

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 0134-3289 (Print)
ISSN 2617-8060 (Online)

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ

ELMİ-NƏZƏRİ, PEDAQOJİ JURNAL

2023. №2/703

AZERBAIJAN JOURNAL OF EDUCATIONAL STUDIES

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

Academia.edu
Share research

ICI WORLD of
JOURNALS

calameo

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

OAJI Open Academic
.net Journals Index

ROAD

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ

Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal
1924-cü ildən nəşr olunur.

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
5 may 1996-cı il tarixli əmri ilə
Nizamnaməsi təsdiq edilmiş,
Ədliyyə Nazirliyində dövlət
qeydiyyatına alınmışdır.
Qeydiyyat № 11/3165

"Azərbaycan məktəbi" Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin təsis etdiyi akademik jurnaldır. Jurnal aşağıdakı tədqiqat sahələri üzrə orijinal məqalələr dərc edir: təhsil idarəçiliyi; təhsil fəlsəfəsi və təhsil nəzəriyyəsi; təhsil siyasəti; kurikulum; təhsil texnologiyaları; pedaqogika; təhsilin sosiologiyası; təhsil tarixi; xüsusi təhsil; müəllim hazırlığı; qiymətləndirmə və s. Jurnalda, həmçinin təhsillə bağlı yerli və xarici nəşriyyatlarda çap olunan kitablar haqqında icmallara yer verilir.

"Azərbaycan məktəbi" ildə dörd dəfə (rüblük) nəşr olunur. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasındadır.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı şəhəri, Afiyəddin Cəlilov küçəsi, 86
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun binası.
Tel.: + 994 12 490 4056; 490 4057; 490 4058

ISSN 0134-3289 (Print)
ISSN 2617-8060 (Online)

<http://www.as-journal.edu.az>
E-mail: editor@as-journal.edu.az; info@as-journal.edu.az

Azerbaijan Journal of Educational Studies

Established in 1924,
is an academic journal
published quarterly by the
Ministry of Science and
Education of the Republic of
Azerbaijan.

Azerbaijan Journal of Educational Studies is an academic journal founded by the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan. The journal publishes original articles in the following areas of research: education management; educational philosophy and educational theory; education policy; curriculum; educational technologies; pedagogy; sociology of education; history of education; special education; teacher training; assessment, etc. The journal also includes reviews of books on education published in local and foreign publications. Azerbaijan Journal of Educational Studies is published four times per year. The journal is among the publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

Adress: 86, Afiyaddin Jalilov st., Baku, Azerbaijan
Tel: + 994 12 490 4056; 490 4057; 490 4058

Təsisçi AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

Baş redaktor Arzu Soltan
Baş redaktorun müavini Nəsrəddin Musayev
Məsul katib Tariyel Süleymanov

Redaksiya heyəti Könül Abaslı (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
Ülkər Babayeva (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
İlham Cavadov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
İntiqam Cəbraylov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
Yalçın İslamzadə (Oxbridge Academy, Azərbaycan)
Müseyyib İlyasov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Rza Məmmədov (Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
Ülviyyə Mikayılova (ADA Universiteti, Azərbaycan)
Anar Mustafazadə (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
Elza Səmədli (Xəzər Universiteti, Azərbaycan)
Qalib Şərifov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Redaksiya şurası Aziz Sancar (Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti, ABŞ)
Ahmet Aytaç (Aydın Adnan Menderes Universiteti, Türkiyə)
Alla Sidenko (Təbiət Elmləri Akademiyası, RF)
Amanda Taylor (Təhsil Tədqiqatları Milli Fondu, Böyük Britaniya)
Ana Kirvalidze (İlia Dövlət Universiteti, Gürcüstan)
Cəfər Cəfərov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Cihangir Doğan (Mərmərə Universiteti, Türkiyə)
Etibar Əliyev (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Əbülfəz Süleymanlı (Üsküdar Universiteti, Türkiyə)
Ənvər Abbasov (Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan)
Fərrux Rüstəmov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Hikmət Əlizadə (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
Hümeyir Əhmədov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
İlham Əhmədov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
İrfan Erdoğan (İstanbul Universiteti, Türkiyə)
İrina Xarçenko ("Elmi Perspektivlər" Nəşriyyat Qrupu, Ukrayna)
İsa Həbibbəyli (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Leyla İsmayılova (Çikaqo Universiteti, ABŞ)
Mahmut Çitil (Qazi Universiteti, Türkiyə)
Mauro Mocerino (Kurtin Universiteti, Avstraliya)
Məsud Əfəndiyev («Helmholtz» Elmi-Tədqiqat Mərkəzi, Almaniya)
Natalya Şevçenko (Volqoqrad Dövlət Universiteti, RF)
Nodari Eriaşvili (Dövlət İdarəetmə Universiteti, RF)
Rüfət Əzizov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)
Sevinc Məmmədova (Corc Vaşinqton Universiteti, ABŞ)
Səlahəddin Xəlilov (Türkiyə Fəlsəfə Dərnəyi)
Tatyana Ryabova (Rusiya Dövlət Sosial Universiteti, RF)
Tatyana Vasilenko (Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti, RF)
Vaqif Bayramov (Moskva Dövlət Humanitar-İqtisad Universiteti, RF)
Valeriy Kiriçuk (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyası)
Vəfa Kazdal (ADA Universiteti, Azərbaycan)
Yuriy Zinçenko (M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti, RF)

Redaksiya Ağca Talıbova, Gülşən Hüseynova, Günel Rüstəmov, Qasım Qurbanov,
Sevinc Qarazadə, Zenfira Əlibəyova.

Üzqabığı tərtibatı: Anar Nəsirov

The Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
AZERBAIJAN JOURNAL OF EDUCATIONAL STUDIES

Editor-in-Chief Arzu Soltan
Deputy Editor-in-Chief Nasraddin Musayev
Executive Editor Tariyel Suleymanov

Editorial Board Konul Abasli (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Ulkar Babayeva (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Ilham Javadov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Intigam Jabrayilov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Yalchin Islamzade (Oxbridge Academy, Azerbaijan)
Museyib İlyasov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Rza Mammadov (Nakhchivan State University, Azerbaijan)
Ulviyya Mikayilova (ADA University, Azerbaijan)
Anar Mustafazade (Baku State University, Azerbaijan)
Elza Semedli (Khazar University, Azerbaijan)
Gailb Sharifov (Azerbaijan State Pedagogical University)

Editorial Council Aziz Sancar (The University of North Carolina at Chapel Hill, US)
Abulfaz Suleymanli (Uskudar University, Turkey)
Ahmet Aytac (Aydin Adnan Menderes University, Turkey)
Alla Sidenko (Russian Academy of Natural History)
Amanda Taylor (National Foundation for Educational Research, UK)
Ana Kirvalidze (Ilia State University, Georgia)
Anvar Abbasov (Baku Slavic University, Azerbaijan)
Etibar Aliyev (Azerbaijan National Academy of Sciences)
Farrukh Rustamov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Hikmat Alizade (Baku State University, Azerbaijan)
Humeyir Ahmadov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Ilham Ahmadov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Irfan Erdogan (Istanbul University, Turkey)
Iryna Kharchenko (Publishing Group "Scientific Perspectives", Ukraine)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan National Academy of Sciences)
Jafar Jafarov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Jihangir Dogan (Marmara University, Turkey)
Leyla Ismayilova, (University of Chicago, US)
Mahmut Cital (Gazi University, Turkey)
Mauro Mocerino (Curtin University, Australia)
Messoud Efendiyev (Helmholtz Zentrum München, Germany)
Natalya Shevchenko (Volgograd State University, RF)
Nodari Eriashvili (State University of Management, RF)
Rufat Aziziov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Salaheddin Khalilov (Turkey Philosophy Association)
Sevinj Mammadova (George Washington University, USA)
Tatiana Ryabova (Russian State Social University)
Tatiana Vasilenko (Moscow State Pedagogical University, RF)
Vafa Kazdal (ADA University, Azerbaijan)
Vagif Bayramov (MSU of Humanities and Economics, RF)
Valery Kirichuk (National Academy of Pedagogical Sciences, Ukraine)
Yuriy Zinchenko (Lomonosov Moscow State University, RF)

Editorial Staff Agca Talibova, Gasim Gurbanov, Gulshan Huseynova, Gunel Rustamova,
Sevinj Garazade, Zenfira Alibayova.

Cover design: Anar Nasirov

İÇİNDƏKİLƏR

- 9—20 Misir Mərdanov, Elçin Əliyev, Ramin Rzayev, Xanmurad Abdullayev**
UNİVERSİTET MÜƏLLİMLƏRİNİN AKADEMİK FƏALİYYƏTİNİ ƏKS ETDİRƏN
GÖSTƏRİCİLƏRİNİN İNTEQRAL İNDEKSİNİN EKSPERT TƏHLİLİ ƏSASINDA HESABLANMASI
- 21—30 Pıralı Əliyev, Leyla Yadigarova**
UNİVERSİTETLƏRİN TƏDQIQAT FƏALİYYƏTİNİN CƏMIYYƏTİN İQTİSADI İNKİŞAFINDA
ROLU
- 31—43 Müseyib İlyasov**
PEDAQOJİ PROSESDƏ MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN TEXNOLOJİ İSTİQAMƏTLƏRİ
- 45—52 İlhamə Əsədova**
ÜMUMİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MALİYYƏ VƏSAİTLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI
- 53—65 Günay Mirzəzadə**
BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ, TƏHSİLİN İNKİŞAFINI
STİMULLAŞDIRAN MEXANİZMLƏR, QRANT SİSTEMİ
- 66—72 Rasim Həsənzadə**
ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KEYFİYYƏTİN TƏMİN OLUNMASINDA
AKKREDİTASIYANIN ROLU
- 73—79 Gülsabah Əmirova, Sevinc Seyidova**
KOMANDADA FƏALİYYƏTİN TƏLƏBƏLƏRİN ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ İNKİŞAFINA
TƏSİRİ
- 80—87 Səadət Məmmədova**
MÜƏLLİM-ŞAĞİRD ƏMƏKDAŞLIĞINDA ŞAĞİRDLƏRİN MÜSTƏQİLLİK QABİLİYYƏTLƏRİNİN
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ
- 88—96 Əlizadə Əsgərli**
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA BİR NƏZƏR
- 97—104 Natiq Axundov**
ÜMUMİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINA HEYDƏR ƏLİYEVİN DİQQƏT VƏ QAYĞISI (1982-1987-ci illər)
- 105—114 Elza Səmədli**
AZƏRBAYCANDA İLK MÜSƏLMAN QIZ MƏKTƏBİNİN QADINLARIN TƏHSİLİNDƏ ROLU
- 115—122 Nübar Səfərli**
NAXÇIVANDA TƏHSİLİN VƏ PEDAQOJİ FİKRİN İNKİŞAF MEYİLLƏRİ
- 123—128 Mərdan Muradxanov**
DƏRS ÖYRƏNMƏYİN YOLLARINI ŞAĞİRDLƏRƏ ÖYRƏTMƏK

CONTENTS

- 9–20** **Misir Mardanov, Elchin Aliyev, Ramin Rzayev, Khanmurad Abdullayev**
CALCULATION OF THE INTEGRAL INDEX OF INDICATORS REFLECTING THE ACADEMIC ACTIVITY OF UNIVERSITY TEACHERS BASED ON THE EXPERT ANALYSIS
- 21–30** **Pirali Aliyev, Leyla Yadigarova**
THE ROLE OF RESEARCH ACTIVITIES OF UNIVERSITIES IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY
- 31–43** **Museyib Ilyasov**
TECHNOLOGICAL DIRECTIONS OF TEACHER ACTIVITY IN THE PEDAGOGICAL PROCESS
- 45–52** **Ilhama Asadova**
MANAGEMENT OF FINANCIAL RESOURCES IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS
- 53–65** **Gunay Mirzazade**
QUALITY INDICATORS OF EDUCATION IN INTERNATIONAL PRACTICE, THE MECHANISMS STIMULATING THE DEVELOPMENT OF EDUCATION, THE GRANT SYSTEM
- 66–72** **Rasim Hasanzade**
THE ROLE OF ACCREDITATION IN QUALITY ASSURANCE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS
- 73–79** **Gulsabah Amirova, Sevinj Seyidova**
THE IMPACT OF TEAMWORK ON THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS
- 80–87** **Saadat Mammadova**
DEVELOPING INDEPENDENCE ABILITIES OF STUDENTS IN TEACHER-STUDENT COOPERATION
- 88–96** **Alizade Askerli**
AN OVERVIEW OF HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJANI LITERATURE
- 97–104** **Natig Akhundov**
ATTENTION AND CARE OF HEYDAR ALIYEV TO THE DEVELOPMENT OF GENERAL EDUCATION (1982-1987 years)
- 105–114** **Elza Samedli**
THE IMPACT OF AZERBAIJAN'S FIRST MUSLIM GIRL'S SCHOOL ON WOMEN'S EDUCATION
- 115–122** **Nubar Safarli**
THE PROGRESS TENDENCIES OF THE EDUCATION AND PEDAGOGICAL THOUGHT IN NAKHCHIVAN
- 123–128** **Mardan Muradkhanov**
TEACHING STUDENTS HOW TO LEARN

BAŞ REDAKTORDAN

Əziz oxucu!

“Heydər Əliyev ili”ndə jurnalımızda vurğulanan ana fikirlərdən biri Ulu Öndərin sevə-sevə səsləndirdiyi bu fikirdir:

“Nə vaxta qədər ki, müəllim öyrənir, o yaşayır, nə vaxta qədər ki, müəllim yaşayır, o öyrənir...”

Jurnalımızın məqsədi də bu yolda müəllimlərə, təhsil işçilərinə, elm xadimlərinə bələdçi olmaqdır. Çünki uğurlara, aydınlığa, ziyaya, firavanlığa imza atan məhz elm və təhsildir.

Azərbaycan məktəbi ilə öyrəndikcə yaşayanlardan, yaşadığca öyrənənlərdən olun.

UNİVERSİTET MÜƏLLİMLƏRİNİN AKADEMİK FƏALİYYƏTİNİ ƏKS ETDİRƏN GÖSTƏRİCİLƏRİN İNTEQRAL İNDEKSİNİN EKSPERT TƏHLİLİ ƏSASINDA HESABLANMASI

MİSİR MƏRDANOV, AMEA-nın müxbir üzvü, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, AR Elm və Təhsil Nazirliyinin Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu. E-mail: misirmardanov@yahoo.com | <https://orcid.org/0000-0003-3901-0719>

ELÇİN ƏLİYEV, Texnika elmləri doktoru, professor, AR Elm və Təhsil Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu. E-mail: elchin@sinam.net <https://orcid.org/0000-0002-7987-2674>

RAMİN RZAYEV, Texnika elmləri doktoru, professor, AR Elm və Təhsil Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu. E-mail: ramirza@yahoo.com <https://orcid.org/0000-0001-7658-2850>

XANMURAD ABDULLAYEV, Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, AR Elm və Təhsil Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu. khanmurad.abdullayev@sinam.net <https://orcid.org/0000-0002-0095-3114>

Məqaləyə istinad:

Mərdanov M., Əliyev E., Rzayev R., Abdullayev X. (2023). Universitet müəllimlərinin akademik fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin integral indeksinin ekspert təhlili əsasında hesablanması. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 9-20

ANNOTASIYA

Universitet müəllimlərinin fəaliyyətini qiymətləndirmək zərurəti ondan yaranır ki, müəllim işlədiyi ali məktəbin keyfiyyəti və nüfuzu haqqında əhəmiyyətli dərəcədə təsəvvür yaradır. Azərbaycanın əksər ali məktəblərində müəllimlərin fəaliyyətinin keyfiyyət qiymətləndirilməsi isə sistemli şəkildə aparılmır. Məsələn, kafedrada bu və ya digər şəkildə həyata keçirilən vakant vəzifələrin tutulması proseduru bəzən müəllimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün aydın şəkildə ifadə olunmuş konsepsiyaya əsaslanmır. Bu isə praktik işi çətinləşdirir və universitetin nüfuzuna mənfi təsir göstərir. Hazırda pedaqoji heyətin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsullar hazırlanır və aprobeşiyadan keçirilir, lakin hələ də bu məsələdə ümumi qəbul edilmiş metodologiya yoxdur. Azərbaycanın ali məktəblərində müəllimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi modellərinin və metodlarının işlənilməsinin mürəkkəbliyinin səbəblərini təhlil edərək, aşağıdakıları əsas amillər kimi müəyyən etdik: 1) kollektiv əməyin nəticəsi olan mütəxəssis hazırlanmasında bir çox funksional vəzifələri yerinə yetirən müəllimin ayrılıqda təhsilə verdiyi töhfənin qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi; 2) ümumilikdə universitetin, xüsusi halda isə müəllimlərin fəaliyyətinin keyfiyyət nəticələri haqqında etibarlı məlumatın olmaması; 3) elmi-pedaqoji fəaliyyətin nəticələrinin tam yoxlanmış məlumatlar əsasında obyektiv qiymətləndirilməsinin aparılmasında bəzi rəhbər işçilərin və müəllimlərin istəyinin olmaması. Bu mülahizələrə əsaslanaraq, məqalədə ilkin mərhələdə keyfiyyət komitələrində və universitet rəhbərliyi tərəfindən sistemləşdirilmiş yekun nəticəyə görə müəllimlərin fəaliyyətinin ekspert qiymətləndirilməsi metodu təklif olunur.

Açar sözlər: Müəllimin fəaliyyəti, akademik indeks, ekspert qiymətləndirməsi.

Məqalə tarixçəsi

Göndərib: 03.04.2023

Qəbul edilib: 04.05.2023

CALCULATION OF THE INTEGRAL INDEX OF INDICATORS REFLECTING THE ACADEMIC ACTIVITY OF UNIVERSITY TEACHERS BASED ON THE EXPERT ANALYSIS

MISIR MARDANOV, Corresponding member of ANAS, Doctor of Physics and Mathematics, Professor, Institute of Mathematics and Mechanics of the Ministry of Science and Education of AR. E-mail: misirmardanov@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3901-0719>

ELCHIN ALIYEV, Doctor of Technical Sciences, Professor, Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of AR.
E-mail: elchin@sinam.net | <https://orcid.org/0000-0002-7987-2674>

RAMIN RZAYEV, Doctor of Technical Sciences, Professor, Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of AR.
E-mail: raminrza@yahoo.com | <https://orcid.org/0000-0001-7658-2850>

KHANMURAD ABDULLAYEV, Doctor of Philosophy (Ph.D) in Technology, Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of AR.
E-mail: khanmurad.abdullayev@sinam.net
<https://orcid.org/0000-0002-0095-3114>

To cite this article:

Mardanov M., Aliyev E., Rzayev R., Abdullayev K. (2023). Calculation of the integral index of indicators reflecting the academic activity of university teachers based on the expert analysis. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 9–20

ABSTRACT

The need to evaluate the performance of university teachers arises from the fact that the teacher generates a significant image of the quality and reputation of the university where he works. Nevertheless, in most universities in Azerbaijan, the appraisal of the quality of teachers' activities is not carried out on a systematic basis. As a sample, it is possible to mention that the basis for the ongoing procedure to replace the vacant posts in the department is not guided on a formulated concept in order to assess teaching activities. The mentioned situation creates obstacles to the implementation of practical work and demonstrates a negative impact on the reputation of the university. Currently, diverse methods for the appraisal of teaching staff are worked on and tested while generally accepted methodology is not constituted up to the present. The following major factors, which can be distinguished to analyze the reasons for the complexity of developing models and methods to evaluate the teachers' activities at Azerbaijan universities, are stated as: 1) the complexity of assessing the contribution of an individual teacher who performs numerous functional duties in the training of an expert which is inherently collective work; 2) the lack of reliable data about the qualitative results of the university as a whole and teachers, in particular; 3) the non-existence of a group of managers and teachers in conducting the objective appraisal of the results of scientific and pedagogical performance based on complete verified data. In line with sorted considerations, the article proposes a methodology for the expert appraisal of the activities of teachers at the initial stage in the committee of quality and systematized by the university administration on the final result.

Keywords: Teacher activity, academic index, expert evaluation.

Article history

Received: 03.04.2023

Accepted: 04.05.2023

GİRİŞ

Müxtəlif beynəlxalq agentliklər tərəfindən tərtib edilən müasir universitet reytinglərində əsas komponentlərdən biri elmi-metodiki tədqiqatlar və nəşrlər, elmi kadrların hazırlanması, tədris və s. sahələrdə müəllimlərin fəaliyyətinin inteqral göstəricisi-dir (Altbach, 2013). Heç də təəccüblü deyil ki, professor-müəllim heyətinin elmi potensialı və metodiki peşəkarlığı universitetdə təhsilin keyfiyyətinə zəmanət verən reputasiya kimi qəbul edilir. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və təhsil xidmətləri bazarında rəqabətin artması şəraitində akademik reputasiyanın əldə edilməsi və saxlanması hər bir universitet üçün prioritet məsələyə çevrilir.

Universitet müəllimlərinin peşə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, müasir tələblər nəzərə alınmaqla, tam həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin təmin edilməsi baxımından təhsil biznes prosesinin ən mühüm komponentlərindən biridir. Lakin müəllimlər üçün akademik göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi son dərəcə çətin bir iş kimi görünür, belə ki, elmi-pedaqoji fəaliyyət müxtəlif qiymətləndirmə variantlarının mümkün olduğu yaradıcı və innovativ fəaliyyət növünə aiddir.

Müəllimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra yanaşmalar mövcuddur: səriştə əsaslı, sistemli, çoxsəviyyəli, optimallaşdırılmış və sinergetik (Kehm, 2009). Sadalanan yanaşmalar müəllimlərin akademik reytinginin hesablanması üçün çoxsaylı metodlarda uğurla tətbiq edilib. Bu ilkin şərtədən çıxış edərək, universitetdə onların fəaliyyətinin həm formal, həm də zəif formalaşdırılan (və ya ölçülə bilməyən) nəticələrini nəzərə almaqla, müəllimlərin informasiya profillərinin yaradılmasına yeni yanaşmaların vacibliyi və aktuallığı aşkar görünür.

MÜƏLLİMLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN KEYFİYYƏT MEYARLARI

Universitet müəllimlərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün mövcud metodların əksəriyyəti təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üzrə yüksək rəqabətli bazarda fəaliyyət göstərən ABŞ universitetlərində ən fəal şəkildə istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, universitet müəlliminin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi ənənəsi özəl universitetlərin həmişə mütləq çoxluq təşkil etdiyi ABŞ-in akademik mühitində yaranıb. Buna görə də, tədqiqat prosesində müəllimlərin qiymətləndirilməsi meyarlarının formalaşdırılması sahəsində Amerika təcrübəsindən istifadə olunur. Tennessi Texnoloji Universitetinin tədqiqatçıları ABŞ universitetlərində təhsil biznes prosesinin struktur komponentlərini təhlil edərək, universitetin nüfuzuna həlledici təsir göstərən aşağıdakı göstəricilərə uyğun olaraq müəllimlərin fəaliyyətinin keyfiyyətinə dair meyarlar sistemini təklif edirlər:

- *Pedaqoji effektivlik* (x_1) – müstəqil sorğular və mühazirələrin, praktiki, laboratoriya və fərdi dərslərin, məsləhətlərin və s. keyfiyyətinə dair tələbələr arasında keçirilən müntəzəm sorğular vasitəsilə qiymətləndirilir.
- *Elmi tədqiqat işi* (x_2) – elmi nəşrlərin: monoqrafiyaların, məqalələrin və digər elmi işlərin mövcudluğuna görə xüsusi komissiya tərəfindən qiymətləndirilir.
- *Xaricdən maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak* (x_3) – müəllim xarici sifarişçilər tərəfindən maliyyələşdirilən layihələrdə iştirakına görə keyfiyyət komitəsi tərəfindən qiymətləndirilir.
- *Tədqiqat layihələri və fənn tədqiqatları üzrə texniki hesabatlar* (x_4) – müəllimin qrant layihələrində iştirakına görə keyfiyyət komitəsi tərəfindən qiymətləndirilir. Qrant qazanan professor təkcə özünün deyil, bütövlükdə universitetin reputasiyasına təsir edən lazımi hesabatları hazırlamaq üçün çox vaxt sərf etməli və səy göstərməlidir.
- *Mötəbər orqanlarda çıxışlar* (x_5) – müəllimin seminarlarda, elmi forumlarda və konfranslarda, peşəkar cəmiyyətlərdə və s. iştirakına görə keyfiyyət komitəsi tərəfindən qiymətləndirilir. Aydın məsələdir ki, müəllimin ictimai tədbirlərdə ekspert rolunda istənilən çıxışı universitet üçün yaxşı reklam deməkdir.
- *Elmi fəaliyyətlə bağlı olmayan ictimai təşkilatlarda təmsilçilik və çıxışlar* (x_6) – müəllimin müxtəlif hamilik şuralarında, maraq klublarında, idman bölmələrində və ya tədbirlərdə, sosial xidmətlərdə, fondlarda və s. tədbirlərdə iştirakı keyfiyyət komitəsi və universitet rəhbərliyi tərəfindən qiymətləndirilir. Müəllimin ictimai işlərə cəlb olunması universitet üçün əlavə reklam yaradır.
- *İctimai və dövlət siyasətinə təsir göstərən orqanlarda təmsilçilik* (x_7) – müəllimin parlamentdə və digər dövlət qurumlarında çıxışı, hüquq təşkilatlarında ekspert kimi və s. fəaliyyəti keyfiyyət komissiyası və universitetin rəhbərliyi tərəfindən qiymətləndirilir.
- *Bələdiyyə, dövlət və məsləhətçi orqanlarda, müxtəlif komitələrdə xidmət* (x_8) – müəllimin bu fəaliyyət növünə sərf etdiyi vaxt nəzərə alınmaqla keyfiyyət komitəsi və universitet rəhbərliyi tərəfindən qiymətləndirilir.
- *Elmi nəşrlərdə işlərə istinadlar* (x_9) – Hırşa indeksi tətbiq olunmaqla keyfiyyət komitəsi tərəfindən qiymətləndirilir.
- *Komitələrdə, komissiyalarda və işçi qruplarda iş* (x_{10}) – müəllimin universitetin daxili və xarici həyatında iştirakına görə həmkarlar və universitet rəhbərliyi tərəfindən qiymətləndirilir ki, bu da onun yerinə yetirdiyi təhsil biznes prosesinə loyallığını göstərir.

- *Cari texnoloji məsələlər üzrə məsləhətlərin verilməsi* (x_{11}) – müəllimin tələbələrə, həmkarlarına və universitet administrasiyasına göstərdiyi məsləhət xidmətlərinə sərf etdiyi günlərin sayını hesablamaqla universitet rəhbərliyi tərəfindən qiymətləndirilir.
- *İstehsalatla, işəgötürənlərlə birbaşa əlaqə* (x_{12}) – müəllimin sərf etdiyi vaxt və sahədən asılı olaraq bu cür əlaqələrin səmərəliliyi nəzərə alınmaqla universitet rəhbərliyi tərəfindən qiymətləndirilir.
- *Texnoloji lisenziyalaşdırma, sertifikatlaşdırma, patentlər* (x_{13}) – müəllimin təsdiq edilmiş ixtiralarının olmasına görə keyfiyyət komissiyası tərəfindən qiymətləndirilir.

Müəllimin fəaliyyətinin inteqral qiymətləndirilməsi üçün müəyyən olunmuş vahid yanaşma mövcud deyildir, çünki informasiya profilinin kompilyasiyası inzibati standartdan çox elmi tədqiqat xarakteri daşıyır. Müəllimin fəaliyyətinin keyfiyyət qiymətləndirilməsinə yanaşma çevik olmalıdır, çünki qiymətləndirilən hər bir fəaliyyət növünün öz xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Üstəlik, hər bir konkret halda müəllimin inteqral qiymətləndirilməsinin nəticəsi onun profilindən, resursların mövcudluğundan, məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq universitet tərəfindən müstəqil şəkildə həyata keçirilməlidir.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Fəaliyyətinin inteqral qiymətləndirilməsi əsasında müəllimlərin informasiya profillərini formalaşdırmaq üçün əvvəlcədən ekspert komissiyalarının və universitet rəhbərliyinin qərarları əsasında tərtib edilmiş məlumatların müəllimin x_i ($i=1\div 13$) meyarlarına uyğunluğu üzrə statistik təhlilini aparmaq lazımdır. Bu, son məlumatın maksimum obyektivliyini təmin etməli olan kifayət qədər vaxt aparan və əmək tələb edən prosesdir.

Tutaq ki, ekspert komissiyaları və universitet rəhbərliyi tərəfindən müəllimin akademik və digər fəaliyyəti ilə bağlı ilkin məlumatlar x_i ($i = 1\div 13$) meyarlarına uyğunluğa görə 10 ballıq şkala üzrə unifikasiya edilib və hər bir meyar üzrə orta göstəriciyə gətirilib. Nəticədə, ekspert təhlili metodlarından istifadə edərək bütün müəllimlər üçün məlumatların toplanması və ilkin emalı əsasında təhsilverənlərin akademik göstəricilərini onların fəaliyyətinin inteqral qiymətləndirilməsi şəkildə hesablamaq lazımdır. Beləliklə, bu tədqiqatın əsas məqsədi universitet müəllimlərinin fəaliyyəti ilə bağlı ekspert komissiyalarının qiymətləndirmə nəticələrinin kompilyasiyası metodologiyasını hazırlamaqdır. Müəllimlərin fəaliyyətinin inteqral qiymətləndirilməsinə nisbi təsir göstərən x_i ($i = 1\div 13$) amillərinin keyfiyyət xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onların akademik reytinglərini hesablamaq lazımdır.

EKSPERT QƏRARLARI ƏSASINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏ MEYARLARININ ÇƏKİLƏRİNİN İDENTİFİKASİYASI

Beləliklə, müəllimin fəaliyyətinin inteqral qiymətləndirilməsi nəticəsi kimi onun indeksi x_i ($i=1\div 13$) göstəricilər sistemi ilə səciyyələnən multifaktorial kateqoriyadır. Yekun nəticəyə təsir nöqtəyi-nəzərindən bu göstəricilərin hər biri müəllimin indeksinin müəyyən edilməsində müvafiq meyarın əhəmiyyət dərəcəsini nümayiş etdirən özünəməxsus xüsusi çəkiyə malikdir. Buna görə də, çoxmeyarlı qiymətləndirmə proseduruna keçməzdən əvvəl, hər bir universitetin öz spesifikasiyasını nəzərə alaraq təyin etdiyi göstəricilərin çəki əmsallarını müəyyən etmək lazımdır.

Müəllimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları kimi x_i göstəricilərinin çəkilərinin müəyyən edilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur: 1) müəllimin yekun indeksinə nisbi təsirindən çıxış edərək x_k göstəricilərinin prioritetlərinə görə ekspert sıralanması; 2) dərəcələrinə uyğun olaraq x_k göstəricilərinin ümumiləşdirilmiş çəkilərinin normallaşdırılmış qiymətlərinin qrup şəklində ekspert qiymətləndirilməsi. Bu sxemə istinad edərək mühakimələrimizi aşağıdakı kimi davam etdiririk.

Fərz edək ki, müstəqil sorğu yolu ilə 15 ekspertin x_i göstəricilərinin prioritetliyi dərəcələrinin qiymətləndirmələri alınmışdır. Bu zaman hər bir ekspertə x_i -ləri bu prinsiplə yerləşdirmək tapşırılıb: ən vacib göstəricini "1", sonrakı daha az vacib olanını "2" rəqəmi ilə işarə etməklə ekspertin verdiyi üstünlüyün azalması istiqamətində davam etmək. Bu yolla alınmış x_i göstəricilərinin dərəcələrinin qiymətləndirilməsi cədvəl 1-də göstərilir.

Cədvəl 1. Müəllimin fəaliyyət göstəricilərinin ekspert dərəcələnməsi

Ekspert	Müəllimin fəaliyyət göstəriciləri və onların dərəcələrinin qiymətləndirilməsi (r_{ij})												
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9	x_{10}	x_{11}	x_{12}	x_{13}
1	1	2	3	5	7	10	12	13	4	11	9	8	6
2	2	1	4	5	7	10	12	13	3	9	11	8	6
3	1	2	4	6	8	10	12	13	3	11	9	7	5
4	2	1	3	6	7	12	10	11	5	13	8	9	4
5	1	2	3	5	7	12	10	13	4	9	11	8	6
6	1	4	3	5	7	13	10	12	2	9	8	11	6
7	3	1	2	4	7	13	10	12	5	9	8	11	6
8	1	3	4	6	8	10	13	12	2	11	9	7	5
9	1	2	3	4	7	13	12	10	5	9	11	8	6
10	1	2	4	6	7	10	12	13	3	8	11	9	5

11	2	1	3	6	8	11	12	13	4	10	9	7	5
12	1	2	3	6	7	13	10	11	4	12	8	9	5
13	1	2	4	5	7	13	11	12	3	9	10	8	6
14	2	1	3	5	7	13	10	12	4	9	8	11	6
15	3	1	2	4	7	12	10	11	5	9	8	13	6
Σ	23	27	48	78	108	175	166	181	56	148	138	134	83

Növbəti mərhələyə keçmək üçün ekspert rəylərinin uyğunluq dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunun üçün, adətən, Kendall uyğunluq əmsalı istifadə olunur ki, bu da aşağıdakı düsturla ekspert rəylərinin çoxsaylı dərəcələmə korrelyasiyasını nümayiş etdirir:

$$W = \frac{12 \cdot S}{m^2(n^3 - n)}, (1)$$

burada m – dəvət olunan ekspertlərin sayı; n – müəllimin fəaliyyət göstəricilərinin sayı, S isə –ekspert rəylərinin x_i göstəricilərinin dərəcələrinin orta qiymətindən aşağıdakı düsturla hesablanan kənarlaşmasıdır (Lin, Hedayat, Wu, 2012):

$$S = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m [r_{ij} - m(n+1)/2]^2, (2)$$

burada $r_{ij} \in \{1, 2, \dots, n\}$ – j -cu ($j = 1 \div m$) ekspert tərəfindən müəyyən olunmuş i -ci ($i = 1 \div n$) göstəricinin dərəcəsidir.

Bizim halda (2)-dəki düstur və cədvəl 1-dəki məlumatlar əsasında hesablanmış $S = 37856$ qiymətində müvafiq Kendall uyğunluq əmsalı (1) düsturu ilə aşağıdakı kimi alınır:

$$W = \frac{12 \cdot 37856}{15^2(13^3 - 13)} = 0.9244$$

Əmsalın qiyməti, daha doğrusu, $W = 0.9244 > 0.6$ şərti x_i göstəricilərinin əhəmiyyət dərəcələri ilə bağlı ekspert rəyləri arasında kifayət qədər uyğunluğun olmasından xəbər verir.

Müstəqil sorğunun növbəti mərhələsində ekspertlərə həmçinin x_i ($i=1 \div 13$) göstəricilərinin ümumiləşdirilən çəkirlərinin normallaşdırılan qiymətləndirmələrinin qiymətlərini müəyyən etmək tapşırılıb, nəticədə, cədvəl 2-də göstərilən ümumiləşdirilən müvafiq ekspert qiymətləndirmələri alınıb.

Cədvəl 2. x_i göstəricilərinin çəkirlərinin normallaşdırılmış qiymətlərinin ekspert qiymətləndirməsi

Ekspert	Müəllimin fəaliyyət göstəriciləri və onların normallaşdırılmış qiymətləndirmələri (α_{ij})												
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9	x_{10}	x_{11}	x_{12}	x_{13}
1	0.140	0.130	0.115	0.095	0.075	0.045	0.030	0.020	0.105	0.040	0.055	0.065	0.085
2	0.130	0.135	0.110	0.095	0.075	0.040	0.035	0.020	0.115	0.055	0.040	0.065	0.085
3	0.140	0.130	0.105	0.085	0.065	0.045	0.030	0.020	0.115	0.040	0.055	0.075	0.095
4	0.130	0.140	0.115	0.085	0.075	0.030	0.045	0.040	0.095	0.020	0.065	0.055	0.105
5	0.140	0.130	0.115	0.095	0.075	0.030	0.045	0.020	0.105	0.055	0.040	0.065	0.085
6	0.140	0.105	0.115	0.095	0.075	0.020	0.045	0.030	0.130	0.055	0.065	0.040	0.085
7	0.110	0.145	0.130	0.105	0.075	0.020	0.045	0.030	0.095	0.055	0.065	0.040	0.085
8	0.140	0.115	0.105	0.085	0.065	0.045	0.020	0.030	0.130	0.040	0.055	0.075	0.095
9	0.140	0.130	0.115	0.105	0.075	0.020	0.030	0.045	0.095	0.055	0.040	0.065	0.085
10	0.140	0.130	0.105	0.085	0.075	0.045	0.030	0.020	0.115	0.065	0.040	0.055	0.095
11	0.130	0.140	0.115	0.085	0.065	0.040	0.030	0.020	0.100	0.050	0.055	0.075	0.095
12	0.140	0.130	0.115	0.085	0.075	0.020	0.045	0.040	0.105	0.030	0.065	0.055	0.095
13	0.140	0.130	0.105	0.095	0.075	0.020	0.040	0.030	0.115	0.055	0.045	0.065	0.085
14	0.130	0.140	0.115	0.095	0.075	0.020	0.045	0.030	0.105	0.055	0.065	0.040	0.085
15	0.115	0.140	0.130	0.105	0.075	0.030	0.045	0.040	0.095	0.055	0.065	0.020	0.085
Σ	2.005	1.970	1.710	1.395	1.095	0.470	0.560	0.435	1.620	0.725	0.815	0.855	1.345

x_i ($i=1\div 13$) göstəricilərinin çəkirlərinin identifikasiyası iterasiya yolu ilə aşağıdakı düstur əsasında aparılır (Mərdanov, Rzayev, 2019):

$$\alpha_i(t+1) = \sum_{j=1}^m w_j(t) \alpha_{ij}, \quad (3)$$

burada $w_j(t)$ – t -ci addımda ekspertlərin aşağıdakı [4] bərabərliyi ilə hesablanan səriştəlilik göstəriciləridir:

$$\begin{cases} w_j(t) = \frac{1}{\eta(t)} \sum_{i=1}^n \alpha_i(t) \cdot \alpha_{ij} \quad (j = \overline{1, m-1}), \\ w_m(t) = 1 - \sum_{j=1}^{m-1} w_j(t), \quad \sum_{j=1}^m w_j(t) = 1. \end{cases} \quad (4)$$

burada $\eta(t)$ – iterasiyanın növbəti addımına keçidi təmin edən və [4] düsturu ilə hesablanan normallaşdırıcı vuruqdur (Mərdanov, Rzayev, 2019):

$$\eta(t) = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m \alpha_i(t) \alpha_{ij} . (5)$$

x_i göstəricilərinin çəkirlərinin identifikasiyası prosesi aşağıdakı şərt ödənilədiyi halda başa çatır:

$$\max_i \{ |\alpha_i(t+1) - \alpha_i(t)| \} \leq \varepsilon , (6)$$

burada ε – istifadəçi tərəfindən seçilən hesablama dəqiqliyidir.

Hesablamaların dəqiqliyinin kifayət qədər kiçik bir qiymət olduğunu nəzərə alsaq, yəni onu, məsələn, $\varepsilon = 10^{-5}$ kimi götürərək, həmçinin ilkin mərhələdə ($t = 0$) ekspertlərin sərəştəsinin eyni şəkildə $w_j(0)=1/m$ qiyməti ilə xarakterizə olunduğunu fərz etsək, x_i göstəricilərinin ümumiləşdirilmiş çəkirlərinin normallaşdırılmış qiymətləndirmələr qrupları üzrə orta qiymətlərini 1-ci yaxınlaşmada (3) düsturunun xüsusi ifadəsindən ala bilərik:

$$\alpha_i(1) = \sum_{j=1}^{15} w_j(0) \alpha_{ij} = \frac{1}{15} \sum_{j=1}^{15} \alpha_{ij} \quad (i=1 \div 13). \text{ Bu halda, uyğun olaraq alırıq: } \alpha_1(1)= 0.13367, \\ \alpha_2(1)= 0.13133, \alpha_3(1)= 0.11400, \alpha_4(1)= 0.09300, \alpha_5(1) = 0.07300, \alpha_6(1)= 0.03133, \alpha_7(1)= \\ 0.03733, \alpha_8(1)= 0.02900, \alpha_9(1)= 0.10800, \alpha_{10}(1)= 0.04833, \alpha_{11}(1)= 0.05433, \alpha_{12}(1)= \\ 0.05700, \alpha_{13}(1)= 0.08967.$$

Göründüyü kimi, x_i göstəricilərinin ümumiləşdirilmiş çəkirlərinin normallaşdırılmış qiymətləndirmələrinin 1-ci yaxınlaşması üçün tələb (6) yerinə yetirilmir. Buna görə də normallaşdırıcı vuruq $\eta(1)$ vasitəsilə aşağıdakı kimi hesablanan növbəti iterasiyaya keçid baş verir:

$$\eta(1) = \sum_{i=1}^{13} \sum_{j=1}^{15} \alpha_i(1) \alpha_{ij} = 2.005 \cdot 0.13367 + 1.970 \cdot 0.13133 + 1.710 \cdot 0.11400 + 1.395 \cdot 0.09300 + \\ + 1.095 \cdot 0.07300 + 0.470 \cdot 0.03133 + 0.560 \cdot 0.03733 + 0.435 \cdot 0.02900 + 1.620 \cdot 0.10800 + \\ + 0.725 \cdot 0.04833 + 0.815 \cdot 0.05433 + 0.855 \cdot 0.05700 + 1.345 \cdot 0.08967 = 1.40321.$$

(4)-ə uyğun olaraq sərəştəlilik göstəriciləri aşağıdakı şəkildə tənzimlənərək

$$\left\{ \begin{array}{l} w_j(1) = \frac{1}{\eta(1)} \sum_{i=1}^{14} \alpha_i(1) \cdot \alpha_{ij} \quad (j = \overline{1, 14}), \\ w_{15}(1) = 1 - \sum_{j=1}^{14} w_j(1), \quad \sum_{j=1}^{15} w_j(1) = 1, \end{array} \right.$$

1-ci yaxınlaşmada bu qiymətləri alır: $w_1(1) = 0.06692$, $w_2(1) = 0.07171$, $w_3(1) = 0.06674$, $w_4(1) = 0.06652$, $w_5(1) = 0.06692$, $w_6(1) = 0.06644$, $w_7(1) = 0.06652$, $w_8(1) = 0.06643$,

$w_9(1) = 0.06671$, $w_{10}(1) = 0.06673$, $w_{11}(1) = 0.06662$, $w_{12}(1) = 0.06679$, $w_{13}(1) = 0.06692$,
 $w_{14}(1) = 0.06684$, $w_{15}(1) = 0.06119$.

Bu halda, (3)-ə uyğun olaraq, və ya daha dəqiq şəkildə: $\alpha_i(2) = \sum_{j=1}^{15} w_j(1)\alpha_{ij}$, 2-ci yaxınlaşmada x_i göstəricilərinin çəkilərinin normallaşdırılmış qiymətləndirilmə qrupları üzrə orta qiymətləri uyğun qiymətlər olacaq: $\alpha_1(2) = 0.13376$, $\alpha_2(2) = 0.13131$, $\alpha_3(2) = 0.11389$, $\alpha_4(2) = 0.09295$, $\alpha_5(2) = 0.07300$, $\alpha_6(2) = 0.03138$, $\alpha_7(2) = 0.03728$, $\alpha_8(2) = 0.02889$, $\alpha_9(2) = 0.10810$, $\alpha_{10}(2) = 0.04833$, $\alpha_{11}(2) = 0.05419$, $\alpha_{12}(2) = 0.05725$, $\alpha_{13}(2) = 0.08966$.

Bu qiymətlərdə (6) şərtinin ödənilməsini yoxlayaraq və onun yenə ödənilmədiyinə əmin olaraq:

$$\max\{|\alpha_i(2) - \alpha_i(1)|\} = \max\{|0.13376 - 0.13367|, |0.13131 - 0.13133|, |0.11389 - 0.11400|, |0.09295 - 0.09300|, |0.07300 - 0.07300|, |0.03138 - 0.03133|, |0.03728 - 0.03733|, |0.02889 - 0.02900|, |0.10810 - 0.10800|, |0.04833 - 0.04833|, |0.05419 - 0.05433|, |0.05725 - 0.05700|, |0.08966 - 0.08967|\} = 0.00025 > \varepsilon,$$

növbəti addıma uyğun olan normallaşdırıcı vuruq aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$\eta(2) = \sum_{i=1}^{13} \sum_{j=1}^{15} \alpha_i(2)\alpha_{ij} = 2.005 \cdot 0.13376 + 1.970 \cdot 0.13131 + 1.710 \cdot 0.11389 + 1.395 \cdot 0.09295 + 1.095 \cdot 0.07300 + 0.470 \cdot 0.03138 + 0.560 \cdot 0.03728 + 0.435 \cdot 0.02889 + 1.620 \cdot 0.10810 + 0.725 \cdot 0.04833 + 0.815 \cdot 0.05419 + 0.855 \cdot 0.05725 + 1.345 \cdot 0.08966 = 1.40329.$$

Bu zaman 2-ci yaxınlaşmada ekspertlərin səriştəlilik göstəriciləri aşağıdakı ədədlər olacaq: $w_1(2) = 0.06692$; $w_2(2) = 0.07172$; $w_3(2) = 0.06675$; $w_4(2) = 0.06652$; $w_5(2) = 0.06693$; $w_6(2) = 0.06644$; $w_7(2) = 0.06651$; $w_8(2) = 0.06644$; $w_9(2) = 0.06671$; $w_{10}(2) = 0.06673$; $w_{11}(2) = 0.06662$; $w_{12}(2) = 0.06679$; $w_{13}(2) = 0.06693$; $w_{14}(2) = 0.06684$; $w_{15}(2) = 0.06117$.

(3)-ə görə ekspertlərin yenilənmiş səriştəlilik dərəcələrini nəzərə alsaq 3-cü yaxınlaşmada x_i göstəricilərinin çəkilərinin normallaşdırılmış qiymətləndirilmə qrupları üzrə orta qiymətləri aşağıdakı ədədlər olacaq: $\alpha_1(3) = 0.13376$; $\alpha_2(3) = 0.13131$; $\alpha_3(3) = 0.11389$; $\alpha_4(3) = 0.09295$; $\alpha_5(3) = 0.07300$; $\alpha_6(3) = 0.03138$; $\alpha_7(3) = 0.03728$; $\alpha_8(3) = 0.02889$; $\alpha_9(3) = 0.10810$; $\alpha_{10}(3) = 0.04833$; $\alpha_{11}(3) = 0.05419$; $\alpha_{12}(3) = 0.05725$; $\alpha_{13}(3) = 0.08966$.

Aşağıdakılardan göründüyü kimi,

$$\max\{|\alpha_i(3) - \alpha_i(2)|\} = \max\{|0.13376 - 0.13376|, |0.13131 - 0.13131|, |0.11389 - 0.11389|, |0.09295 - 0.09295|, |0.07300 - 0.07300|, |0.03138 - 0.03138|, |0.03728 - 0.03728|,$$

$|0.02889 - 0.02889|, |0.10810 - 0.10810|, |0.04833 - 0.04833|, |0.05419 - 0.05419|, |0.05725 - 0.05725|, |0.08966 - 0.08966| \} = 0.0000016 < \varepsilon,$

(6) şərti artıq ödənilir, bu da hesablamaların dayandırılması üçün əsasdır. Bu o deməkdir ki, $\alpha_1(3), \alpha_2(3), \dots, \alpha_{13}(3)$ müəllimin $x_i (i=1 \div 13)$ meyarlarına uyğun olaraq fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin ümumi çəkilib.

Universitet müəlliminin nəzəri olaraq 0-100 aralığında yerləşən akademik indeksinin alınması aşağıdakı düstur vasitəsilə həyata keçirilir:

$$R = \frac{\sum_{i=1}^n \alpha_i e_i}{\max_{e_i} \{ \sum_{i=1}^n \alpha_i e_i \}} \times 100, (7)$$

burada n – qiymətləndirmə əlamətlərinin sayı; $\alpha_i - x_i (i = 1 \div n)$ qiymətləndirmə əlamətinin xüsusi çəkisi; e_i – müəllimin akademik və digər fəaliyyətlərinin 10 ballıq şkala üzrə konsolidasiya edilmiş ekspert qiymətləndirməsidir. Bu halda, indeks nə qədər yüksək olarsa, o, müəllimin kompleks fəaliyyətinin təhlilinin nəticələrinə görə bir o qədər uğurlu hesab olunur.

Nümunə olaraq beş müəllim $a_k (k=1 \div 5)$ seçək. Bu müəllimlər üçün $x_i (i=1 \div 13)$ meyarlarına uyğunluq üzrə elmi və digər fəaliyyətləri ilə bağlı ekspert komissiyaları və universitet rəhbərliyi tərəfindən ilkin məlumatlar 10 ballıq şkala üzrə unifikasiya olunub, hər bir meyar üzrə orta qiymət hesablanıb. Belə emaldan sonra hər bir müəllim üçün meyarlar üzrə orta qiymətlər əsaslı məlumatlar cədvəl-3 şəklində sistemləşdirilib. Burada həm də alınan məlumatlara uyğun müəllimlərin (7) düsturu ilə hesablanan müvafiq akademik göstəriciləri verilib.

Cədvəl 3. 10 ballıq şkalada unifikasiya olunmuş ekspert rəylərinin orta qiymətləri

Keyfiyyət meyarı (x_i)	Meyarın çəkisi (α_i)	Universitet müəllimləri (a_k)					$\max \{e_{ik}\}$
		a_1	a_2	a_3	a_4	a_5	
x_1	0.13376	7.47	8.46	2.37	4.18	2.54	8.46
x_2	0.13131	7.98	3.11	6.12	8.32	2.97	8.32
x_3	0.11389	5.33	3.51	6.50	1.84	8.90	8.90
x_4	0.09295	1.67	6.15	1.04	9.89	1.79	9.89
x_5	0.07300	1.62	9.87	9.72	0.33	3.96	9.87
x_6	0.03138	9.18	9.17	4.45	9.04	8.10	9.18
x_7	0.03728	3.68	2.05	4.20	3.05	1.15	4.20
x_8	0.02889	2.48	0.01	3.86	2.63	5.69	5.69

x_9	0.10810	5.29	6.52	5.97	7.39	3.20	7.39
x_{10}	0.04833	3.27	5.07	8.73	6.24	4.51	8.73
x_{11}	0.05419	6.17	2.09	5.30	9.79	5.58	9.79
x_{12}	0.05725	2.98	8.00	4.91	2.46	2.93	8.00
x_{13}	0.08966	7.81	6.43	3.35	9.06	3.51	9.06
Akademik indeks		63.00	66.92	58.88	68.91	47.12	100.00

NƏTİCƏ

Məqalədə müəllimlərin elmi və pedaqoji fəaliyyətinin əsas göstəriciləri üzrə konsolidasiya olunmuş ekspert qiymətləndirmələrinin çəkili toplama yolu ilə hesablanmasına dair bir yanaşma təklif olunur. Burada ABŞ universitetlərində müəllimlərin fəaliyyətinin çoxmeyarlı qiymətləndirilməsi məqsədilə sistemli şəkildə tətbiq olunan tədrisin keyfiyyət göstəriciləri sistemi əsas götürülüb. Qiymətləndirmə meyarlarının prioritetini müəyyən-ləşdirmək məqsədilə keyfiyyət göstəricilərinin çəkirlərinin identifikasiyası üçün analitik üsuldən istifadə edilib. Təklif olunan yanaşma 10 ballıq şkala üzrə ilkin mərhələdə əldə edilən vahid ekspert qərarlarının orta hesablanan qiymətləndirmələri ilə xarakterizə olunan beş müəllimin təmsalında aprobasiyadan keçirilib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Altbach, P.G. (2013). The global future of higher education and the academic profession: the BRICs and the United States. Springer, Heidelberg
- ² Kehm, B.M. (2009). University rankings, diversity and the new landscape of higher education. Sense Publishers, Rotterdam.
- ³ Lin, A., Hedayat S., and Wu, W. (2012). Statistical tools for measuring agreement. Springer, Heidelberg.
- ⁴ Mardanov, M.J., Rzayev, R.R. (2019). One approach to multi-criteria evaluation of alternatives in the logical basis of neural networks // Springer's Series "Advances in Intelligent Systems and Computing". Vol. 896, pp. 279–287.

UNİVERSİTETLƏRİN TƏDQIQAT FƏALİYYƏTİNİN CƏMIYYƏTİN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

PİRALI ƏLİYEV, Professor, pedaqogika elmləri doktoru, Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqogika və Psixologiya kafedrasının müdiri.

E-mail: piralibexbud56@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2420-1125>

LEYLA YADİGAROVA, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun doktorantı. E-mail: leyla.yadigarova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8445-2976>

Məqaləyə istinad:

Əliyev P., Yadigarova L. (2023). Universitetlərin tədqiqat fəaliyyətinin cəmiyyətin iqtisadi inkişafında rolu. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 21–30

ANNOTASIYA

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilən tədqiqatların cəmiyyətin ehtiyacları ilə əlaqələndirilməsi global bilik istehsalı və bilik iqtisadiyyatı kontekstində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Universitetlərin tədqiqat fəaliyyəti müasir dövrdə dövlət və sənaye arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, elm və təhsilin inteqrasiyasına, eləcə də sahələrarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə töhfə verə bilər. Eyni zamanda, universitetlərin tədqiqat fəaliyyəti qabaqcıl tədris planının formalaşdırılmasının əsas şərtlərindən biri olmaqla hər bir ölkənin tədqiqat-innovasiya ekosisteminin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Bu fəaliyyət insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və iqtisadi artım üçün də münbit şərait yaradır. Akademik tədqiqatın uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi artım üçün əhəmiyyəti qəbul edilsə də, bu əlaqənin ölçülməsi ilə bağlı bir sıra çətinliklər mövcuddur. Məqalədə universitetlər tərəfindən həyata keçirilən tədqiqat fəaliyyətinin ölkə və cəmiyyətin iqtisadi inkişafına olan təsiri və bu inkişafda rolu tədqiq edilib.

Açar sözlər: Ali təhsil müəssisələri, tədqiqat fəaliyyəti, tədqiqat universitetləri, sosial-iqtisadi rifah, iqtisadi inkişaf.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 17.01.2023

Qəbul edilib: 26.04.2023

THE ROLE OF RESEARCH ACTIVITIES OF UNIVERSITIES IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

PIRALI ALIYEV, Professor, Doctor of Sciences in Pedagogy, Head of the Department of Pedagogy and Psychology, Baku Slavic University.

E-mail: piralibexbud56@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2420-1125>

LEYLA YADIGAROVA, Doctoral student of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan. E-mail: leyla.yadigarova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8445-2976>

To cite this article:

Aliyev P., Yadigarova L. (2023). The role of research activities of universities in the economic development of society. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 21–30

ABSTRACT

In the modern age, the correlation of researches carried out in higher education institutions with the needs of society is of particular importance within the context of the global data production and knowledge economy. The university-based researches have the potential to contribute to the strengthening of relations between state and industry, the integration of science and education, as well as the expansion of multi-disciplinary relations and the development of international cooperation. At the same time, the research performance of universities is one of the principal conditions for the formation of an advanced curriculum and constitutes a major component of the research-innovation ecosystem of each country. Additionally, mentioned activity establishes convenient conditions for the increase of human capital and economic growth. While the impact of academic research on long-term and sustainable economic growth is widely acknowledged, it still contains considerable challenges in measuring this correlation. This study examines the role of research activities fulfilled by universities in the economic development of the country and society.

Keywords: Higher education institutions, research activities, research universities, socio-economic welfare, economic development.

Article history

Received: 17.01.2023

Accepted: 26.04.2023

GİRİŞ

Ali təhsil müəssisələrinin əsas fəaliyyət sahələrindən biri olan bilik istehsalı qlobal iqtisadiyyatın təməl proseslərindən birinə çevrilib (Pusser et al, 2012). Bilik istehsalı və cəmiyyətin inkişafı arasında balansın təmin olunması daha çox tədqiqat universiteti konsepsiyası ilə əlaqələndirilsə də, digər ali təhsil müəssisələrində də tədqiqat fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə cəmiyyətin daha dərin ehtiyaclarının qarşılınması məqsədini daşıyır. Qlobal universitet reyting sistemlərinin qiymətləndirmə meyarları arasında xüsusi diqqət yetirilən ali təhsil sistemində tədqiqat fəaliyyəti keyfiyyətli kadr hazırlığına və cəmiyyətin yüksək sosial-iqtisadi inkişafına yol açır. Qlobal təcrübəyə əsasən ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilən tədqiqatların cəmiyyətin ehtiyacları ilə əlaqələndirilməsi ali təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindəndir. Buna görə də, sosial-iqtisadi inkişafa töhfə verə biləcək tədqiqat nəticələrinin əldə olunması üçün ali təhsil müəssisələrində keyfiyyətli tədqiqat fəaliyyətinin səmərəli təşkili və idarə olunmasına son illərdə xüsusi diqqət yetirilir. Beləliklə, məqalədə universitetlər tərəfindən həyata keçirilən tədqiqat fəaliyyətinin ölkə və cəmiyyətin iqtisadi inkişafında rolu və bu inkişafa təsirləri tədqiq edilib, habelə bu fəaliyyətin cəmiyyətin ehtiyaclarına yönəlməsi üçün əsas kriteriyalar nəzərdən keçirilib.

METODOLOGIYA

Akademik tədqiqatların dayanıqlı iqtisadi artımda xüsusi rolu və əhəmiyyəti hamılıqla qəbul edilsə də, bu artımın ölçülməsi ilə bağlı bir sıra çətinliklər mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda universitetlərin tədqiqat fəaliyyətinin nəticələri həyata keçirilən tədqiqatların regional iqtisadiyyata olan təsirinin ölçülməsi vasitəsilə aparılır (Bozeman, and Youtie, 2017; Kempton et al., 2021). Hazırda bu istiqamətdə mövcud olan elmi araşdırmaları iki növə ayırmaq olar. Birinci növə aid olan araşdırmalarda universitetlərin öz regionlarına müsbət təsirlərinin ətraflı detalları universitet-dövlət-sənaye (Triple-Helix), innovasiya sistemi və biliyə əsaslanan

iqtisadiyyat yanaşmaları aspektindən izah edilib (Etzkowitz et al., 2000; Leten et al., 2014; Youtie and Shapira, 2008; Baptista and Mendonça, 2010). İkinci növ araşdırmalarda isə universitetlərin yerli iqtisadiyyatlara olan təsiri ekonometrik qiymətləndirmələrin həyata keçirilməsi yolu ilə izah edilib. Ekonometrik araşdırmalara əsasən məzunların və elmi nəşrlərin sayının regionda innovativ fəaliyyətə müsbət təsir etdiyini müşahidə etmək olar (Leten et al., 2014; Pfister et al., 2021).

Nəzəri təhlilə əsaslanan bu araşdırmada qlobal elm məkanında keyfiyyətli tədqiqat nəticələri ilə seçilən universitetlərin təcrübəsi tədqiq edilib, eləcə də Times Higher Education tərəfindən 2345 universiteti əhatə edən və 2023-cü ildə dərc edilən qlobal reytingin nəticələrinə əsasən tədqiqat keyfiyyəti kateqoriyası üzrə təqdim olunan universitet siyahısı nəzərdən keçirilib. Eyni zamanda, Böyük Britaniyanın tədqiqat fəaliyyəti həyata keçirən, xüsusilə də Russel Group şəbəkəsinə daxil olan universitetlərinin təcrübəsi və bu tədqiqatların nəticələrinin sosial-iqtisadi rifaha olan təsirləri araşdırılıb.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Ali təhsil müəssisələrinin tədqiqat fəaliyyətinin araşdırılması, əsasən, iki istiqamətdə həyata keçirilir: 1) tədqiqatın universitetdaxili proseslərə təsirlərinin araşdırılması; 2) tədqiqatın makro səviyyədə cəmiyyətə verdiyi töhfələrin araşdırılması. Qeyd olunmalıdır ki, tədqiqat ali təhsilin missiyasının bir istiqaməti olaraq, tədris prosesində stimullaşdırıcı öyrənmə mühitinin yaradılması, yüksək keyfiyyətli professor-müəllim heyəti və xüsusi qabiliyyətə sahib olan tələbələrin cəlb edilməsi, habelə qabaqcıl tədris planının davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi, eləcə də universitetin daxili idarəetmə proseslərinin səmərəli təşkili üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Universitet kontekstindən kənarında isə tədqiqat fəaliyyəti universitetin digər akademik institutlarla, eyni zamanda dövlət və sənaye arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə və təhsilin inteqrasiyasına,

həmçinin sahələrarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə töhfə verir. Beləliklə, bu cür tədqiqatlar ölkənin tədqiqat-innovasiya ekosisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və iqtisadi artımın əldə olunması üçün münbit şərait yaradır (Hazelkorn, Ellen, & Herlitschka, 2010).

Universitetlərin tədqiqat və innovasiya fəaliyyətinin əsas təsirləri müxtəlif dövrlərdə fərqli yanaşmalarla tədqiq edilib. Universitet tədqiqatlarının iqtisadi təsirinin ölçülməsinin kifayət qədər çətin olmasına baxmayaraq, ümumi olaraq hesab edilir ki, akademik tədqiqatların həyata keçirilməsi, əsasən, beş istiqamət üzrə töhfə (cədvəl 1) verməklə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün zəmin yaradır (Martin, 1998).

Qlobal trendlər onu da göstərir ki, universitetlərin tədqiqat və innovasiya fəaliyyətinin əsas təsirləri müxtəlif dövrlərin tələb və ehtiyaclarından asılı olaraq dəyişə bilər. Belə ki, cari dövrdə universitetlərin tədqiqat və innovasiya fəaliyyəti investisiyaları, ixracatı və daha balanslaşdırılmış iqtisadiyyatı təşviq edir və iqtisadiyyat üçün yüksək ixtisaslı və innovativ işçi qüvvəsinin formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Times Higher Education tərəfindən 2023-cü ildə dərc olunan və 2345 universiteti əhatə edən qlobal reytingin nəticələrinə əsasən tədqiqat keyfiyyəti kateqoriyası üzrə ilk on universitet dörd ölkə tərəfindən təmsil olunub: Böyük Britaniya, ABŞ, Çin və İsveçrə. Bu reyting cədvəlində ilk iki yer Böyük Britaniyanın Oksford və Kembric universitetlərinə məxsusdur. Bu baxımdan, Böyük Britaniya universitetlərinin tədqiqat fəaliyyəti, xüsusilə də, Russel Group şəbəkəsinə daxil olan universitetlərin təcrübəsi xüsusi maraq doğurur. Russel Group şəbəkəsi 24 tədqiqat universitetini əhatə edir və bu universitetlər İngiltərə iqtisadiyyatı üçün hər il təxminən 87 milyard funt-sterlinq gəlir əldə edir (London Economics, 2017). Ümumilikdə, Böyük Britaniyanın Russel Group şəbəkəsinə daxil olan tədqiqat universitetlərində elm dünyasının bir sıra sahələri üzrə böyük kəşflərə

Cədvəl 1

Universitetlərin tədqiqat və innovasiya fəaliyyətinin əsas töhfələri

Bilik bazasının formalaşdırılması
Yüksək ixtisaslı insan kapitalının formalaşdırılması
Yeni elmi metodologiyaların istifadə edilməsi
Tədqiqat şəbəkələrinin formalaşdırılması
Elmi və texnoloji potensialın artırılması

nail olunub (Russel, 2010; London Economics, 2017). Bu nailiyyətlər bir çox hallarda ölkənin iqtisadiyyatı və ali təhsil sektoru üçün əhəmiyyətli gəlirin əldə olunması ilə nəticələnib. Göründüyü kimi, tədqiqat universitetlərinin tədqiqat fəaliyyəti daha geniş miqyaslı və daha güclü təsirə malikdir.

TƏDQIQAT UNIVERSİTETİ KONSEPSİYASININ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Tədqiqat universiteti ideyası 1810-cu ildə Vilhelm von Humboldtun imzaladığı memorandum əsasında gündəmə gəlib. İlk tədqiqat universitetlərindən biri olan Berlin Universitetinin yaradılmasına təkan verən bu aktda yeni ali təhsil ocaqlarının üç əsas prinsipi vurğulanırdı: 1) elm və təhsilin inteqrasiyası; 2) akademik azadlıq; 3) universitetin muxtariyyəti. Nəticə etibarilə, XX əsrin son illərində alman tədqiqat universitetləri Böyük Britaniya və ABŞ universitetlərindən iki dəfə daha çox Nobel mükafatı laureatı yetişdirməyə nail ola bilib. Humboldt tədqiqat universiteti modeli həm akademik, həm də iqtisadi təsirlərə malik olduğu üçün İngiltərə, Yaponiya və ABŞ kimi digər ölkələr də bu modeli tətbiq etməyə başladı. Bu gün ABŞ və Britaniya universitetlərinin digər xalqların təqlid etdiyi aparıcı tədqiqat universitetinin qlobal modelinə çevrildiyi iddia edilə bilər.

Ümumilikdə, qərb kontekstində universitetlərin funksiyalarına dair yanaşmanın müəyyən

Cədvəl 2

Qlobal reytingdə tədqiqat kriteriyasına əsasən ilk yerlərdə olan 7 ölkə

Ölkə	2023-cü ilin qlobal reytinginə daxil olan universitet sayı	Ümumi universitet sayı	ÜDM (adambaşına)	Tədqiqatçıların sayı (1 mln. əhaliyə nisbətdə)
ABŞ	179	3216	63,416	4821
Böyük Britaniya	163	280	44,117	4683
Yaponiya	152	1063	42,248	5374
Çin	95	2565	17,192	1471
Kanada	31	387	48,720	4516
İsveçrə	14	46	72,874	5551
Sinqapur	2	47	97,057	7286

Mənbə: <https://www.timeshighereducation.com/>
<https://www.statista.com/>
<https://worldpopulationreview.com/>

DÜNYADA KEYFİYYƏTLİ TƏDQIQATLARLA SEÇİLƏN UNİVERSİTETLƏR

edilməsində Nyuman və Humboldtun ideyaları üstünlük təşkil edir. Nyuman və Humboldtun prinsiplərinə əsaslanan qərb ali təhsili demək olar ki, universal universitet modeli kimi diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat universitetlərinin yaratdığı yüksək interaktiv sosial mühit və fəaliyyət azadlığı onları müasir dünyanın ən böyük sahibkarlıq mərkəzlərindən birinə çevirən yaradıcılığa təkən verib, bu universitetlərin elmi potensialı tələbə sayının ciddi artımına səbəb olub (Boulton, and Lucas, 2011). Bir çox ölkələrdə həmin ali məktəblər milli tədqiqat bazası üçün əsas mərkəzə çevrilməklə yanaşı, milli və qlobal cəmiyyətlərin mürəkkəb problemlərinin həll edilməsində, həmçinin fənlərarası konsepsiyaların və fəaliyyət trayektoriyalarının işlənilməsində hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

Hazırda universitetlər, xüsusilə də tədqiqat universitetləri, daha çox gələcək iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaradacaq yeni biliklərin yaradıcılarını və istifadəçilərini birləşdirən mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Hesab edilir ki, tədqiqat universitetlərinin fəaliyyəti dövrü iqtisadi dəyişikliklərdən daha çox şəhər iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir (Lendel, 2010).

Times Higher Education tərəfindən hazırlanan 2023-cü ilin qlobal reytinginin tədqiqat kriteriyasına əsasən ilk 20 universitet 7 ölkəni (ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Çin, Kanada, İsveçrə, Sinqapur) əhatə edir. Müvafiq statistik məlumatlar cədvəl 2-də təqdim edilir.

Dünya universitetlərinin qlobal reytinglərinin nəticələrinə əsasən son illərdə ən qabaqcıl hesab edilən ABŞ universitetlərinin tədqiqat üstünlüyünün getdikcə azalması və Çin universitetlərinin sürətlə irəliləməsi müşahidə olunur. Times Higher Education tərəfindən hazırlanan qlobal reyting cədvəlinə əsasən də tədqiqat keyfiyyəti kateqoriyası üzrə Çin universitetləri sürətlə irəliləməkdədir. Beləliklə, son illərdə ilk dəfə olaraq Çin universiteti (Tsinghua University) Oksford, Kembric və Harvard universitetlərindən sonra 4-cü yerdə qərarlaşıb¹. Hesab edilir ki, bu sürətli inkişaf Çin dövlətinin son 20 ildə ardıcıl olaraq ali təhsilə, tədqiqat və inkişafa ayırdığı böyük sərmayənin nəticəsidir. Bu sərmayə Çində dünya

¹ https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2023/world-ranking#!/page/0/length/25/sort_by/scores_research/sort_order/asc/cols/scores

səviyyəli universitetlərin formalaşdırılması və inkişafına, dünyanın ən yaxşı universitetlərində Çin alimlərinin hazırlanmasına və Çinin ali məktəblərində tədqiqat potensialının artırılmasına yönəldilib. İstinad sayı ilə ölçülən tədqiqat keyfiyyəti meyarına görə son 1 ildə global elm bazasına Çin universitetlərindən daxil olan məqalələrə istinad sayı 55.6-dan 58.0-a qədər qalxıb. Reytingə əsasən 2022-2023-cü illərdə ABŞ universitetləri üçün orta ümumi bal 0.1, Çində isə eyni dövrdə 1.6 bal artım qeydə alınıb. Dünya üzrə orta artım isə 0.7 bal olub². Qeyd olunmalıdır ki, tədqiqat keyfiyyətinə təsir edən amillər müxtəlif və çoxsaylı olsa da, tədqiqat və inkişafa (R&D) ayrılan xərclər məsələsinə xüsusi yer ayrılır. Tədqiqat fəaliyyəti olduqca çox maliyyə vəsaiti tələb edən bir fəaliyyət olduğu üçün bir çox halda tədqiqat keyfiyyəti ona ayrılan maliyyədən asılıdır. Cədvəl 3-də 2022-ci ildə dünya üzrə ümumi tədqiqat və inkişaf (R&D) xərclərinə görə 10 lider ölkə göstərilir.

UNİVERSİTET TƏDQIQATLARININ İQTİSADI VƏ SOSIAL DƏYİŞİKLƏRƏ TƏSİRİ

XXI əsr üçün ali təhsilə dair Ümumdünya Bəyannaməsində qeyd olunur ki, tədqiqat fəaliyyəti ali təhsil müəssisələrinin əsas funksiyalarından biri olmalıdır (UNESCO, 1998). Dünya Bankının hesabatlarında inkişaf etməkdə olan ölkələr davamlı inkişafın yaranması üçün öz universitet tədqiqatlarını təkmilləşdirməyə çağırılır (World Bank, 2002, World Bank, 2008). Müxtəlif ölkələrin inkişaf strategiyaları, təhsil siyasətləri və təhsil nazirliklərinin rəsmi nümayəndələrinin çıxışlarında da universitet tədqiqatlarına diqqət və dəstəyi müşahidə etmək olar.

Müasir dövrdə universitetlərin ənənəvi fəaliyyət istiqamətləri ilə yanaşı, yeni missiya siyahısına daxil olunan kommersiallaşdırma

² <https://www.timeshighereducation.com/news/world-university-rankings-2023-results-announced>

Cədvəl 3

2022-ci ildə dünya üzrə ümumi tədqiqat və inkişaf (R&D) xərclərinə görə 10 lider ölkə

Ölkələr	Tədqiqat və inkişafa ayrılan xərclər (mlrd. ABŞ dolları ilə)
ABŞ	679,4
Çin	551,1
Yaponiya	182,2
Almaniya	143,1
Cənubi Koreya	106,1
Fransa	68,5
Hindistan	65,2
Böyük Britaniya	54,9
Rusiya Federasiyası	52,2
Braziliya	37

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/732247/worldwide-research-and-development-gross-expenditure-top-countries/>

və iqtisadi inkişaf məqsədləri gündəmə gəlib. Belə ki, müasir ali təhsil ocaqlarının tədqiqat fəaliyyətinin konsepsiyası bir sıra təşkilati formaları əhatə edir. Bu təşkilati formalar universitetləri, dövlət və sənayeni əhatə edən sahələrarası əməkdaşlıq üzərində qurulmuş tədqiqatları nəzərdə tutur (Aboelela et al., 2007). Tədqiqatçılar müşahidə edir ki, iqtisadi artım üçün ən böyük potensial bir çox halda müxtəlif fənlərin kəsişməsi nəticəsində ortaya çıxır və müxtəlif bilik formalarının inteqrasiyasını tələb edir. Beləliklə, bir sıra dövlət proqramlarında universitet tədqiqatlarının praktiki təsirinin artırılması üçün tədqiqat layihələrində böyük firmaları, o cümlədən sənaye və startap şirkətlərini əhatə edən yeni tərəfdarların cəlb edilməsi üzrə tədbirlər əks olunub (Hagedoorn, 2002). Miqyasını və əhatə dairəsini artıran universitetlər isə fundamental tədqiqatları dəstəkləməklə yanaşı, iqtisadi artım və sosial təsirlər şəklində cəmiyyətə səmərəli nəticələr verir (Mallon, & Bunton, 2005).

UNİVERSİTETLƏRİN DÖVLƏT VƏ SƏNAYE MƏRKƏZLƏRİ İLƏ ƏMƏKDƏŞLİYİ

Universitetlərin dövlət və sənaye ilə əməkdaşlıq trayektoriyasına nəzər saldıqda, bunun daha çox tədqiqat universitetlərinin vasitəsilə həyata keçirilməsini müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, universitet-dövlət-sənaye üçlüyünün əməkdaşlığı, əsasən, tədqiqat universitetlərinin nəzdində olan tədqiqat mərkəzlərinin vasitəsilə həyata keçirilir (Schultz, 2012). Universitet-dövlət-sənaye modelində tədqiqat mərkəzləri elə bir mühit yaradır ki, orada innovasiya sisteminin müxtəlif sektorlarından olan tərəflər bir araya gəlməklə tədqiqat, inkişaf və texnologiyanın kommersionlaşdırılması ilə bağlı imkan və riskləri ətraflı nəzərə alaraq, növbəti fəaliyyət üçün qərar verir. İqtisadi inkişafa dəstək üçün nəzərdə tutulmuş universitet-dövlət-sənaye əməkdaşlığının çoxsaylı formaları müxtəlif tədqiqat laboratoriyalarının, texnoparkların, yeni biznes yaratmaq üçün startap inkubatorlarının (qabaqcıl tədqiqatlara əsaslanan biznes startaplarının yaradılmasını təşviq edən tədris-metodik, maddi-texniki, psixoloji və maliyyə dəstəyi mərkəzləri) və sənaye konsorsiumlarının yaratdığı imkanlardan yararlanmaq üçün münbit şərait yaradır. Bu tədqiqat mərkəzləri yeni texnologiyaların inkişafını və kommersionlaşdırılmasını sürətləndirmək, milli rəqabət qabiliyyətini artırmaq, regional iqtisadi artıma təkan vermək potensialına malik olduğu üçün tədqiqatçıların diqqətini çəkir.

Dünyada dövlət və sənayeni birləşdirən çoxsahəli tədqiqat mərkəzlərinin əhəmiyyəti ilk dəfə tədqiqatçılar tərəfindən yerli universitetlərin Silikon Vadisi və Boston 128 Dəhlizi (Silicon Valley and Boston's Route 128 Corridor) yüksək texnologiyalı sənaye mərkəzlərinin inkişafında oynadığı mühüm rol müşahidə edilən zaman gündəmə gəlib (Saxenian, 1994). Bu müşahidələr klaster inkişafının formal nəzəriyyələrinin və bu inkişafın dəstəklənməsi üçün dövlət səviyyəli proqramların yaranmasına səbəb olub. Çoxtərəfli tədqiqat mərkəzlərinin yaranması və tənzimlənməsi prosesində dövlətin

rolu böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, ilkin olaraq universitet və sənaye klasterlərinin yaranması coğrafi yaxınlığın təsadüfi olması nəticəsində mümkün olub.

UNİVERSİTETLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF ÜÇÜN YARATDIĞI İMKANLAR

1950-ci ildən 2019-cu ilə qədər 78 ölkədə 1500-ə yaxın regionda 14,868 universitet haqqında məlumatın təhlil olunduğu araşdırmaya əsasən universitet sayının artması ilə daha sürətli iqtisadi artım arasında müsbət əlaqənin olduğuna dair mötəbər sübutlar əldə edilib. Universitetlərin sayındakı hər 10% artım regionda adambaşına düşən ÜDM-in 0,4%-dən çox artması ilə əlaqələndirilib (Valero, & Van Reenen, 2019).

Qeyd olunduğu kimi, ali təhsil müəssisələri qlobal bilik iqtisadiyyatına inteqrasiya üçün vacib sayılan innovasiyaların, rəqabət qabiliyyətinin və iqtisadi inkişafın təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, qlobal və milli səviyyədə baş verən sürətli dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və çevik strateji baxış formalaşdırmaq bacarığı kritik əhəmiyyət kəsb etdiyi bir dövrdə universitetlər təkcə biliklərin ötürülməsinə hədəflənən təhsil müəssisələri kimi deyil, həm də cəmiyyətə və iqtisadiyyata daha geniş təsir göstərməli olan qurumlar kimi qəbul edilir. Bu prosesdə tədqiqat universitetlərinin əhəmiyyəti və sosial-iqtisadi inkişafa olan təsiri xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

Son bir neçə onillikdə universitetlərin cəmiyyətə və iqtisadiyyata birbaşa töhfə verməsi ilə bağlı ümidlər artmaqdadır (Jalote, 2021). Bu çağırışların artması isə ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərlə, xüsusilə də innovasiyaya əsaslanan sənayelərin getdikcə artan əhəmiyyəti ilə əlaqələndirilir. İnnovasiya prosesinin bünövrəsini tədqiqat fəaliyyəti təşkil etdiyi təqdirdə tədqiqat universitetlərinin innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyata və sahibkarlığa birbaşa töhfə verməsi gündəmə gəlib ki, bu da universitetlərin üçüncü missiyasının meydana çıxmasına səbəb olub (Jalote, 2021).

AZƏRBAYCAN KONTEKSTİ

Son illərdə Azərbaycanda elm və təhsilin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət ayrılır. Belə ki, Azərbaycanda əmək məhsuldarlığının, dayanıqlı iqtisadi artımın, istehsal sektorunda rəqabət qabiliyyətinin və ölkənin qlobal bazarlara inteqrasiyasının gücləndirilməsi məqsədilə 2016-cı ildə insan kapitalının inkişafı ilə bağlı müvafiq Strateji Yol Xəritəsi qəbul edilib. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyasına əsasən tədqiqat potensialı yüksək olan iki ali təhsil müəssisəsinin nəzdində tədqiqat universitetlərinin yaradılması məsələsi irəli sürülüb. Bu baxımdan, "Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanını da xüsusi qeyd etmək məqsədəuyğundur. Həmin fərmana əsasən görülən işlərin tədqiqat fəaliyyətinin daha səmərəli təşviq edilməsinə müsbət təsir göstərəcəyi gözlənilir.

Azərbaycan da daxil olmaqla, bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən innovasiyaların, rəqabətqabiliyyətliliyin və iqtisadi inkişafın artırılmasında ali təhsil müəssisələrinin rolu tanınır və qlobal bilik iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək üçün müxtəlif addımlar atılır. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün mövcud olan tədqiqat imkanlarının məhdud olması ilə əlaqədar olaraq, bu sahədə daha çox araşdırmaların həyata keçirilməsinə ehtiyac yaranıb (Amirova, & Valiyev, 2021).

Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanın ali təhsil sektorunda tədqiqat və innovasiya mühiyyətinin mövcud vəziyyəti təhlil edilərək aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqətin ayrılması tövsiyə edilib:

- ali təhsilə və elmi-tədqiqat işlərinə dövlət tərəfindən investisiyaların artırılması və fundamental tədqiqatlara nisbətdə tətbiqi tədqiqatlara üstünlüyün verilməsi;
- tədqiqat və inkişaf potensialının və keyfiyyətinin artırılması, habelə elm sahəsində dövlət investisiyalarının səmərəliliyinin

yüksəldilməsi istiqamətində məqsədyönlü islahatların həyata keçirilməsi;

- mövcud olan maliyyələşdirmə, qiymətləndirmə, karyera artımı və keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması;
- beynəlxalq tədqiqat şəbəkələri ilə əlaqələrin, habelə universitet-sənaye əlaqələrinin, eləcə də texnologiyaların kommersiyalaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- müasir tədqiqat resurslarının və tədqiqat nəticələrinin əlçatanlığının təmin edilməsi üçün tədqiqat və innovasiya sahəsinin müxtəlif maraqlı tərəfləri arasında bərabərliyin əldə olunması (World Bank, 2018).

Qeyd olunanları və qabaqcıl universitetlərin təcrübəsini təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan universitetlərinin tədqiqat fəaliyyətinin cəmiyyətin iqtisadi inkişafına töhfə verməsi üçün növbəti amillərə daha çox diqqət ayrılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- Tədqiqata ayrılan maliyyə vəsaitlərinin artırılması. Universitetlərin nəzdində yüksək keyfiyyətli tədqiqatların həyata keçirilməsi və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verə biləcək innovativ tədqiqat nəticələrinin əldə olunması üçün uyğun maliyyə təminatı vacib şərtlərdən biridir. Dövlət və özəl sektor universitetləri dəstəkləmək və elmi-tədqiqat fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün bu istiqamətdə birgə fəaliyyət göstərə bilər.
- Universitetlər və sənaye arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi. Universitetlər və sənaye arasında əməkdaşlıq cəmiyyətin tələblərinə uyğun tədqiqatların aparılmasına və tədqiqat nəticələrinin tətbiq edilməsinə münbit şərait yarada bilər.
- Sahibkarlıq və innovasiyanın təşviq edilməsi. Universitetlər yeni ideyaları inkişaf etdirmək və kommersiyalaşdırmaq istəyən tələbələrə və müəllim heyətinə resurslar və dəstək verməklə sahibkarlıq və innovasiyaların təşviqində xüsusi rol oynaya bilər.
- Tədqiqat infrastrukturunun gücləndirilməsi. Tədqiqat infrastrukturuna sərmayə qoymaq universitetlərə ən yaxşı tədqiqatçıları cəlb etməyə, yüksək keyfiyyətli tədqiqatlar

aparmağa və innovasiyaları təşviq etməyə şərait yarada bilər.

- Beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi. Beynəlxalq əməkdaşlıq universitetlərə yeni bilik və təcrübə əldə etməyə, tədqiqat perspektivlərini genişləndirməyə və tədqiqatların keyfiyyətini və əhatə dairəsini artırmağa kömək edə bilər. Bu istiqamətdə universitetlər arasında mübadilə proqramları, birgə tədqiqat layihələri və digər proqramları həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, Azərbaycan universitetlərinin tədqiqat fəaliyyətini dəstəkləmək və təşviq etmək üçün bu kimi tədbirləri həyata keçirməklə ölkənin daha sürətli sosial-iqtisadi inkişafına töhfə vermək olar. Qeyd olunan amilləri həyata keçirmək üçün mövcud vəziyyətə dair əsaslı tədqiqatların aparılması və Azərbaycan konteksti məqsədilə aydın, rəqabət qabiliyyətli planların hazırlanması məqsədə uyğun hesab edilir.

NƏTİCƏ

Cari araşdırma zamanı akademik tədqiqatların ölkənin tədqiqat-innovasiya ekosisteminin mühüm tərkib hissəsi olması və bu fəaliyyətin insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə, eləcə də ölkənin iqtisadi artımına münbit şərait yaratması təsbit olunub. Müəyyən olunub ki, yüksək keyfiyyətli və cəmiyyətin hazırkı ehtiyaclarına yönəlmiş, iqtisadi artıma hədəfəlməmiş tədqiqat nəticələrinin əldə olunması üçün universitetlərin dövlət və özəl sektorla daha dərindən əməkdaşlıq etməsi təmin olunmalıdır. Universitetlərin tədqiqat layihələrinə böyük firmaları, sənaye və startap şirkətləri əhatə edən yeni tərəfdarların cəlb edilməsi də zəruri addım kimi qiymətləndirilir. Ümumilikdə, tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün siyasi iradə, beynəlxalq əməkdaşlıq, dövlət və sənaye əməkdaşlığı, həmçinin sahələrarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsi xüsusi önəm daşıyır. Bu cür çoxşaxəli əməkdaşlıq nəticəsində universitetin tədqiqat fəaliyyəti bir sıra sferalarda sürətli və səmərəli inkişafın əldə edilməsi üçün münbit şərait yarada bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 Aboelela et al. (2007). Defining interdisciplinary research: conclusions from a critical review of the literature. *Health Serv Res.* 2007 Feb; 42 (1 Pt 1):329-46. doi: 10.1111/j.1475-6773.2006.00621.x. PMID: 17355595; PMCID: PMC1955232.
- 2 Amirova, G., & Valiyev, A. (2021). Do university graduate competences match post-socialist labour market demands? Evidence from Azerbaijan. *Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability*, 12 (2), 332–347.
- 3 Baptista, R., Mendonça, J. (2010). Proximity of knowledge sources and the location of knowledge-based start-ups. *Annals of Regional Science* 45 (1), 5–29. <https://doi.org/10.1007/s00168-009-0289-4>.
- 4 Boulton, G., and Lucas, C. (2011). What are universities? *Chinese Science Bulletin*, Vol.56, issue-23, pp 2506-2517.
- 5 Bozeman, B., Youtie, J. (2017). Socio-economic impacts and public value of government funded research: lessons from four US National Science Foundation initiatives. *Research Policy* 46 (8), 1387–1398. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2017.06.003>.
- 6 Etzkowitz, H., Webster, A., Gebhardt, C., Terra, B.R.C. (2000). The future of the university and the university of the future: evolution of ivory tower to entrepreneurial paradigm. *Research Policy* 29 (2), 313–330.
- 7 Hagedoorn, J. (2002). Inter-firm R&D partnership: An overview of major trends and patterns since 1960, in: *Research Policy*, Vol. 31, p. 477-492.
- 8 Hazelkorn, E., & Herlitschka, S. (2010). *Research Strategy and Management in Universities*.
- 9 <https://worldpopulationreview.com/>
- 10 <https://www.statista.com/>
- 11 <https://www.timeshighereducation.com/>
- 12 Jalote, P. (2021). *Building research universities in India*. SAGE Studies in Higher Education. New Delhi: SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9789354792601>.
- 13 Kempton, L., Rego, M.C., Alves, L.R., Vallance, P., Serra, M.A., Tewdwr-Jones, M. (2021). 2. Understanding the contributions of universities to regional development. *Regional Studies Policy Impact Books* 3 (1), 13–32. <https://doi.org/10.1080/2578711X.2021.1891765>.

- ¹⁴ Lendel, I. (2010). The Impact of Research Universities on Regional Economies: The Concept of University Products.
- ¹⁵ Leten, B., Landoni, P., Van Looy, B. (2014). Science or graduates: how do firms benefit from the proximity of universities? *Research Policy* 43 (8), 1398–1412. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.03.005>.
- ¹⁶ London Economics. (2017). The Economic Impact of Russell Group Universities. Final Report for the Russell Group. <https://russellgroup.ac.uk/media/5538/the-economic-impact-of-russell-group-universities-2016-17.pdf>
- ¹⁷ Mallon, & Bunton. (2005). The functions of centers and institutes in academic biomedical research. *Analysis in Brief*, 5(1), 1-2. Washington, DC.
- ¹⁸ Martin, F. (1998). The economic impact of Canadian university R&D, *Research Policy*, Vol 27, Issue 7, pp 677-687, ISSN 0048-7333, [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(98\)00083-3](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(98)00083-3).
- ¹⁹ Pfister, C., Koomen, M., Harhoff, D., Backes-Geller, U. (2021). Regional innovation effects of applied research institutions. *Research Policy* 50 (4), 104197. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104197>.
- ²⁰ Pusser, B., and Marginson, S. (2012). The elephant in the room: power, politics and global rankings. In M. Bastedo (ed.), *Organizing Higher Education* (pp. 86–117). Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- ²¹ Russel, G. (2010). The economic impact of research conducted in Russell Group universities. *Russell Group Papers*, issue 1.
- ²² Saxenian, A. (1994). *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, AnnaLee Saxenian. 1994. Harvard University Press, Cambridge, MA. 240 pages. ISBN: 0-674-75339-9. \$24.95. (1996). *Bulletin of Science, Technology & Society*, 16(3), 146–147. <https://doi.org/10.1177/027046769601600314>.
- ²³ Schultz, L. (2012). University Industry Government Collaboration for Economic Growth. In *Universities and Colleges as Economic Drivers 2012*.
- ²⁴ UNESCO. (1998). *World Declaration on Higher Education in the XXI Century*. <http://unesco.org> UNESCO.
- ²⁵ Valero, A., & Van Reenen, J. (2019). The economic impact of universities: Evidence from across the globe. *Economics of Education Review*, 68, 53-67. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2018.09.001>.
- ²⁶ World Bank, (2008) *Accelerating catch-up : tertiary education for growth in Sub-Saharan Africa – synopsis*: Washington, D.C.: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/444021468211165908/>
- ²⁷ World Bank. (2002). *Constructing knowledge societies : new challenges for tertiary education* (English). *Directions in development*. Washington, D.C.: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/732991468143369052/Constructing-knowledge-societies-new-challenges-for-tertiary-education>.
- ²⁸ World Bank. (2018). *Azerbaijan: The Role of Higher Education in Innovation*. World Bank.
- ²⁹ Youtie, J., Shapira, P., (2008). Building an innovation hub: a case study of the transformation of university roles in regional technological and economic development. *Research Policy* 37 (8), 1188–1204. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2008.04.012>.

PEDAQOJİ PROSESDƏ MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN TEXNOLOJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

MÜSEYİB İLYASOV

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdiri. E-mail: museyibilyas@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>

Məqaləyə istinad:

İlyasov M. (2023). Pedaqoji prosesdə müəllim fəaliyyətinin texnoloji istiqamətləri. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 31–43

ANNOTASIYA

Müasir dövr pedaqoji prosesin və onun daşıyıcısı olan müəllimlərin qarşısına olduqca mühüm və məsuliyyətli vəzifələr qoyur. Pedaqoji prosesin məzmununun təkmilləşdirilməsi, təlimin başlıca məqsədinin, mahiyyət və məzmununun düzgün dərk olunması, müəllimin təlim və təhsil fəaliyyətinin bir sıra texnoloji tərəflərinin nəzərə alınması bu vəzifələrin reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimin təşkilatçılıq və təhsil vermək bacarıqları və onları reallaşdırma bilmək fəaliyyəti pedaqoji prosesin məhsuldarlığının təmin olunmasının əsas bazasını təşkil edir. İnamla demək olar ki, pedaqoji proses o zaman tam və bütöv bir proses kimi öz missiyasını yerinə yetirə bilir ki, təşkilati və təlim-təhsil sərəştəliliyi müəllimlərdə yüksək səviyyədə inkişaf etsin və pedaqoji prosesdə onların qarşılıqlı əlaqəsinə nail olunsun. Pedaqoji prosesin səmərəliliyi müəllimlərin təşkilati və təlim-təhsil fəaliyyətinin düzgün qurulmasından və həyata keçirilməsi texnologiyalarından çox asılı olur. Pedaqoji prosesin bütöv bir sistem kimi həyata keçirilməsi üçün bunlar müəllimlərdən təhlil, layihələşdirmə, proqnozlaşdırma və fəaliyyət kimi bir sıra mühüm pedaqoji bacarıqlar, sərəştə və professionallıq tələb edir.

Açar sözlər: Texnoloji istiqamətlər, təşkilatçılıq fəaliyyəti, pedaqoji proses, pedaqoji sərəştə.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 31.10.2022
Qəbul edilib: 23.01.2023

TECHNOLOGICAL DIRECTIONS OF TEACHER ACTIVITY IN THE PEDAGOGICAL PROCESS

MUSEYIB ILYASOV

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of Department in
Azerbaijan State Pedagogical University. E-mail: museyibilyas@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>

To cite this article:

Ilyasov M. (2023). Technological directions of teacher activity in the pedagogical process. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 31–43

ABSTRACT

In the modern age, there are significant and responsible duties on the pedagogical process and teachers who carry it. Progressing the content of the pedagogical process, a correct comprehension of the principal target, essence and the content of training, and taking into consideration several technological aspects of teachers' training and educational activities are of great importance in the implementation of mentioned tasks. The main focus to ensure the productivity of the pedagogical process is based on the issues related to the teacher's organizational and educational skills and implementation of stated abilities. It is safe to say that the pedagogical process can be fulfilled as a complete and holistic process providing that the organizational and educational skills of teachers are strengthened and teachers interact in the pedagogical process at a high level. The productivity of the pedagogical process is too dependent on the activities that require the compatible arrangement of teachers' organizational and educational activities. Implementation of the pedagogical process as a whole system demands several substantial pedagogical skills, competencies, and the professionalism of teachers which can be indicated as an examination, arrangement, forecasting, and performing.

Keywords: Technological directions, pedagogical process, pedagogical competence, organizational activity.

Article history

Received: 31.10.2022
Accepted: 23.01.2023

*“Cəmiyyətin gələcək tərəqqisi
indi gənclərimizə nəyi və necə
öyrətməyimizdən asılıdır”.*
Heydər Əliyev

GİRİŞ

Pedaqoji proses mürəkkəb prosesdir. O təkcə təlim, tərbiyə və təhsil proseslərinin həyata keçirilməsi deyil, irili-xırdalı bir çox alt sistemləri özündə birləşdirən və onların reallaşdırılması ilə müşayiət olunan geniş, əhatəli və müəyyən alqoritmlərə əsaslanan, sistemli texnoloji proseslərin məcmusudur. Müəllimin pedaqoji peşəkarlığı, səriştəliliyi, məharəti, pedaqoji ustalığının səviyyəsi də elə bu prosesdə meydana çıxır. Müəllimlərin, xüsusən gənc müəllimlərin bu texnologiyalar haqqında dərin və geniş biliyə malik olması, onlara yiyələnməsi və onları yaradıcılıqla tətbiq edə bilməsi bu baxımdan olduqca vacibdir.

Məktəbdə qırx beş dəqiqə davam edən dərslər bir çox elementlərdən formalaşaraq bütövləşir və tam bir sistem kimi meydana çıxır. Burada diaqnostika, proqnoz, fəaliyyətin planlaşdırılması və onun tətbiqi xüsusi bir xətt üzrə davam edərək bu prosesin bütün elementlərini özündə birləşdirir. Müəllimin pedaqoji prosesi düzgün qurması və səriştəli idarə edə bilməsi nəticəsində bu texnoloji proseslər bir-biri ilə əlaqələndirilir, bir-birini tamamlayaraq cəm və bütöv halda müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin məzmununu üzə çıxarır. Müəllimin yaradıcı təfəkkür fəaliyyəti sayəsində bu proses daha məzmunlu və məhsuldar şəkildə həyata keçirilir. Mövcud vəziyyətin təhlili, proqnozlaşdırma, layihələşdirmə və praktik fəaliyyət bir-birini tamamlayaraq tam pedaqoji proses kimi reallaşır. Təbii ki, bunlar müəllimin müasir pedaqoji texnologiyalar haqqında nəzəri biliklərini praktik fəaliyyətdə hansı formada tətbiq edə bilməsindən çox asılı olur, pedaqoji prosesin gedişinə və nəticələrinə bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərir.

Aparığımız tədqiqat işinin əsas məqsədi müəllimin peşəkar fəaliyyətində başlıca texnologiyaların konseptual məsələlərinə aydınlıq gətirmək, onun təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə təlim-

təhsil fəaliyyəti arasında vəhdətin və tamlığın reallaşdırılması imkanlarını araşdırmaq, praktik müəllim fəaliyyətində bir sıra texnoloji proseslərin səmərəliliyini nəzərə çatdırmaqdan ibarətdir.

Təhsilalanların yiyələnməli olduqları bilik və bacarıqların dövlət standartlarına cavab verə biləcək səviyyədə reallaşdırılması üçün müəllimin hansı texnologiyalara daha çox zərurət olduğunu müəyyənləşdirə bilməsi olduqca vacibdir. Pedaqoji fəaliyyətdə təlimin məqsədinə, təhsilalanların yiyələnməyi kompetensiyalara və təlim nəticələrinə müvafiq olaraq müəllimin texnologiyaları düzgün seçməsi və tətbiq edə bilməsi onun məhsuldarlığını təmin edən əsas şərtlərdəndir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda müşahidə, müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə, induktiv və deduktiv metodlardan istifadə edilib. Tədqiqat həm ümumi təhsil müəssisələri, həm də ali məktəblərdə tədris prosesinin təşkili və aparılması nəticələri əsasında hazırlanıb.

PEDAQOJİ PROSES TEXNOLOJİ SİSTEM KİMİ

Pedaqoji proses müxtəlif, lakin bir-biri ilə sıx bağlı, qarşılıqlı əlaqədə olan texnoloji proseslərin birliyindən yaranır. Bu texnologiyalar təhsilalanların mənəvi, psixi, intellektual və fiziki sağlamlığını təmin etməklə yanaşı, yarana biləcək hər hansı neqativ amillərin də qarşısının alınmasına xidmət etməlidir. Bu baxımdan, pedaqoji prosesin həyata keçirilmə texnologiyası həm də sistemli bir prosesdir. Lakin o, sadəcə olaraq müxtəlif texnologiyaların ardıcıl olaraq tətbiq olunmasından ibarət deyil. Bu prosesdə təhsilin başlıca məqsədlərinin, onun təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyalarının reallaşdırılması, integrativliyin gözlənilməsi, təhsil standartlarının həyata keçirilməsi, verilən biliklərin (deklarativ, konseptual, prosedural və koqnitiv) hərtərəfliliyinin və əlaqələliliyinin təmin edilməsi və s. kimi mühüm əməliyyatlar yerinə yetirilməli və real nəticələr öz əksini tapmalıdır. Müəllim səriştəlilik səviyyəsindən asılı olmayaraq pedaqoji prosesin təşkili prinsiplərinə,

onun tamlığına, hər bir şagird üçün bərabər imkanların yaradılmasına, bilik, bacarıq və vərdislərin şagirdyönlü və inkişafyönlü olmasına, təhsilalanların fəaliyyətə motivləşdirilməsi və onlar üçün dəstəkləyici mühitin yaradılmasına nail olmalıdır. Təhsil fərdi, kollektiv, cütlərlə və qruplarla iş formalarının elə bir sintezinə nail olmalıdır ki, burada hər bir şagirdin fəaliyyəti təmin olunsun və son məqsədin reallaşdırılması onun nəticəyönlülüynü təmin edə bilsin. Müəllimin idarəetmə təsiri ilə şagirdin özünüidarə fəaliyyəti bir-birini tamamlasın. “Bir qayda olaraq, şagirdlərin araşdırma, sorğu-sual etmə, problem həllətmə və qərar qəbuletmə prosesində iştirak etməsini təmin edəcək fəaliyyətin yaradılması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bundan əlavə, “edərək-düşünərək” öyrənmə fəaliyyətinin əhəmiyyəti və kollektiv öyrənmə strategiyalarının lazımı qaydada istifadəsi də vacib məsələlərdəndir. Fəaliyyət isə intellektin çoxluğu nəzəriyyəsinə istinad etməlidir. Onların bir-birindən ayrılmasına yol verilməməlidir” (Tanrıqulu, 2012). Bunlar, əlbəttə, mühüm texnoloji proseslərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır ki, burada da müəllimin bir sıra fəaliyyət növləri, səriştəsi və peşəkarlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biliklərin transformatoru olan müəllimlikdən istiqamətverici, bələdçi, yönəldici müəllimliyə keçid onun funksiyalarını daha da genişləndirir və üzərinə düşən vəzifələri artırır. Əməkdaşlıq etmək, şagirdlərin fərdi fərqlərini nəzərə almaq, istiqamət vermək, hər bir şagirdin inkişafına nail olmaq, təlim prosesini asanlaşdırmaq, prosesləri idarə edə bilmək və s. vəzifələr önə keçir. Müəllim sanki bir yol bələdçisi kimi biliklərə yiyələnməyin istiqamətini tənzimləyir, axtarışa, əməliyyatların gedişinə nəzarət və rəhbərlik edir. Onun təşkilatçılıq və təhsil-təlim prosesinin nəticəyönlülüynü təmin edə bilmək, qarşıya qoyulan məqsədi reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyəti bu prosesdə mühüm yer tutur.

MÜƏLLİMİN TƏŞKİLATÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Pedaqoji proses mürəkkəb struktura malik

əməliyyatlar sistemidir. Məktəbdə bu proses müəllimlərlə şagirdlərin bilavasitə qarşılıqlı əlaqəsində baş verir. Bu əlaqə isə bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə səciyyələnir. Bunlar müəllimdən asılı olan (fənnini hansı səviyyədə bilməsi və onu öyrədə bilmək səriştəsi, şagirdlərə və öz peşəsinə, ixtisasına münasibəti, bu münasibət tərzinin necəliyi, pedaqoji prosesi necə idarə edə bilməsi, peşə məsuliyyəti və s.), şəraitdən və resurslardan asılı olan (məktəbin yerləşdiyi ərazi, tədris təchizatının səviyyəsi və s.), şagirddən asılı olan (dərsə, fənnə və müəllimə olan münasibət, şagirdin arzusu və marağı, psixoloji və fizioloji imkanları və s.) amillər kimi pedaqoji prosesin həm gedişinə, həm də nəticəsinə kompleks təsir göstərir.

Pedaqoji prosesə təsir edən amillər təkcə bunlarla məhdudlaşmır. Burada müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti də mühüm rol oynayır. Tədqiqatlar və təcrübə göstərir ki, pedaqoji prosesin səmərəli olması müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin hansı səviyyədə olmasından çox asılıdır. Müəllimin bu fəaliyyətinin yüksək səviyyədə olması pedaqoji prosesin gedişinə pozitiv təsir göstərməklə onu daha da səmərəli edir. Müəllimin təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olması pedaqoji prosesin məhsuldarlığının təmin edilməsində əsas şərtlərdən biridir. Müəllimdə bu qabiliyyət, təşkilətmə bacarığı yüksəkdirsə, əminliklə demək olar ki, pedaqoji fəaliyyətdə prosesin tamlığı təmin olunacaq və müəllimin digər qabiliyyətləri də yüksək səviyyədə reallaşa biləcəkdir.

Təşkilatçılıq fəaliyyəti müəllimin pedaqoji prosesi düzgün qurmaq və operativ idarə edə bilmək bacarıqlarını özündə birləşdirir. Müəllimin bu bacarıq və qabiliyyəti pedaqoji prosesin gedişinə, operativliyinə, məhsuldarlığına müsbət təsir göstərməklə məqsəddən nəticəyə qədər olan bütün proseslərin düzgün qurulmasını şərtləndirir. Elə bu funksiyasına görə yüksək təşkilatçılıq məharətinə malik olması müəllimin pedaqoji bacarıq və qabiliyyətləri içərisində ilk yerlərdən birini tutur. Müəllimin təşkilatçılıq qabiliyyəti pedaqoji ustalığının və səriştəliliyinin əsas aləti kimi çıxış edərək digər qabiliyyətlərinin də inkişafına səbəb olur.

Təhsilverənlərin təşkilatçılıq qabiliyyəti onların fəaliyyət strukturunda xüsusi yer tutur. Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko tərbiyə işini, ilk növbədə, təşkilatçılıq fəaliyyəti adlandırır. Bu bir həqiqətdir ki, məktəbdə və ya ayrı-ayrı müəllimlərdə təşkilatçılıq işinin zəif olması təkcə bir dərstdə, bir prosesdə deyil, bütövlükdə məktəbin işində, bütün müəllimlərin fəaliyyətində öz mənfi təzahürlərini göstərir.

Müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti geniş diapazonlu və çoxşaxəlidir. Bunu bir dərslə və ya tərbiyəvi tədbirin təşkili və aparılması texnologiyası ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Təşkilatçılıq pedaqoji prosesin bütün növlərini və mərhələlərini əhatə edən, istiqamətləndirən, onun səmərəliliyini şərtləndirən əsas amil olmaqla, özündə bir sıra məsələləri də birləşdirir. Bunlar məqsəd, məzmun, forma və metodlardan ibarət olub, kompleks halda pedaqoji prosesin tamlığını təmin etməyə istiqamətlənir.

Məqsədin düzgün qoyulması pedaqoji prosesin sonrakı mərhələlərinə və gedişinə, yəni məzmun, forma, metod və vasitə seçiminin həm düzgün, həm də optimal olmasına əsaslı təsir göstərir. Bunların vahid pedaqoji prosesin hissələri kimi birliyini və kompleksliliyini təmin edir.

Müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun, həm özünü-təşkil, özünü-nizamlaşdırma, həm də başqalarının (şagirdlərin, tələbələrin) fəaliyyətini təşkil etmə funksiyalarını yerinə yetirməsidir. Burada həll ediləcək problemin, məsələnin məqsədinin düzgün qoyulması zəruri olan fəaliyyət növünün keyfiyyət və səmərəsini yüksəltməyə istiqamətlənməklə onu daha da məhsuldar və nəticəyönlü edir. Lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin özü də təhsilənlərin təşkil olunmuş fəaliyyətindən (fəallıq, həvəs, qarşılıqlı əlaqə, interaktivlik, kreativlik, təşkilatlanma, kollektivçiliklə fərdi işin əlaqələndirilməsi və s.) və bu fəaliyyətin nəticəsindən çox asılı olur. Pedaqoji prosesdə bunun nəzərə alınması onun məhsuldarlığının təmin olunmasının başlıca tərəflərindən biridir. Buna görə də əminliklə demək olar ki, pedaqoji prosesin məhsuldarlığının yüksək olması, başqa

amillərlə yanaşı, müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin, aşağı olması isə bu prosesin qeyri-məhsuldarlığının əlaməti kimi özünü göstərir.

Başlıca məsələlərdən biri müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin məzmununun nələrdən ibarət olmasıdır. Geniş diapazonlu və müxtəlif istiqamətli olan bu məsələni konkretləşdirməyə çalışsaq, onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- şagirdlərin qarşısında məqsəd, vəzifə və problemin qoyulması;
- pedaqoji prosesin başlıca funksiyalarının – öyrədici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici – reallaşdırılması istiqamətinin nəzərdə saxlanması;
- fərd, qrup və kollektivin qarşısında duran işlərin müəyyənləşdirilməsi;
- pedaqoji prosesin “subyekt – subyekt” əməkdaşlığı şəraitində təşkili;
- qrupdaxili və qruplararası qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması;
- qrup, kollektiv və ayrı-ayrı fərdlərin özünü-inkişafına şərait yaradılması;
- şagirdlərin ümumi müzakirəyə cəlb edilməsi;
- qruplararası fikir mübadiləsinin təşkili;
- nəticələrin ümumiləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və s.

Müəllimin bu təşkilatçılıq fəaliyyətini bir sistem kimi qəbul etsək, onda bunların daxilində bir sıra alt sistemlərin mövcudluğunu da nəzərdən qaçırmaq olmaz. Çünki müəllim bu işlərin (mərhələlərin) hər birinin reallaşması prosesində bir-biri ilə əlaqəsi olan bir sıra əməliyyatları yerinə yetirir ki, bunlar da bütövlükdə bir dinamik sistem təşkil edir. Məsələn, fərd, qrup və kollektivin qarşısında duran işlərin müəyyənləşdirilməsində onların həm ayrı-ayrılıqda, həm də birgə görəcəkləri işləri müəyyənləşdirmək, sonda isə onları ümumiləşdirərək vahid kontekstdə birləşdirmək lazım gələcəkdir.

Müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti pedaqoji prosesin ayrı-ayrı tərkib hissələrinə və növlərinə aid olan müəyyən forma və metodların seçilməsində də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təhsilverənlərin məqsəd və məzmunu uyğun üsul və vasitələr seçə bilməsi, onları pedaqoji

prosesin digər komponentləri ilə bir xəttə uzlaşdırması onların təşkilatçılıq fəaliyyətinin strukturunda əsas yerlərdən birini tutur. Lakin bəzən dərs və ya digər məşğələlərdə metodların məzmun və ya formaya uyğun seçilməməsi, yaxud forma ilə metodların uzlaşmaması səviyyənin yüksəldilməsini təmin edə bilmir. Buna görə də pedaqoji prosesdə bunların da nəzərə alınmasına xüsusi diqqət tələb olunur.

Müəllimin təşkilatçılığı istər təlim, dərs, istərsə də tərbiyə prosesini əhatə edir. Yəni təşkilatçılıq girişdən nəticəyədək olan bütün mərhələlərdə olmalı və idarəetmə funksiyasını yerinə yetirməlidir. Onu təkcə sinfin təşkili ilə məhdudlaşdırmaq doğru deyil. Təşkilatçılıq motivləşdirmə, stimullaşdırma, təhrik etmə kimi funksiyaların da daşıyıcısı kimi pedaqoji prosesin canlı, emosional, yüksək əhval-ruhiyyə, şagirdlərdə öz gücünə inam, müəllim-şagird əməkdaşlığı və s. kimi fonda keçirilməsini də təmin etməlidir. Dərsdə bunların gözlənilməsi şagirdlərin təfəkkür müstəqilliyinə, onların öyrənmə həvəsinin artmasına, fəallığın bütün dərs boyu davam etməsinə, vaxt itkisinin olmamasına, prosesin hər bir şagird üçün rahatlığına səbəb olur ki, bunlar da pedaqoji prosesin həm şəxsiyyətyönlülüyünü, həm də nəticəsinin yüksək olmasını təmin etmiş olur.

Müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti özlüyündə mürəkkəb struktura malik olan bir fəaliyyətdir. Bu onun pedaqoji prosesə yanaşma tərzi ilə təhsilalanlara psixoloji təsirinin birliyindən yaranaraq formalaşır və keyfiyyətin yüksəldilməsinə istiqamətlənir. Praktiki şəkildə reallaşan fəaliyyət psixoloji təsir funksiyasına malik olmaqla səriştə əsaslı pedaqoji prosesin tamlığını təmin edir. Başqa sözlə desək, dərsdə, yaxud tərbiyəvi tədbirlərdə müəllimin təhsilalanların psixi inkişafını nəzərə alması, müsbət nəticələr əldə edə bilməsi üçün əsas alətlərdən birinə çevrilir. Lakin burada qarşı tərəfin, yəni sinif kollektivinin inkişaf səviyyəsini, fənnə olan marağı, motivləri, müəllimə olan münasibətləri, ayrı-ayrı şagirdlərin, sinifdaxili münasibətlərin səviyyəsi və s. kimi amilləri də yaddan çıxarmaq olmaz. Bunların müsbət məcrada olması müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin səmərə və

keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsir etdiyi kimi, aşağı səviyyəsi də bu fəaliyyətin tam şəkildə reallaşmasına öz mənfi təsirini göstərir. Buna görə də təşkilatçılıq fəaliyyəti müəllimin təkcə “özünütəşkil” bacarıqları ilə məhdudlaşmamalı, pedaqoji prosesin bütövlükdə bütün sahələrini və mərhələlərini əhatə etməlidir. Təlim-tərbiyə prosesində heç bir “xırda” məsələ nəzərdən qaçırılmamalı, pedaqoji prosesin səmərəliliyinə müsbət təsir edə biləcək hər bir imkandan səriştəli şəkildə istifadə edilməlidir. Məsələn, sinfin təşkili işi dərs prosesinin əvvəlindən sonunadək olan bütün mərhələləri əhatə etməklə müəllimdən yüksək bacarıq, səriştə və ustalıq tələb edir. Onun səmərəli təşkili şagirdlərin dərs boyu bütün fəaliyyətinə düzgün istiqamət verməklə yanaşı, onlarla əməkdaşlıq, pedaqoji prosesə nəzarət kimi funksiyaların reallaşdırılmasını da təmin etmiş olur.

Pedaqoji prosesdə müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti onun üçün zəruri olan digər keyfiyyətlərlə sıx surətdə bağlı olan fəaliyyətdir. Onu birtərəfli götürmək və ya başqa keyfiyyətləri nəzərə almadan ona nail olmağa çalışmaq nəticəsi görünməyən və səmərəsiz fəaliyyətdən uzağa gedə bilməz. Buna görə də müəllimin səriştəli, peşəkar və usta pedaqoq kimi formalaşması zəruri olan bütün keyfiyyətlərin tamlığına nail olmaqla mümkündür. Bütün bunlar isə şagirdlərin fəaliyyət növləri ilə sıx bağlı və onları tənzimləyən proseslər kimi özünü göstərir.

Müasir şagirdlər (eyni zamanda tələbələr) ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq informasiyaları təkcə müəllimlərdən almır, bir çox informasiya mənbələrindən də istifadə edir, alınan informasiyaları təhlil etməyi, müstəqil nəticələr çıxarmağı bacarırlar. Buna görə də müəllimin istifadə etdiyi və edəcəyi texnologiyalar, eyni zamanda şagirdlərin bilik, yaradıcılıq imkanları, şəxsi oriyentasiya bacarıqları ilə də uyğunluq təşkil etməli və onları nəzərə almalıdır.

MÜƏLLİMİN TƏLİM-TƏHSİL FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müəllimin təlim-təhsil fəaliyyəti onun başlıca vəzifələrinin, yəni öyrədici, tərbiyələndirici və

inkışafetdirici vəzifələrinin reallaşdırılmasından ibarətdir. Bu fəaliyyət gənc nəslin bəşəriyyətin min illər boyu toplamış olduğu maddi və mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi məqsədilə təşkil edilən xüsusi fəaliyyət və idrak prosesidir. Bu prosesin nəticəsində böyüyən nəsil elmi biliklər sistemində, həyati bacarıq və vərdislərə, davranış mədəniyyətinə, müxtəlif fəaliyyət növlərinə yiyələnir. Məqsədyönlü və məzmunlu təşkil edilən təlim-təhsil prosesi təhsilalanlara əqli, əxlaqi, emosional, iradi, əmək, iqtisadi və s. keyfiyyətlər aşılamaqla yanaşı, onlarda dünyanı dərk etmək, həyatı dəyərləndirə bilmək bacarıqları formalaşdırır. Bu prosesdə həlledici rol isə dərslə məxsusdur. Dərs məqsədyönlü təşkil edilmiş təhsilin əsas təşkili forması olaraq şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm yer tutur. Dərs öyrədir, tərbiyə edir, inkışaf etdirir. Dərsin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, şagirdlərdə müəyyən bilik, bacarıq, səriştə, intellektual inkışaf, elmi düşüncə tərzi, dərk etmə bacarıqları formalaşdırma bilir. Təhsilalanlar öyrədilən (mənimsənilən) bilikləri anlayır (dərk edir), onları tətbiq və təhlil edə bilir, sonda dəyərləndirməyi bacarırlar. Bu baxımdan, təhsil-təlim fəaliyyəti elə təşkil edilməlidir ki, o, hər bir şagirdə bilik, bacarıq vərdislər formalaşdırmaqla yanaşı, onlara düşünməyi öyrətsin və şəxsiyyətin inkışafına təsir göstərmək funksiyasını reallaşdırma bilsin. Onun gedişindən və nəticələrindən bütün şagirdlər faydalana bilsinlər. Bu prosesdə bütün şagirdlərə maraqları, imkanları, qabiliyyətləri, bacarıqları və təcrübələrinə uyğun təlim imkanlarını təmin etmək başlıca məqsədlərdəndir. Bunların təmin olunması isə təlim prosesində şagirdlərə aşağıdakı bir neçə imkan və şəraitin yaradılması ilə əldə edilir:

- a) məlumatın əldə edilməsi (nə öyrənmək?),
- b) öyrəniləcək tapşırıqlara münasibətin olması və özünüifadə (necə öyrənmək?),
- c) bütün dərs boyu motivasiyalı olmaq və dərslə fəal iştirak etmək (nə üçün öyrənmək?).

Qeyd edək ki, burada öyrənmə motivlərinin həddən artıq çox olmasına baxmayaraq, şagirdlərdə sonuncu – nə üçün öyrənmək sualına müsbət münasibətlərin formalaşdırılması və

onun mahiyyətinin dərk etdirilməsi olduqca mühüm amillərdən biridir. Təbii ki, bunlar, eyni zamanda, birinci və ikincilərlə, yəni nə və necə öyrənməklə bilavasitə bağlı olduğu təqdirdə bu prosesin tamlığı öz ifadəsini tapır.

Müəllimin təhsil-təlim fəaliyyətinə bir sıra amillər təsir edir. Bu amillər sırasında şagirdlərin dərs zamanı hansı mövqedə olmaları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edək ki, çox vaxt dərslərin səmərəliliyi və nəticəyönlülüüyü də şagirdlərin bu prosesdə hansı mövqedə olmalarından asılı olur. Bu yanaşma xüsusən iki halla müşayiət olunur:

- a) verilən informasiyalar şagirdlərin yalnız dinləyici kimi iştirakı ilə mənimsənilir (bilikyönlü – ənənəvi təlim forması);
- b) şagirdlərin fəallığı şəklində informasiyalar axtarılır, tapılır və onlardan istifadə edilir (şagirdyönlü – fəal və interaktiv təlim).

Birinci halda təhsilalanların daha çox informasiyalarla tanış edilməsi, onlara maksimum səviyyədə biliklər verilməsi, izahat, anlatma, məlumatlandırma üstünlük təşkil edir. Bu zaman müəllim informasiya ötürücüsü, transformator rolunda çıxış edərək şagirdlərə daha çox bilik aşılamağa çalışır. İkinci halda isə təhsilalanlarda təlimə maraq yaradılması, motivləşdirmə, stimullaşdırma, şagirdlərin axtarışa cəlb edilməsi, onların pedaqoji prosesin tərəf-müqabili kimi iştirakı, nitqin, tərəkürün inkışafı, müzakirə və fikir mübadiləsi önə çəkilir. Müəllim bu prosesdə bələdçi, fasilitator rolunda çıxış edərək, daha çox şagirdlərin işləmələrinə şərait yaradır.

Əlbəttə, hər iki halda müəllimin səriştəsi, peşəkarlığı, mövqeyi, tədris etdiyi fənnin mahiyyət və məzmununu dərinləndirən bilməsi, öyrədcəyi mövzunun şagirdlərdə elmi dünyagörüşü, yaradıcı axtarışları, məntiqi tərəkürü, şəxsiyyətə xas olan bir sıra keyfiyyətləri aşılama bilməsi əsas yer tutur. Buna görə də müəllimin öz fənninin tək cə məzmununu yaxşı bilməsi və onu şagirdlərə çatdırması kifayət deyil. O, təhsilalanlara biliyə yiyələnməyin optimal yollarını, onları ümumiləşdirməyi və sistemləşdirməyi, bu biliklərdən istifadə edə bilməyi öyrətməli, şagirdlərin tərəkür müstəqilliyinə yiyələnməsini nəzərdən qaçırmamaqla təlim-təhsil fəaliyyətinin

tamliğına nail olmağı bacarmalıdır. Bu zaman şagirdlər öyrəndikləri fənnin məqsədini də dərinləndirən dərk edirlər. Bunun üçün sinifdə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması olduqca vacibdir. “Şagirdin yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması – təhsilin humanistləşdirilməsinin başlıca yollarından biridir. Şagirdin yaxşı oxumaq istəməsi pedaqoji kontekstdə müxtəlif amillərlə səciyyələnir, lakin onun affektiv mərkəzi – tələbat-motivasiya sahəsi ilə bağlıdır. Bu sahənin şah damarı isə, ilk növbədə təlim maraqları ilə rəvnəqlənir” (Əlizadə, Əlizadə, 2010).

Bəs təlim maraqları nələrdən rəvnəqlənir? – sualını isə aydın məsələdir ki, birmənalı cavablandırmaq çətindir. Bunu bir qrup səkkizinci sinif şagirdi ilə apardığımız sorğu da təsdiq edir. “*Hansı fənlərə daha çox maraq göstərirsiniz və nə üçün?*” – sualı ilə müraciət etdiyimiz 64 respondentdən 36-sının maraqlarını ali məktəbə daxil olmaq istəyi ilə, 7-sinin fənni daha çox sevməsi ilə, 4-nün o fənləri tədris edənlərə xüsusi rəğbətlərinin olması ilə, 12-sinin müəllimlərinin həmin fənləri çox yaxşı öyrətmələri ilə, 5-nin isə həmin fənlər üzrə xüsusi qabiliyyətlərinin olması ilə izah etmələri göstərdi ki, burada şagirdlərin fənn maraqları müxtəlif tələbatlarla əlaqədar olaraq formalaşa bilər. İstisna deyil ki, müxtəlif təhsil səviyyələrində, xüsusilə buraxılış siniflərində bu cavablar daha fərqli məzmunla malik ola bilər.

“Müəllimlərimiz həmin fənləri daha yaxşı öyrədirlər” cavabını vermiş 12 və “ Bu fənni daha çox sevirəm” cavabını verən 7 şagirdlə söhbətdən aydın oldu ki, müəllimlər öz dərslərində müxtəlif təlim texnologiyalarına, şagirdlərin müstəqil öyrənmələrinə, onlarla qarşılıqlı əməkdaşlığa, sinifdə optimal öyrənmə şəraitinin yaradılmasına daha çox önəm verməklə, dərsi maraqlı keçməklə və onlara pedaqoji dəstək göstərməklə şagirdləri müntəzəm olaraq bu fənnin “cazibəsinə salır” və onların təlim maraqlarının daim yüksək səviyyədə olmasına nail olur.

Şagirdlərin təlim-təhsil fəaliyyətinin təşkilində və aparılması prosesində müəllim fəaliyyətinə daxil olan pedaqoji texnologiyaların nəzərə

alınması olduqca vacibdir. Əvvəla, müəllim bu texnologiyaları, qarşıda duran məsələlərin necə, hansı formada və şəraitdə həll edilməsini yaxşı bilməli, ikincisi isə məqsəddən nəticəyə qədər olan 45 dəqiqəlik “məsafənin” necə, hansı şəkildə keçilməsini aydın şəkildə dərk etməlidir. Bu zaman problemin konkret həllinə istiqamətlənmiş başlıca arqumentin nəzərə alınması və təlim-təhsil prosesini həmin arqument əsasında formalaşdırılması əsas yer tutur. Təhsilin humanist istiqamətliyi prinsipinə əsaslanmaqla aparılan pedaqoji proses burada şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək, yaradıcılıq prosesinə qoşulmaq, axtarmaq, tapmaq, nəticə çıxarmaq, məlumat mübadiləsi aparmaq və s. kimi məsələlərə geniş imkan yaratdığından müəllimin şagirdlərlə sıx əməkdaşlıq şəraitində işləməsi xüsusi xarakter alır. Böyük Çin mütəfəkkiri Konfutsi bu xüsusda demişdir: “Müəllim şagirdi öyrədəndə onu irəliyə aparır, arxasınca dartmır. Onda maraq oyadır, məcbur etmir. Ona yol göstərir, lakin yolu sərbəst getməyə imkan yaradır. Nə qədər ki, o, şagirdi irəliyə aparır, arxasınca dartmır, deməli, onunla müttəfiqdir. Nə qədər ki, o, şagirdə maraq oyadır, onu məcbur etmir, deməli, şagirdin bilik qazanması asanlaşır. Nə qədər ki, o, şagirdə yalnız yol açır, deməli, ona düşünmək imkanı verir” (Konfutsi, 2016).

Müasir təhsilin qarşısında duran başlıca məqsədlər də elə bunlardan ibarətdir.

Müəllimin ən mühüm texnoloji bacarıqlarından biri yiyələndiyi bilik, bacarıq və vərdisləri, eyni zamanda təcrübəni zəruri nəticəyə çevirə bilməsidir. Pedaqoji prosesdə gözlənilən nəticənin alınması onu göstərir ki, müəllimin tətbiq etdiyi texnologiyalar düzgün müəyyənləşdirilib, əlverişli metod və vasitələr seçilib və onlar səriştəli şəkildə tətbiq edilib.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, səriştəli və peşəkar müəllimlərin dərsləri daha çox onunla fərqlənir ki, bu dərslərdə şagirdlər müəllimlərlə birlikdə müəyyən fəaliyyətə qoşulurlar; şagirdlərə “sən düz demədin”, “düz deyil”, “filan şagird səndən daha məzmunlu cavab verdi”, “bunu sən bacarmazsan” kimi ifadələr işlədilmir; tənqid yox, təlqin, həvəsləndirmə, stimullaşdırma daha

çoxdur; pedaqoji prosesdə nəzarətdən çox, özünənəzarət geniş yer tutur və s. Belə hallar təlimin məhsuldar olmasına, həll edilən problemin şagirdlər tərəfindən daha aydın, məzmunlu və dərinədən mənimsənilməsinə səbəb olur. Şagirdlər müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə yanaşı, onlarda təfəkkür inkişaf etdirilir. A.Cahangirovun qeyd etdiyi kimi: “Tədris fənləri öz-özlüyündə bir sonluq deyil. Onlara bir vasitə kimi yanaşılmalıdır, onlar vahid məcmu şəklində şagirdlərin əqli fəaliyyətinin, tənqidi və məntiqi təfəkkürünün, yaradıcı potensialının inkişafına xidmət etməlidir” (Cahangirov, 2021).

Yüksək səriştəyə və peşəkarlığa malik olan müəllimlər şagirdlərə proqram mövzusunun mənimsətməklə kifayətlənməyərək, onlara öyrənməyin yollarını öyrədir, müəyyən situasiyaları həll etmək üçün onları axtarırsa, yollar tapmağa, problemi həll etmək səriştəsinə yiyələnməyə və şəxsi təhsillərini inkişaf etdirməyə istiqamətləndirirlər. Çalışrlar ki, qarşıya qoyulmuş problem şagirdlərin fəal iştirakı, müdaxiləsi ilə həll edilsin. Bunlar plansız, systemsiz şəkildə deyil, müəllimin əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi texnoloji proseslərin hesabına baş verdiyindən həm keçmiş biliklərlə əlaqələndirilir, həm də yeni biliklərə yol açır.

Səriştəli müəllimlər şagirdlərə bələdçilik etməklə onları qarşıda duran problemin həlli üçün daha əlverişli, optimal yolların axtarışına sövq edir. Şagirdlər alternativ yollardan daha əlverişlisini seçmək imkanı əldə edə bilirlər. Müəllimin səriştəli mövqeyi elə bir şərait yaradılmasına səbəb olur ki, burada şagirdlər həm seçim, həm də inkişaf imkanı əldə edirlər. Belə dərslərdə şagirdlərə “hazır balıq verilmir, onlara balıq tutmağın yolları öyrədilir”. Burada sadəcədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipinə riayət etməklə şagirdlərin biliyi müstəqil mənimsəmələrinə şərait yaradılır ki, bu da onların arasında qarşılıqlı əlaqə, əməkdaşlıq, müəyyən məsələni birgə həll etmək təşəbbüsçülüklərini gücləndirir. Nəticədə isə bunlar şagirdlərin zehni fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına mühüm təsir göstərir.

Beləliklə, müəllimin təlim-təhsil fəaliyyətinin texnoloji əsasında dayanan başlıca prinsip

şagirdlərin daha çox biliklərlə “yüklənməsi” deyil, onlara qarşıda duran problemin həlli üçün optimal yollar axtararaq tapmağı öyrətməkdən ibarətdir. Pedaqoji prosesin əsası olan dərs bu istiqamətdə təşkil edilməklə şagirdlərin inkişafında həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Təlim və tərbiyənin əsas təşkili forması olan dərs məktəbin bütün fəaliyyətinin mərkəzində dayanır. O, bütün pedaqoji prosesi zəncir kimi bir-birinə bağlayaraq, müəllimin yaradıcılığının başlıca aləti kimi özünü göstərir. Müəllimin bütün biliyi, bacarığı, qabiliyyəti, yaradıcı fəaliyyəti məhz dərs prosesində reallaşır. Hər bir dərs özünün məzmunu, məqsədi və xarakteri ilə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında müəyyən yer tutur. Dərs öyrədir, tərbiyə edir, inkişaf etdirir. Müasir, yeni dövrün tələblərinə cavab verən dərs müstəqil və məsuliyyətli bir iş kimi müəllimin pedaqoji ustalığına əsaslanır. Pedaqoji ustalığa gedən yol isə olduqca gərgin iş, yeni pedaqoji təfəkkür, yeniliyə meyiletmə, təlim prosesinə novator yanaşma tərzini tələb edir. “Pedaqoji innovasiya” adı ilə pedaqogikaya daxil olan yeniliklər məktəbin və müəllimlərin qarşısında pedaqoji prosesin gedişini və nəticəsini yaxşılaşdırmaq, keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə həyata keçirilən yenilik kimi durur.

Şagirdləri daha çox informasiyalarla tanış etməyə, lazım olmayan, ikinci dərəcəli materiallarla yükləməyə məcbur edən, hafizə və yaddaşa əsaslanan təlimdən fərqli olaraq, onların mücərrəd təfəkkürünü, mühakimə qabiliyyətini, düşüncəsini inkişaf etdirən, məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürünün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə yönəldilən müasir təlim metodlarından istifadə edilməsi müəllimlərin ustalığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə geniş imkanlar yaradır. Öyrənməklə yanaşı, tədqiqatçılıq, düşünmək, axtarmaq, tapmaq imkanlarının genişləndirilməsinə yönəldilən belə fəaliyyətlə məşğul olmaq müəllimi əsl novatora çevirir. Dərs bir sıra elementlərdən formalaşır. Burada əsas yeri dövlət standartına uyğun hazırlanan proqramla müəyyənləşdirilən dərs materialı tutur. Adətən, təcrübəli müəllimlər tədris proqramının əsas istiqamətlərini, vəzifə və strukturunu yaxşı bilir və onu təhlil etməyi

bacarırlar. Usta müəllimlər isə həmişə keçə-cəkləri dərsin yaxşı, maraqlı olması üzərində daha çox düşünür və ona çalışırlar.

Hər şeydən əvvəl, müəllim dərsə hazırlaşarkən proqramı nəzərdən keçirməli, öyrəniləcək materialın mahiyyətini əsaslandırmaqlı, məzmununu təhlil etməli, dərsin didaktik məqsədini və vəzifəsini, mövzunun əsas arqumentinin nələrdən ibarət olmasını müəyyənləşdirməli, nələrə daha çox diqqət yetirəcəyini bilməlidir.

Adətən, müəllim hər bir dərsə hazırlaşarkən onu necə keçəcəyi üzərində düşünür, fikirləşir və onu planlaşdırır. Bunlar aşağıdakı problemlərin həllinə istiqamətləndirildikdə alınan nəticələr daha səmərəli olur:

- dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən proqram və dərs materialının dərk edilməsi;
- bu materialların müasirliklə və uşaqların inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsi;
- keçmişdə öyrənilən materiallarla hazırda öyrənilməsi zəruri olan materialların qarşılıqlı əlaqəsi;
- materialın siniflə və şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi;
- təhsilənlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyətlərinin təşkili və kreativ düşüncələrinin inkişafı;
- dərsin məqsədinin reallaşdırılması və ona nail olunması və s.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətində başlıca amillərdən biri onun pedaqoji prosesi layihələşdirmə bacarığına malik olmasıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, pedaqoji məqsəd dərk olunmalıdır. Müəllim dərs prosesinə birdən-birə mövzunun, məsələnin həllindən deyil, pedaqoji məqsədin dərk olunmasından başlayır ki, bu da pedaqoji prosesin həllində əsas şərt hesab olunur. N.V.Kuzmina pedaqoji prosesin məqsədinin aydın dərk olunmaması ilə aparılan dərsləri pedaqoji fəaliyyətdəki paradoksal hallardan biri kimi qeyd edir və göstərir ki, bəzi müəllimlər pedaqoji situasiyanı təhlil edib, lazımi qərarlar qəbul etmək əvəzinə, sadəcə dərs danışır, şagirdləri fəallaşdırır, əyanilik tətbiq edir, dərs soruşur, lazım gəldikə şagirdlərin davranışına “reaksiya” verirlər. Lakin bütün bunların ümumi məqsədə nə dərəcədə müvafiq

olduğunu dərk etmirlər. Bir çox müəllimlər isə əsl pedaqoji məqsədi funksional, keçici vəzifələrdə – dərs danışmaq, yaxud dərslər silsiləsi təşkil etmək, tədbir keçirmək, şagird haqqında hər hansı bir təsirli ölçü götürməkdə və s. görürlər. Bunlar paradoksal hallardır və onlar əsl pedaqoji məqsədin dərk olunmasına səbəb deyil. Bu prosesdə ilkin məlumatların təhlili, diaqnoz qoyulması, proqnozlaşdırma, vasitə və fəaliyyət proseslərinin nəzərə alınması xüsusi önəm kəsb edir (Kuzmina, 1993).

Müəllimin pedaqoji prosesi layihələşdirməsi onun təkəcə öz fəaliyyətini, nəyi və necə edəcəyini düşünməsi deyil, həmçinin hər bir şagirdin, bütövlükdə isə sinfin hərəkət istiqamətlərini, tərzini və tempini müəyyənləşdirməsi deməkdir. Burada başlıca məsələlərdən biri müəllimin təhsilin, eyni zamanda tədris etdiyi fənnin və konkret mövzunun pedaqoji məqsədlərini aydın dərk etməsi və fəaliyyətinin bu məqsədlərin reallaşdırılması istiqamətində qurulmasına çalışmasıdır. Yəni məqsəd, vəzifə, resurslar, metodlar, texnologiyalar, fəaliyyət və nəticə bir-birini şərtləndirərək ümumi məqsədin reallaşdırılmasına xidmət etməlidir. Məqsəd pedaqoji prosesin bütün hissələrini, incəliklərini təyin etməklə onun mahiyyət və məzmununu özündə əks etdirməlidir. Məqsədin aydın dərk edilməsi pedaqoji prosesin həm müəyyən sistem və ardıcılıqla həyata keçirilməsini, həm də ən əsası, pedaqoji prosesin həllinin nə üçün vacibliyini şərtləndirir. Unutmaq olmaz ki, məqsədin aydın dərk olunması onun reallaşdırılmasını şərtləndirən ən vacib elementlərdən biri və birincisidir. Əgər bu yoxdursa, görülən bütün işlər nə qədər yüksək səviyyədə qurulsa da, gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmayacaqdır. Öyrəndikləri fənnin məqsədini, ondakı bu və ya digər dərsin rolunu dərk etmək, şagirdlərin təhsil-təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətinin mühüm şərtidir. Müəllim təkəcə öz fənnini tədris etməklə kifayətlənməyib, müvafiq mövzular haqqında informasiya toplamaq metodlarını, onları sistemləşdirmək yollarını, əyani vəsaitlərə istiqamətləndirmək imkanlarını aşılایrsa, öyrənilən fənnin məqsədini dərk etmək o qədər də çətin olmur. İlkin məlumatların təhlili pedaqoji

prosesin iştirakçıları (müəllim – şagird (tələbə)) arasında münasibətlərin, eyni zamanda, təhsilin məzmununun və onun reallaşdırılmasının vasitə və imkanlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Pedaqoji prosesin layihələşdirilməsinin məntiqi yekunu onun reallaşdırılması planının hazırlanmasından ibarətdir. Müəllim konkret vəziyyəti, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini, marağını, mövcud imkanları, resursları, şagirdlərin inkişaf məqsədlərini və s. nəzərə alaraq keçəcəyi dərslərin (məşğələnin) planını hazırlayır. Bu, müəllimdən böyük səriştə və peşəkarlıq tələb edir. Çünki “təlim məlumatın əldə edilməsindən daha çox şeyi əhatə edir; o həm strateji, təşkilati və ünsiyyət bacarıqları tələb edən təşəbbüskar cəhddir. Lakin yenə də fərdlərin təlim tapşırıqlarına yanaşması və anlamalarını ifadə etmə üsulları fərddən fərdə kəskin şəkildə dəyişə bilər” (Hall, Meyer, Rose, 2012). Müəllim bu cəhəti ciddi şəkildə nəzarətdə saxlamalıdır. Unutmaq olmaz ki, tədris zamanı pedaqoji məqsədin dərk olunması bu prosesi nizamlayan, düzgün istiqamətləndirən amil kimi ilkin məlumatların təhlilini və diaqnoz qoyulmasını əvvəlcədən təyin edir. Buradakı diaqnoz pedaqoji prosesin ümumi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və ya ayrı-ayrı komponentlərinin hərtərəfli, tam tədqiqi deməkdir.

Təlim prosesinin təşkili texnologiyasının məntiqi yekunu pedaqoji fəaliyyətin layihəsinin plan, plan-konspekt (icmal), yaxud konspekt formasında yazılmasıdır. Bu baxımdan müəllim fənninə yaradıcı yanaşmalı, keçəcəyi hər bir mövzuya ciddi surətdə hazırlaşmalı, dərslərin daha da maraqlı, canlı keçməsi üçün lazımı tədris vəsaitlərindən və metodik vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Dərslərin keyfiyyətinin artırılmasında onun planının yazılı surətdə tərtib edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən müəllimlər bu işə əlavə bir yük, yersiz bir iş kimi baxırlar. Əslində isə bunun faydalı cəhətləri olduqca çoxdur. Müəllim dərslərin planını (gündəlik) hazırlayarkən təkcə dərslərin mətninə yenidən baxmır. O, dərslərin hansı metodla keçəcəyini, dərslərdə hansı təlim vasitələrindən istifadə edəcəyini, şagirdlərin fəallaşdırılması üçün nələri və necə tətbiq

edəcəyini müəyyənləşdirir. Diferensiasiya və inteqrasiya məsələlərinə diqqət yetirir. Dərslərin başlıca funksiyalarını yerinə yetirmək üçün düşünür, yollar, vasitələr axtarır və dərslərin planlaşdırır. Bu baxımdan, dərslərin yazılı planlaşdırılmasına əlavə yük kimi baxılması düzgün deyil.

Başlıca məsələlərdən biri yazılı dərslərin hansı formada tərtib edilməsidir ki, buna da standart və şablon yanaşılmamalıdır. Burada hər bir müəllimin fərdi üslubu, yaradıcılıq və yanaşma tərzini mühüm rol oynayır.

TƏLİM-TƏHSİL PROSESİNİN PSIXOLOJİ VƏ İDRAKİ ƏSASLARI

Təlim-təhsil bilavasitə idraki prosesdir. Bu prosesin təşkili texnologiyası bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsinin psixoloji və idraki əsasları ilə, yəni qavrama, anlama, dərk etmə, ümumiləşdirmə, möhkəmləndirmə, tətbiq etmə mərhələləri ilə sıx bağlıdır. Lakin təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda bunların hamısını bir dərslə müddətində reallaşdırmaq imkan xaricində olur. Buna görə də dərslərin texnoloji tərəflərini proqnozlaşdırarkən elə etmək lazım gəlir ki, mövzunun mənimsənilməsi mərhələsi həyata keçirilən digər mərhələlər arasında “itib-batmasın”, şagirdlər sinif otağını tərk edərək bu dərslərdə nələri öyrəndiklərini aydın dərk etmiş olsunlar. Görkəmli psixoloq C.Dyui yazırdı: “Uşaqlar fəaliyyətdə aşkar etdikləri normaları daha yaxşı yadda saxlayır. Onlar üçün bu normalar daha böyük əhəmiyyət kəsb edir” (Dyui, 1997).

Ənənəvi dərslərin forması ilə aparılan dərslərlə fəal və interaktiv təlim metodları ilə tədris edilən dərslərin müqayisəli təhlili göstərir ki, belə bir imkan yeni təlim formaları və metodları ilə keçilən dərslərdə daha genişdir. Bu şərtlə ki, həmin dərslərdə forma xatirinə bir neçə metodların qarışığından istifadə edilməklə dərslərin əsas məqsədi, məzmun xətti və standartı unudulmasın. Dərslərin mərkəzində şagird, onun şəxsiyyəti dayansın, təlimin inkişafı və nəticəyönlülüyü təmin edilsin.

Lakin ümumi və ali təhsil məktəblərində

müşahidə etdiyimiz bəzi dərslər göstərir ki, müəllimlərin bir qismi fəal təlim metodlarından istifadə zamanı daha çox prosesin xarici tərəfinə (yəni, qruplara bölmək, hər qrupa tapşırıq verib onun üzərində işlətmək, təqdimatlar etmək, lakin bunların dərslərin başlıca məqsədinin reallaşdırılmasına istiqamətləndirilməməsi, təlim standartlarının tələblərinə və təlim nəticələrinə nail olmağın nəzərə alınmaması və s.) aludə olurlar ki, bunlar da başlıca məqsədin reallaşdırılmasını kölgədə qoyur: bir neçə fəal təlim metodu tətbiq olunur, şagirdləri fəallaşdırmaq üçün müəyyən formalardan istifadə edilir, lakin başlıca məsələ – mövzu üzrə tələb olunan standart mənimsənilməmiş qalır və öyrənlərin hansı kompetensiyalara yiyələndikləri məlum olmur. Buna görə də dərslər planlaşdırarkən müəllimlərin bir sıra məsələlərin reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməsini zəruri hesab edirik:

- tələb olunan təhsil standartının mahiyyətinə dərindən nüfuz edilməsi;
- məzmun xəttinin bütün dərslər boyu nəzarətdə saxlanması;
- şagirdlərin informasiyanı qəbul etmə və ondan istifadə bacarıqlarına nəzarət edilməsi;
- mövzu üçün daha çox vacib olan arqumentin müəyyənləşdirilməsi və prosesin onun əsasında alqoritmləşdirilməsi;
- dərslərin mərhələləri arasında məntiqi əlaqənin gözlənilməsi və prosesin nəticəyənlülüyünün təmin edilməsi;
- metodların seçilməsində mövzunun tələblərinə və mahiyyətinə uyğunluğunun təmin edilməsi;
- ayrı-ayrı mərhələlərdə həll ediləcək məsələlərin mövzunun mənimsənilməsi ilə bilavasitə bağlılığının təmin edilməsi;
- mövzunun öyrənilməsi zamanı şagirdlərdə elmi dünyagörüşün, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmiş situasiyaların həllinə nail olunması;
- dərslər materialının şagirdlər tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə əminliyin yaranması;
- mənimsənmə prosesinin nəticələri üzərində korreksiyaedici işlərin aparılması və s.

Fikrimizcə, təlim zamanı bu tələblərin həyata keçirilməsi Blum taksonomiyasının modifikasiya edilmiş (Anderson və Kravol, 2001) 1) yadda saxlamaq (faktları və anlayışları xatırlamaq); 2) anlamaq (ideya və anlayışları izah etmək); 3) tətbiq etmək (məlumatdan yeni situasiyalarda istifadə etmək); 4) təhlil etmək (fikirləri əlaqələndirmək); 5) qiymətləndirmək (mövqeyini və qərarını əsaslandırmaq) və 6) yaratmaq (yeni və orijinal iş hasil etmək) kombinasiyasının reallaşdırılmasını, şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarının artmasını və təlimin nəticəyənlü aparılmasını bilavasitə təmin etmiş olar.

Müəllimin təlim-təhsil fəaliyyəti çoxsahəli bir fəaliyyətdir. Ona standart ölçülərlə yanaşmaq çətindir. Peşəkarlıq, sənətkarlıq, ustalıq, pedaqoji düşüncə tərz, psixoloji hazırlıq, yaradıcı axtarış, əməkdaşlığa meyillilik, peşəsinə və işinə sevgi kimi amillər burada mühüm yer tutur. Başlıca məsələ onlara yiyələnməyə marağın olması, müəllimin öz vətəndaşlıq, peşə vəzifəsi və borcunu, peşəsinin cəmiyyətin inkişafı üçün nə dərəcədə vacib olduğunu dərindən dərk etməsi və onu yüksək səviyyədə yerinə yetirməsidir.

NƏTİCƏ

Pedaqoji proses başdan-başa texnoloji proseslərdən, onun yekunu isə bu proseslərin məntiqi, bitkin əlaqəsindən, onların bir tam şəkildə reallaşmasından ibarətdir. Pedaqoji prosesin məhsuldarlığı, nəticəyənlü olması bilavasitə onun ikinci tərəfindən, yəni təhsil alanların maraqları, motivləri, inkişaf səviyyələri, təlimə münasibətləri və digər amillərdən çox asılı olsa da, proseslərin layihələndiricisi, aparıcısı olan, fəaliyyəti təşkil edən, onu reallaşdıran müəllimdən çox şey asılıdır. Çünki pedaqoji prosesin təşkilatçısı da, aparıcısı da, şagirdlərin inkişafının təminatçısı da təhsilverəndir. Onların təlim prosesinin məqsədini düzgün müəyyənləşdirməsi, prosesi dəqiq planlaşdırması, dərslərin bütün mərhələlərinin texnoloji tərəflərini aydın görə bilməsi, yüksək peşəkarlıqla, sənətkarlıqla onu həyata keçirməsi təhsilalanların maraq və tələbatının da təmin olunmasına real zəmin yaradan amillərdəndir.

Müəllimin öyrədə bilmə, kommunikativ, konstruktiv və digər bacarıqları bu prosesin daşıyıcı amillərindəndir. Şagirdlərdə təlimə maraqla oymaq, onların tərəkürünün, hafizəsinin inkişafına təkən vermək, şagirdlərin dərslərə həvəsə, maraqla qoşula bilməsini təmin etmək, müvafiq təlim şəraiti və yüksək pedaqoji atmosfer yaratmaq müəllimin bunlara nə dərəcədə hazır olmasından çox asılıdır. Səriştəlilik, pedaqoji məharət, pedaqoji müşahidəçilik qabiliyyəti, öyrətmək, uşaqlarla işləməyə həvəs, yenilikçi olmaq kimi amillər bu prosesdə mühüm rol oynadığından müəllimin müasir pedaqoji texnologiyalara yiyələnməsi onun öz işində uğur qazanmasını təmin edən amillərdəndir.

Çünki təhsilverənlərin fəaliyyəti gələcəyə yönəlmiş fəaliyyətdir. Daim yaradıcı axtarış, təşəbbüskarlıq, pedaqoji ustalığı artırmaq meyli bu fəaliyyətin əsas şərtlərindəndir. Buna görə də müəllim cəmiyyət qarşısında şəərəfli missiyasını layiqincə yerinə yetirmək üçün öz üzərində daim işləməli və özünüinkişafa nail olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Anderson, L.W., & Krathwohl, D.R. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing. New York: Longman.
- ² Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013.
- ³ Cahangirov, A. (2020). Təhsilimiz: dünəndən sabaha. Optimistin baxışları. Bakı: "Şərq-Qərb".
- ⁴ Dyui, D. (1997). Psixologiya i metodika myshleniya. Per. s angl. M.
- ⁵ Əlizadə, Ə.Ə., Əlizadə, H.Ə. (2010). Pedaqoji psixologiya. Bakı: ADPU.
- ⁶ Hall, T.E., Meyer, A., Rose, D.H. (2021). Sinifdə Öyrənmə Universal Dizaynı (İngilis dilindən tərcümə). Bakı.
- ⁷ İlyasov, M.İ. (2013). Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil.
- ⁸ İlyasov, M.İ. (2021). Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya. Bakı: "Elm və təhsil".
- ⁹ Konfutsi. (2016). Uroki mudrosti. Moskva: Eksimo.
- ¹⁰ Kuz'mina, N.V. (1993). Professionalizm pedagogicheskoy deyatel'nosti. N.V. Kuz'mina, A.M. Rean. SPb.
- ¹¹ Tanrıqulu, N.İ. (2012). Dünya ölkələrində təlimin səviyyələri barədə. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 6, səh.24-28.

ÜMUMİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MALİYYƏ VƏSAİTLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI

İLHAMƏ ƏSƏDOVA

ARTİ-nin Təhsilin iqtisadiyyatı və idarə olunması şöbəsinin böyük elmi işçisi.

E-mail: i.esedova@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-1570-0192>

Məqaləyə istinad:

Əsədova İ. (2023). Ümumi təhsil məktəblərində maliyyə vəsaitlərinin idarə olunması. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 45–52

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 16.01.2023

Qəbul edilib: 03.04.2023

ANNOTASIYA

Məqalədə ümumi təhsil məktəblərində maliyyə vəsaitlərinin idarə olunması məsələlərindən bəhs olunur. Ayrılan maliyyə vəsaitinin səmərəli istifadə olunmasına, təhsil xərclərinin düzgün bölüşdürülməsinə nail olmaqla dövlət təhsil standartlarının reallaşdırılmasına, məzunların yerli və beynəlxalq təhsil sferasında, eləcə də əmək bazarında rəqabətə davamlı yetişdirilməsinə, təhsilalanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına nail olmaq üçün məqsədlər müəyyənləşdirilir. Təhsil sistemində rəqabət mühitinin yaradılması, məktəblərdə inkişaf prosesinin, innovasiyaların stimullaşdırılması, təhsilin təşkili və planlaşdırılmasında əsas istiqamətlərdən biri olan maliyyə müstəqilliyinin artırılması, beynəlxalq təcrübədə sınaılmış adambaşına maliyyələşmənin (vauçer sisteminin) məktəblərdə geniş formada tətbiqi problem kimi qoyulur. Ümumi təhsil məktəblərində maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə olunması, adambaşına maliyyələşmənin planlaşdırılması zamanı nəzərə alınan, bir sıra parametrlər göstərilir, bu prosesin həyata keçirilməsi prinsipləri sadalanır, əldə olunacaq nəticələrdən bəhs olunur.

Açar sözlər: Maliyyə vəsaiti, maddi-texniki baza, adambaşına maliyyələşmə.

MANAGEMENT OF FINANCIAL RESOURCES IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

ILHAMA ASADOVA

Senior research fellow, Department of Economics and Management of Education, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan.

E-mail: i.esedova@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-1570-0192>

To cite this article:

Asadova I. (2023). Management of financial resources in general education schools. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 45-52

ABSTRACT

The article discusses the issues of financial management in the general education schools. The major focus is on the convenient expenditures of allocated funds, the implementation of state educational standards through the proper distribution of educational costs, the competitive progress of school graduates in the local and international education sphere and labor markets, as well as the formation of students as individuals. The issues related to the establishment of competitive environment in education system, stimulating development processes and innovations in schools, strengthening financial independence as one of the essential directions in the organization and planning of education and the widespread execution of per capita funding (the voucher system) in schools tested in international practice are investigated. A series of parameters taken into the consideration in the process of productive management of financial resources in the general education schools and planning of per capita financing system are indicated, afterwards the principles of reported process are listed and simultaneously the results to be achieved are expressed.

Keywords: Financial funds, material and technical foundation, financing per capita.

Article history

Received: 16.01.2023

Accepted: 03.04.2023

ÜMUMİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İDARƏETMƏYƏ İQTİSADI BAXIŞ

Təhsil Azərbaycanın sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Respublikamızda təhsil xərclərinin həcmi və dövlətin təhsil siyasəti, əslində, sosial siyasətin tərkib hissəsidir. Ona görə də bu sahənin beynəlxalq təcrübə əsasında daim yenilənməsi təhsil sektorunda davamlı islahatlar aparılmasını zəruri edir.

Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası bu sahədəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında və dünya standartlarına uyğun təhsil modelinin formalaşmasında mühüm addımlardan biridir. Təhsil Strategiyasında deyilir: "Təhsilin maliyyələşdirilməsi mexanizmi təkmilləşdirilməli və təhsil sistemində rəqabət mühitinin inkişafını dəstəkləməlidir. Bunun üçün təhsilin bütün pillələrində adambaşına maliyyələşdirmə prinsipinin tətbiqi, səriştəyə və fəaliyyətin nəticələrinə əsaslanan əməyin ödənişi sisteminin yaradılması, maliyyələşdirmənin tədrisin keyfiyyət nəticələrinə görə müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur¹.

XXI əsrdə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, beynəlxalq sferada rəqabətliliyin artırılması, innovativ və təşəbbüskar iqtisadi sistemin yaradılması daha çox insan kapitalının inkişafı ilə əlaqəlidir. Bu sahənin özünəməxsusluğu onun uzunmüddətli passiv investisiya tələb etməsidir və bu bir çox hallarda təhsilin fərdi maliyyələşdirilməsinə əngəl olur. Azərbaycanda ümumi orta təhsil icbari və ödənişsizdir. Bu təhsil səviyyəsinin xərcləri dövlət tərəfindən maliyyələşdirildiyinə görə, həm ictimai vəsaitlərin xərclənməsindəki şəffaflığın təmin edilməsi, həm də təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsində daha məqbul və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi baxımından islahatların aparılması təqdir olunur. Ona görə də, təhsilin maliyyələşdirilməsinin yeni qaydalar əsasında həyata keçirilməsinə hazırlıq işləri görülür. Yeni maliyyələşmə mexanizminin əsas prinsipi

adambaşına maliyyələşmənin təmin edilməsidir. Təbii olaraq yeni maliyyələşmə mexanizminə keçid prosesində təhsil xərcləri və bu sektorun büdcədən maliyyələşməsinin əsaslarının iqtisadi təhlilinə ehtiyac duyulur.

TƏHSİL XƏRCLƏRİNİN İQTİSADI TƏSNİFATI

Təhsilin maliyyələşdirilməsi dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin sosial siyasətinin prioritetlərindən hesab edilir. Son yüzillikdə dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafı və demokratik idarəetmə prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi hökumətlərin sosial sferaya daha çox diqqət ayırmasını tələb edirdi ki, nəticədə, təhsil sisteminin formalaşdırılması, maliyyələşdirilməsi kimi ciddi məsələlər hökumətlər qarşısında dayanan mühüm vəzifəyə çevrildi (Fatxutdinov, 2003). Təhsil xərcləri dedikdə, bu sahəyə aid infrastrukturun formalaşdırılması və saxlanması, çalışanların əmək haqqının ödənilməsi, innovasiyanın tətbiqinin maliyyələşdirilməsi kimi məsələlər nəzərdə tutulur (Rivkin, 2014.). YUNESKO-nun Statistika İnstitutunun metodoloji tövsiyələrində təhsil xərcləri maliyyələşdirmə mənbələrinə görə üç əsas qrupa bölünür:

- Dövlət;
- Özəl;
- Beynəlxalq.

Ölkəmizdə bu sahədə əsas ağırlıq dövlətin üzərinə düşür. Dövlət maliyyələşdirmə mənbələri mərkəzi, regional (*icra hakimiyyəti*), yerli (*bələdiyyə*) təmayüllü olaraq 3 kateqoriyaya bölünür. Regional və yerli hakimiyyət orqanlarının təhsil üzrə xərcləmələri daha çox infrastruktur xarakterli olub, təmir tikinti işlərinə yönəldilir. Hakimiyyətin qollarının təhsil xərclərini üç xərc növü üzrə qruplaşdırmaq olar:

- Təhsil müəssisələrinə çəkilən birbaşa xərclər;
- Digər xərclər;
- Köçürmələr (*transfərtlər*).

Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəllim heyətinə ödənilən əmək haqqı, məktəblərin

¹ Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr 2013.

tikintisi ilə əlaqədar olaraq bələdiyyələrin tikinti müəssisəsinə ödənişləri, işçi heyətinin saxlanması və yaxud mal və xidmətlərin alınması üzrə xərclərin ödənilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən ayrılan qrantlar, maliyyə müstəqilliyi olan dövlət məktəblərinə ayrılan dövlət vəsaitləri, özəl məktəbə dövlət subsidiyalarının verilməsi kimi xərcləmələr **birbaşa ödənişlər** qrupuna aid edilir. Lakin təhsil müəssisələrində inzibatçı heyətin saxlanılmasına çəkilən xərclər birbaşa xərclərə daxil edilmir (Qəribov, Əsədova, 2016).

Mərkəzi, regional və yerli səviyyədə dövlət idarəetmə orqanlarının təhsil sektorunun idarə edilməsinə, yoxlama və nəzarət xidmətinin həyata keçirilməsinə, həmçinin təhsil qrafiklərinin hazırlanmasına çəkilən xərclər **digər xərclər** qrupuna aid edilir.

Təhsilin maliyyələşməsində *transfertlər*, əsasən, iki istiqamətli olur:

- Dövlət qurumları arasında, xüsusilə yuxarı səviyyəli hakimiyyət qurumundan daha aşağı səviyyəli quruma köçürmələr;
- Ev təsərrüfatlarına (təhsil alanlara və onların ailələrinə, eləcə də hüquqi şəxslərə edilən transfertlər başa düşülür. Ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına transfertlər təhsil alanlara və onların ailələrinə dövlət müavinətləri, təqaüdlər, digər qrantlar və istiqrazlar şəklində edilən maliyyə yardımlarıdır. Təhsil alanların ictimai nəqliyyatdan pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə istifadə etməsi üçün xüsusi subsidiyalar; təhsil alanların statusu ilə əlaqədar olaraq, onların ailələrinə əlavə ödənişlərin və uşaqlarına müavinətlərin verilməsi, evdə dərs keçən müəllimin əmək haqqı və s. xərcləri əhatə edir. “Evdə təhsil almaq hüququ verən xəstəliklərin siyahısı və evdə təhsilin təşkili Qaydaları”na, “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun müvafiq bəndlərinə, maddələrinə əsasən həyata keçirilir) və yaxud hüquqi şəxslərə təhsilə görə köçürmələr.

Özəl maliyyələşdirmə mənbələri də iki kateqoriyaya — **ailələr və hüquqi şəxslər** — bölünür. Ailələr tərəfindən təhsil müəssisələrinə edilən

ödənişlər və ailə büdcəsindən edilən digər təhsil xərcləri özəl maliyyələşmənin birinci kateqoriyasına aid edilir.

Təhsil prosesində istifadə olunan şəxsi əşyaların alınmasına sərf olunan vəsait, təhsilalanın mənzil şəraitinin təmin edilməsi ilə əlaqədar ailə xərcləri təhsil təmayüllü digər xərclər sırasına aid edilir. Özəl təhsil maliyyələşməsinə aid hüquqi şəxslər tərəfindən ödənilən xərclər də təhsil müəssisələrinə ödəmələr və təhsilalanların ailələrinə ödəmələr olaraq iki növə ayrılır.

Hüquqi şəxslərin təhsil müəssisələrinə ödəmələrinə şirkətlərin və ya həmkarlar ittifaqlarının təhsil müəssisələrinə verdiyi subsidiyalar, özəl şirkətlərin təhsil müəssisələrinə verdiyi qrantlar, xeyriyyəçilik məqsədilə təhsil müəssisələrinə ödənilən ianələr, özəl təşkilatların icarəyə görə ödənişləri və s. aid edilir.

Təhsil maliyyəsinin üçüncü qaynağı isə beynəlxalq maliyyə mənbələridir ki, buraya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təhsil sektorunun inkişafına ayrılan maliyyə yardımları aiddir. Bu təşkilatlara Dünya Bankı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təhsil sahəsi üzrə qurumları, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan digər hökumətlərarası təşkilatlar, dövlət inkişaf agentlikləri və ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq qeyri-dövlət təşkilatları daxildir. Beynəlxalq maliyyə mənbələrindən daxil olan vəsaitlər ya təhsil müəssisələrinə verilən birbaşa ödəmələr, ya da müvafiq hakimiyyət orqanlarına edilən transfertlər şəklində olur. Dövlətin əsas vəzifələrindən biri hər üç maliyyə mənbəyi üzrə təhsilə ayrılan xərclərin artımını və şaxələndirilməsini təmin etməkdir.

ÜMUMİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MALİYYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi daim diqqət mərkəzində olmaqda, dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitlərdən daha səmərəli istifadə yolları axtarmaqdadır. Təhsilə yönəldilən vəsaitlərin keyfiyyətlə bilavasitə bağlılığı və onun yüksəldilməsinə təsirləri dəfələrlə təsdiqini tapıb.

Ümumi təhsil sistemində rəqabət mühitinin yaradılması, məktəblərdə inkişaf proseslərinin və innovasiyaların stimullaşdırılması, müstəqilliyinin artırılması, ayrılan büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə ilk dəfə XX əsrin 50-ci illərində Amerika alimi Milton Fridman adambaşına maliyyələşmə ideyasını irəli sürüb. Sonralar dünyanın əksər ölkələri məktəblərdə adambaşına maliyyələşmə mexanizminin tətbiqi istiqamətində tədbirlər həyata keçiriblər (Rıvkin, 2014). Belə ki, Kanada, Böyük Britaniya, İsveç, ABŞ, Avstraliya, Niderland, Yeni Zelandiya, Bolqarıstan, Finlandiya, Polşa, İspaniya, Litva və Gürcüstanda ümumi təhsil sistemində adambaşına maliyyələşmə (*vaucher*) mexanizmi tətbiq olunur. Hazırda dünyanın demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrində bu sistem tətbiq edilməkdədir. İslahatların məqsədi məktəb büdcəsinin şagirdbaşına maliyyələşdirmə prinsipi əsasında formalaşması mexanizminin tətbiqi və bu prinsip əsasında məktəbə ayrılmış büdcə vəsaitlərinin idarə olunmasında məktəblərə müstəqilliyin verilməsindən ibarətdir.

Beynəlxalq və yerli təcrübələrə, o cümlədən araşdırmalara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, adambaşına maliyyələşmənin planlaşdırılması zamanı bir sıra parametrlərin nəzərə alınması vacibdir. Bu prosesin həyata keçirilməsində bir sıra prinsiplərin əsas götürülməsi məqsədəuyğundur:

- şagirdlərin sayı;
- məktəbin hər sinifdə həftəlik tədris yükü (*stavka*) norması;
- illik orta əmək haqqı xərci;
- fərdi təhsil alan şagirdlərin sayı və fərdi təhsil üzrə tədris yükü (*stavka*) norması;
- qeyri-pedaqoji işçilər üçün şagirdbaşına illik xərc norması;
- qeyri-əmək haqqı xərc maddələri üzrə şagirdbaşına illik xərc normalarının cəmi;
- sabit məbləğ (*şagirdbaşına xərc normalarına daxil edilməyən xərclər*) (İmran, 2007).
- məktəb büdcəsinin şagirdbaşına maliyyələşdirmə prinsipi əsasında hazırlanması;
- məktəbin maliyyəsinin idarəedilməsində məktəb şuralarının rolu;

- məktəbin xərclər smetasının hazırlanması;
- məktəb büdcəsinin məktəbin strateji planı ilə əlaqələndirilməsi;
- məktəb şurası tərəfindən məktəbin büdcəsinin təhlil edilməsi;
- məktəb şurası tərəfindən məktəbin büdcəsinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- nəzarətdə şəffaqlıq (Əsədova, 2016).

Təhlil göstərir ki, məktəb maliyyə müstəqilliyi şəraitində bəzi maddələrdən əldə olunan qənaətnail olmaqla ayrılan vəsaiti müəyyən qaydada daha səmərəli xərcləyə bilər:

- mövcud smetasında dəftərxana və təsərrüfat xərcləri üçün nəzərdə tutulan vəsaitin hesabına müxtəlif tədbirlərin keçirilməsinə;
- monitorinqlərin aparılmasına, testlər, sorğular, anketlər, məlumat xarakterli əlavə oxu və öyrənmə materialları, əyani vəsaitlərin, təcrübə, laborator, ekskursiya dərslərinin hazırlanması üçün və s. lazım olan təlim materiallarının çap edilməsinə;
- əyani vəsaitlər və didaktik materialların alınmasına;
- ezamiyyə xərcləri üçün ayrılmış vəsaiti məktəblərarası, ölkədaxili və ölkələrarası əməkdaşlığın təmin edilməsinə, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi məqsədilə ezamiyyələrin təşkilinə və s.

Mövcud maliyyələşdirilmədən fərqli olaraq adambaşına maliyyələşdirmə bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- məktəblərin maliyyələşməsi sahəsində subyektivlik hallarının aradan qaldırılması;
- ərazi maliyyə hesablaşma mərkəzləri tərəfindən mövcud imkanlar çərçivəsində məktəbin ehtiyaclarının daha real nəzərə alınması;
- büdcənin tərtibində məktəb rəhbərliyinin iştirakının təmin edilməsi;
- maliyyə vəsaitinin məktəblərin ehtiyaclarına daha səmərəli yönəldilməsi;
- təhsilin keyfiyyətinə bilavasitə təsir edən müəllimlərin ixtisasartırmasının daha səmərəli təşkil edilməsi;
- müəllimlərin xaricdə trening və seminarlara cəlb edilməsi;

- vəsaitin təlim materiallarının alınması, innovasiyaların tətbiqi və digər inkişafetdirici tədbirlərə yönəldilməsi;
- zərurət yarandığı hallarda hər hansı bir xərc maddəsi üzrə istifadə edilməyən vəsaitin digər ehtiyaclara yönəldilməsi;
- yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiqinin sonrakı mərhələsində məktəblər arasında güclü rəqabət mühitinin yaradılması;
- büdcədən kənar vəsaitlərin məktəbə cəlbi və şəffaf istifadə edilməsi;
- zəruri ehtiyac nəzərə alınaraq və qənaət hesabına vəsaitin bir maddədən digərinə keçirilməsinə imkan yaradılması (Qəribov, Əsədova, 2016).

ÜMUMİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ İLƏ BAĞLI NORMATİV-HÜQUQİ SƏNƏDLƏR

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində maliyyə məsələlərinin rolu danılmazdır. Bunu nəzərə alaraq, ümumi təhsil məktəblərinə maliyyə müstəqilliyinin verilməsi ilə bağlı bir sıra normativ-hüquqi sənədlər hazırlanıb, tətbiq olunması istiqamətində müəyyən işlər görülüb, konkret addımlar atılıb. Həmin sənədlərdən biri olan “Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi”nin “Maliyyələşdirmə və büdcə islahatları” alt-komponentinin qarşısında duran əsas məqsəd məktəb büdcəsinin şagirdbaşına maliyyələşdirmə prinsipi əsasında formalaşması mexanizminin hazırlanıb tətbiq edilməsi və təhsil müəssisələrinə ayrılmış büdcə vəsaitlərinin idarə olunmasında məktəblərə maliyyə müstəqilliyinin verilməsindən ibarətdir. “2005-ci ildən etibarən 3 pilot rayonda (Ucar, Şirvan, İsmayıllı) 59 məktəbə yerli xəzinədarlıq orqanlarında ayrıca xəzinə-hesab kitabları açılıb və məktəblərə mühasib ştatları verilib. Maliyyə müstəqilliyinin verilməsi nəzərdə tutulan ümumtəhsil məktəbləri üçün məktəb şurası haqqında müvəqqəti Əsasnamə hazırlanıb və Təhsil Nazirliyinin əmri ilə təsdiq edilib. Pilot rayonların maliyyə müstəqilliyi verilən ümumtəhsil məktəblərində məktəb şuralarının işi gücləndirilib, məktəb büdcəsinin formalaşması və məktəblərin maliyyə

vəsaitinin xərclənməsində şuraların rolu artırılıb” (Mərdanov, 2010). Sonrakı illər layihənin çərçivəsi genişləndirilib.

2007-ci ildə isə “Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi”nin “Maliyyələşdirmə və büdcə islahatları” alt komponentinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı təsdiq edilib. Həmin sənədin 3-cü bəndində deyilir: “Ayrılmış büdcə vəsaitinin iqtisadi təsnifatın xərc yarım maddələri üzrə bölüşdürülməsi və il ərzində zərurət yarandığı, həmçinin ilin sonunda qənaət olunduğu hallarda xərc yarım maddələri arasında müvafiq yerdəyişmələrin aparılması səlahiyyəti pilot rayonların maliyyə müstəqilliyi verilmiş ümumtəhsil məktəblərinə verilsin”. 2016-cı ildə isə “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin yerli təhsili idarəetmə orqanlarının tabeliyində olan təhsil müəssisələri üzrə xərclərin mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirilməsi Qaydaları” təsdiq edilib. Bu sənəddə də pilot məktəblərin büdcələrinin tərtibi müvafiq qaydada şagirdbaşına maliyyələşdirmə düsturu ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Bununla belə, “Büdcə sistemi” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2002) ilə yuxarıda sözü gedən qərar arasında ziddiyyətlərin olması səbəbindən məktəblərə tam maliyyə müstəqilliyinin verilməsi hüquqi cəhətdən mümkün olmayıb. Digər tərəfdən, pilot layihə tətbiq olunan rayonlarda yaradılmış məktəb şuralarının məktəb büdcəsi və xərcləri barədə sərbəst şəkildə və düzgün qərar verə bilmək məsələsi yeni maliyyə mexanizminin nəzərdə tutulduğu kimi tətbiqinə mənfi təsirini göstərib.

Təhsil haqqında qəbul olunan sənədlərin xronoloji ardıcılığı ümumi təhsil məktəblərində maliyyə vəsaitlərinin idarə olunması məsələsinin hər zaman öz aktuallığını saxladığını bir daha təsdiq edir. “Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda (29 mart 2019-cu il) məktəblərin maliyyələşməsi məsələləri 30-cu maddəsində əks olunur: “Dövlət ümumi təhsil müəssisəsinin maliyyələşdirilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) müəyyən etdiyi maliyyə normativlərinə əsasən həyata keçirilir” (30.2.).

Bu Qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 may tarixli 711 nömrəli Fərmanının 1.1.13-cü yarımbəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Dövlət ümumi təhsil müəssisəsini maliyyələşdirmə Normativləri”nin təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi². “Bu Normativlər Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən dövlət ümumi təhsil müəssisələrinin cari fəaliyyətini həyata keçirmək üçün vahid büdcə təsnifatına uyğun büdcə vəsaitlərinə olan tələbatı müəyyən etmək məqsədilə tətbiq edilir” (“Dövlət ümumi təhsil müəssisəsini maliyyələşdirmə Normativləri”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı). Sənəddə “dövlət ümumi təhsil müəssisələrinin növbəti maliyyə ili üçün xərc növləri üzrə maliyyələşdirmə normativlərinin həddi “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsi ilə müəyyən edilən, müdafiə olunan xərc maddələri istisna olmaqla, cari ildə bu sahəyə ayrılan faktiki büdcə təxsisatlarının həddindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir və xərclərin istiqamətləri” göstərilir (2.1.).

Təhsil haqqında bu və ya digər normativ-hüquqi sənədləri nəzərdən keçirərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində çoxdan tətbiq edilən, təhsilə ayrılan maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadəyə və bilavasitə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən adambaşına maliyyələşməyə (*vauçer sistemində*) keçid mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulub və konkret addımlar atılıb. Bu sistem seçilən pilot məktəblərdə tətbiq olunub. 29 dekabr, 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 15 iyul 2011-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin strukturuna daxil olmayan tabeliyindəki qurumların Siyahısı”nda dəyişikliklər edildi, yəni bu siyahının “Təhsil Nazirliyinin

tabeliyində olan digər təşkilatlar” bölməsinə 15 ərazi maliyyə hesablaşma mərkəzi daxil edilib. Məqsəd “Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 7 dekabr tarixli Fərmanının 12-ci və 13-cü bəndlərinə əsasən təhsil sahəsində maliyyə və inzibati resursların idarə edilməsini təkmilləşdirmək və mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirilməyə mərhələlərlə keçmək idi. Ərazi maliyyə hesablaşma mərkəzləri Təhsil Nazirliyinin (indiki Elm və Təhsil Nazirliyinin) tabeliyində yaradılan regional qurum, şəhər (rayon) üzrə maliyyə idarəsi kimi fəaliyyət göstərib. Belə ki, şəhər və rayonlar üzrə təhsil şöbələrinin mərkəzləşdirilmiş mühasibatlıqları və təsərrüfat qrupları Təhsil Nazirliyinin (indiki Elm və Təhsil Nazirliyinin) müvafiq ərazi maliyyə hesablaşma mərkəzlərinin tabeliyinə verilib, nəzərdə tutulan maliyyə məsələləri bu mərkəz vasitəsi ilə həyata keçirilib.

2022-ci ilin birinci yarısında ərazi hesablaşma mərkəzlərinin fəaliyyətinə xitam verilib. Həmin vaxta qədər təhsilin yerlərdə idarə olunması müxtəlif qurumlar və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Yerlərdə məktəbəqədər müəssisələrinin və ümumtəhsil məktəbləri idarəetməsi və təşkili fərqli qaydada, onların maliyyələşmə məsələləri isə tamam başqa bir qurum tərəfindən aparılıb. Yəni, rayon təhsil şöbələri, ərazi maliyyə hesablaşma mərkəzləri, məktəbəqədər təhsili idarə edən qurumlar, o cümlədən də, metodik kabinetlər vahid bir sistemdə deyildi. Bu vəziyyət regional idarələrin yaranması zərurətini yaratdı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin strukturunun təsdiq edilməsi haqqında” 2010-cu il 27 dekabr tarixli 1251 nömrəli və “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında” 2014-cü il 24 iyul tarixli 664 nömrəli sərəncamlarında dəyişiklik edilməsi barədə 20 dekabr 2021-ci il tarixli sərəncamı əsasında regional təhsil idarələri yaradıldı. Regional təhsil idarələri iqtisadi zonalar üzrə formalaşdırılıb. Nazirliyin müvafiq təhsil şöbələrinin

² “Dövlət ümumi təhsil müəssisəsini maliyyələşdirmə Normativləri”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı. 7 fevral, 2020.

balansındakı və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının tabeliyində olan məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə (uşaq evləri istisna olmaqla) aid dövlət əmlakı Nazirliyin Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin və müvafiq regional təhsil idarələrinin balansına verildi. 2022-ci ilə qədər regionlarda fəaliyyət göstərmiş Yerli Təhsili İdarəetmə Orqanları (YTİO) ləğv edildi. Hər rayonda regional idarələrin tərkibində fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulan, yeni struktur dəyişikliyinə uyğunlaşdırılmış, yerlərdə təhsili idarə edən qurumlar yaradıldı. Ümumtəhsil məktəblərinin və məktəbəqədər müəssisələrinin maliyyə məsələləri regional təhsil idarələrinin maliyyə və iqtisadiyyat sektoruna həvalə olundu.

Struktur islahatları nəticə etibarilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın qarşıya qoyduğu təhsilin nəticələrinə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasını, maliyyə və inzibati resurslarının vahid təhsil siyasətinə uyğun planlaşdırılmasını, təhsil idarəçiliyinin qarşıda duran vəzifələrə adekvat qurulmasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Təhsil sahəsində maliyyə və inzibati resursların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirməyə mərhələlərlə keçilməsi, ümumi təhsil məktəblərində adambaşına maliyyələşmə mexanizmini geniş tətbiq edilməsi məqsədilə təhsil menecerlərinin hazırlanması məqsəduyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 "2016-cı il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi barədə" 7 dekabr 2015-ci il tarixli 698 nömrəli Fərmanı.
- 2 "Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin yerli təhsili idarəetmə orqanlarının tabeliyində olan təhsil müəssisələri üzrə xərclərin mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirilməsi Qaydaları", 26 yanvar, 2016.
- 3 "Dövlət ümumi təhsil müəssisəsini maliyyələşdirmə Normativləri"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı. 7 fevral, 2020.

- 4 "Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi"nin "Maliyyələşdirmə və büdcə islahatları" alt komponentinin icrası haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 22 fevral tarixli 36 nömrəli qərarında dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı.
- 5 "Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu". 29 mart, 2019.
- 6 "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". 24 oktyabr 2013-cü il tarixli 13 nömrəli Sərəncamla təsdiq edilmişdir // "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013. 25 oktyabr, s. 2.
- 7 Əsədova, İ.M. (2016). Ümumtəhsil müəssisələrinin idarə olunmasında özünüauditdən istifadə. Bakı: "Hacıoğlu-E" MMC.
- 8 Fatxutdinov, R.A. (2003). Innovatsionnyy menedzhment. Moskva: Piter, 2003.
- 9 İmran, A. (2007). Menecment. Bakı.
- 10 Qəribov, Ş.H., Əsədova, İ.M. (2016). Təhsilin sistemli idarə olunması (Ümumtəhsil bazası əsasında). Bakı: "Şahin-MB" MMC.
- 11 Mərdanov, M. (2010). Azərbaycan təhsili: yaxın keçmiş, bu günə və gələcəyə bir baxış. 525-ci qəzet, 11 iyun.
- 12 Rıvkin, Y.Y. (2014). Samooaudit. Kak osnovy upravleniya metodicheskoy dyatel'nost'yu. Volgograd: Uchitel.

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ, TƏHSİLİN İNKİŞAFINI STİMULLAŞDIRAN MEXANİZMLƏR, QRANT SİSTEMİ

GÜNAY MİRZƏZADƏ

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun təhsilin iqtisadiyyatı və idarə olunması şöbəsinin böyük elmi işçisi, ADU-nun doktorantı.

E-mail: agunayfiloloq@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-4158-8391>

Məqaləyə istinad:

Mirzəzadə G. (2023). Beynəlxalq təcrübədə təhsilin keyfiyyət göstəriciləri, təhsilin inkişafını stimullaşdıran mexanizmlər, qrant sistemi. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 53–65

ANNOTASIYA

Keyfiyyətli təhsil, tədris resursları ilə təminat, həmçinin təlim mühitinin yaradılması üçün təhsilə maliyyənin ayrılması şərtidir. Təhsilə ayrılan maliyyənin təhsilin keyfiyyətinə kömək edə biləcəyi bəzi xüsusi yollar vardır. Bu tədqiqatda beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rol oynayan bir sıra mexanizmlər təsvir edilib: 1) Təhsil müəssisələrinə yüksək keyfiyyətli kadrların cəlb edilməsi: daha yüksək əməkhaqqı və güzəştli iş şəraitinin təklif edilməsi ilə yaxşı kadrların təhsil müəssisəsinə cəlb edilməsi; 2) Təhsil müəssisələrinin tədris resursları ilə təmin edilməsi: dərsləklər, İKT və tədris materialları kimi digər resursların alınması; 3) Təhlükəsiz və dəstəkləyici təlim mühitinin yaradılması: məktəb şəraitinin təkmilləşdirilməsi, dəstəkləyici mühitin yaradılması, şagirdlərin psixi sağlamlıq və sosial dəstək xidmətlərindən yararlanması; 4) Kurikulumların və təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi: yüksək keyfiyyətli kurikulumların və təlim strategiyalarının, o cümlədən onların tətbiqinin həyata keçirilməsi. Araşdırmalar göstərir ki, təhsilə maliyyə ayırmaq və onu məqsədəuyğun istifadə etməklə təhsilin keyfiyyətini artırmaq mümkündür.

Açar sözlər: inkişaf göstəriciləri, təhsilin maliyyələşdirilməsi, innovativ metodlar, təhsil mühiti.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 15.05.2023

Qəbul edilib: 30.05.2023

QUALITY INDICATORS OF EDUCATION IN INTERNATIONAL PRACTICE, THE MECHANISMS STIMULATING THE DEVELOPMENT OF EDUCATION, THE GRANT SYSTEM

GUNAY MIRZAZADE

Senior researcher, Department of Economics and Management of Education, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Doctoral student, Azerbaijan University of Languages.
E-mail: agunayfiloloq@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-4158-8391>

To cite this article:

Mirzazade G. (2023). Quality indicators of education in international practice, the mechanisms stimulating the development of education, the grant system. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 53–65

ABSTRACT

Allocation of funds for education plays a crucial role in the supplement of qualitative education and teaching resources. There are several specific opportunities in which funding for education can contribute to the quality of education. This study presents several mechanisms based on international experience that play a role in improving the quality of education: 1) Recruiting high-quality teaching staff to educational institutions: Alluring high-quality staff to the educational institution by offering higher wages and proper working conditions. 2) Providing educational institutions with instructional resources: purchase of teaching materials such as textbooks, ICT, and other resources. 3) Establishing safe and supportive learning environments: Funding can be used to maintain and improve school facilities, set up safe and supportive learning environments, and provide students with an access to mental health and social support services. 4) Improving curriculum and instructional methods: an adequate funding can be used to carry out the implementation of high-quality curriculum and instructional practice strategies. Overall, it makes possible to achieve the improvement of the quality of education by allocating funding for education and applying it appropriately.

Keywords: Indicators of development, financing the education, innovative methods, educational environment.

Article history

Received: 15.05.2023

Accepted: 30.05.2023

GİRİŞ

Təhsil şagirdlərə və gənclərə həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq və əmək bazarında yer tutmaq üçün daha parlaq perspektivlər verməklə əhəlinin maariflənməsi və yoxsulluğun azaldılmasında əsas rol oynayır. Dünya əhalisinin artımı, urbanizasiya, iqlim dəyişikliyi, təbii fəlakətlər, ölkələr arasındakı münaqişələr və s. kimi məsələlər təhsilin daha keyfiyyətli və dayanıqlı mexanizmlər üzərində qurulmasını tələb edir.

Təhsillə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar durmadan bu istiqamətdəki bir sıra problemləri aradan qaldırmağa səy göstərir. Buna baxmayaraq, dünyada sözügedən sahədə bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Məsələn, hələ də ümumi təhsil pilləsini uğurla başa vurub, növbəti təhsil pillələrində keyfiyyətli təhsillə təmin oluna bilməmək qlobal xarakteri ilə diqqəti cəlb edir.

Dünyada təxminən 263 milyon uşaq və gənc

məktəbə getmir, onların təxminən yarısı münaqişə zonalarında yaşayır. GPE-yə (Global Partners in Education – Təhsildə Beynəlxalq Tərəfdaşlıq) daxil olan ölkələrdə ibtidai məktəbi bitirən şagirdlərin sayı əvvəlkinə nisbətdə (2008-2012) 7,6% artıb. Həmçinin bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu rəqəm 2,9% olduğu halda, GPE-yə daxil olan ölkələrdə 4,4%-ə qədər azalıb. Təhsil alan qızların sayı 2002-2014-cü illərdə 56%-dən 71%-ə yüksəlib.

Təhsilin inkişaf etdirilməsi həm ən kasıb ölkələrdə, həm də miqrant, qaçqın və məcburi köçkünlərin məskunlaşdığı ölkələrdə sosial-iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması naminə vacib işdir. Təhsilin idarə edilməsindəki vacib məsələlərdən birincisi keyfiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və onlara əsaslanan strateji mexanizmlərin hazırlanmasıdır.

Beynəlxalq təcrübələrə əsasən təhsilin keyfiyyət göstəricilərini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

İSTIQAMƏTLƏR	KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ
Akademik	Təhsil aldığı müddətdə təltif olunan şagird (tələbələrin) sayı; Müraciət edilən və qazınan qrantların say nisbəti; İl, yarımlı (semestr) ərzində şagirdlərin və ya tələbələrin dərəcə davamiyyət göstəricisi.
Maliyyə	Dövlət hesabına (ödənişsiz, dövlət proqramı ilə xaricdə) təhsil almış məzunların say göstəricisi; Hər hansı təşkilat üçün ianə və ya beynəlxalq tərəfdaşlıqlar vasitəsilə toplanan vəsaitin miqdarı (ABŞ dolları ilə); Dövlət hesabına (ödənişsiz, dövlət proqramı ilə xaricdə) təhsil alan məzunlara ayrılmış maliyyənin həcmi.
Nisbi göstəricilər	Təhsilə marağı olan şagirdlərin say nisbəti; Məktəb sahəsinin bir kvadrat metrinə düşən şagird sayı, öyrətmə üçün sərf olunan xərclərin (maddi-texniki dəstək, infrastruktur, kampus və binanın təmiri, müəllim və işçilərin maaşları, kitab və dəftərxana xərcləri, bəzi yemək xərcləri və s.) miqdarı; Müəllim və ya şagird (tələbə) kontingenti ilə idarəedici heyətin say tərkibi arasındakı nisbət (bu zaman maliyyə və s. məsələlərlə bağlı problemlər meydana gələ bilər); Müraciət edən və qeydiyyatdan keçən tələbələrin say nisbəti.
Kurikulum	Tədris olunan kurikulumların keyfiyyət göstəricisi
Fakültələr	Fakültələrin say nisbəti, müəllimlərin elmi dərəcəsi və onların say nisbəti, müəllimlərin bir fakültədə işləmə müddətinin davamlılığı
İnfrastruktur	Təhsil müəssisəsinin yerləşdiyi binanın yaşı, davamlılıq dərəcəsi, internet təminatı, kampusun funksionallıq vəziyyəti
Transport	İctimai nəqliyyatdan istifadə edən tələbələrin say nisbəti, tranzit xərcləri
Kampus	Tələbə yataqxanalarında qalan təhsilənlərin sayı, tələbə yataqxanalarının yararlılığının faiz göstəriciləri

Qeyd edildiyi kimi, iqtisadi artım və qloballaşma şəraitində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi prioritetdir. Təhsildə keyfiyyəti şərtləndirən üç göstərici (bilik, bacarıq və vərdislər) təlim nəticələrinin, şagird nailiyyətinin əsasını təşkil edir. Demək olar ki, bütün ölkələrin təhsil proqramları şagirdlərin (tələbələrin) nailiyyətlərini yaxşılaşdırmağa fokuslanır.

Təhsili necə inkişaf etdirmək olar sualını cavablandırarkən Nəticə Əsaslı Təhsilin (bundan sonra NƏT) xüsusiyyətlərinə, yerli təhsil sistemi üçün prioritet hesab edilən keyfiyyət göstəricilərinə diqqət etmək, onları stimullaşdıracaq inkişaf mexanizmlərini müəyyənləşdirmək lazımdır¹. Ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq NƏT-in inkişaf prosesində fərdi öyrənmə, innovativ texnologiyalar, kreativ yaşamağa əsaslanan fərqli modellərin olması vacibdir. Təhsilin keyfiyyət göstəriciləri və onları stimullaşdıran mexanizmlər özünəməxsus inkişaf strategiyası olan bir çox ölkələr tərəfindən araşdırılıb. Beynəlxalq təşkilatların təhsilin keyfiyyəti və şagird nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına dair təklif etdiyi inkişaf mexanizmlərini ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

- Missiya və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Proqramın məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Şagirdlərin təlim nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- Bilik, bacarıq və səriştələrin qiymətləndirilməsi;
- Təhsil müəssisələrinin nəticələrinin təhlil olunması;
- Nəticələrin sillabus, bölmə və dərs planına uyğun təhlil olunması;
- İnnovativ tədris metodlarının müzakirəsi və təkmilləşdirilməsi;
- Qiymətləndirmə və qiymətləndirmə vasitələrinin təhlil olunması (Onlayn qiymətləndirmədən mütəmadi istifadə etməklə);
- Rubrik (Qiymətləndirmə meyarlarının səviyyələri üzrə təsvirinin verildiyi cədvəldir)

və qiymətləndirmə sxemlərinin təhlili zamanı diferensial yanaşmanın tətbiq edilməsi (onlayn qiymətləndirmədən mütəmadi istifadə etməklə);

- İnnovativ texnologiyalardan istifadə etməklə şagird–müəllim–məktəb–valideyn münasibətlərinin gücləndirilməsi;
- Nəticəyə əsaslanan təhsil proqramlarının akkreditasiyasının təşkil olunması;
- Şagirdlərin performans qabiliyyətlərinin artırılması;
- Konstruktiv yaşama və s.

Sözsüz ki, ölkələrdə təhsil sisteminin inkişafı birbaşa onların iqtisadi imkanları və təhsil strategiyasından asılıdır. Xarici ölkələrdə təhsillə bağlı reytinglərə nəzər saldıqda bu mənzərə aydın görünür. Məsələn, təhsil sistemində keyfiyyət göstəricilərinə görə son 10 yeri tutan ölkələr – Nigeriya, Burkina Faso, Mali, Mərkəzi Afrika Respublikası, Efiopiya, Eritreya, Qvineya, Pakistan, Qambiya, Anqola, ilk 10 yeri tutan ölkələr - Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Almaniya, Kanada, Fransa, Yaponiya, Avstraliya, İsveçrə, Sinqapur və Niderlanddır ("Azərbaycan Müəllimi" qəzeti, 2018). Təbii ki, reyting sistemində inkişaf göstəricilərinə görə ölkələri fərqli yerlərdə görə bilərik.

Beynəlxalq təcrübədə təhsil üzrə təqdim edilən grant layihələrinin qiymətləndirilməsi və müqayisə edilməsi üçün reyting sistemindən istifadə edilir. İstifadə olunan reyting sistemi xüsusi olaraq grant verən təşkilatdan və layihənin xarakterindən asılı olaraq dəyişə bilər (Cədvəl 1). Bir qayda olaraq, reyting sistemində grant layihələrin qiymətləndirilməsi bir sıra meyarlara əsasən həyata keçirilir. Belə ki, layihə təşkilatın missiyasına uyğun olmalı, həyata keçirilməsi mümkünlüyü və davamlılığı, layihənin potensial təsiri əsaslandırılmalı, həmçinin iştirakçılarının ixtisas və təcrübəsi, büdcə və maliyyə planı, tərtibat tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Təhsil insanın daha yaxşı həyat və karyera imkanlarına sahib olmaq şansını artırmaqla yanaşı, sülhü təbliğ etməli, gender bərabərliyini

¹ <https://tamamproject.org/wp-content/uploads/2015/10/Karma-Al-Hassan-Education-System-Quality-Indicators.pdf>

Cədvəl 1 Beynəlxalq təcrübədə təhsil üzrə qrant layihələrinin qiymətləndirilməsinə dair meyarlar

Meyar	Təsvir
Layihənin aktuallığı	Təklif olunan layihənin qrant verən təşkilatın məqsəd və prioritetlərə uyğunluğu
Layihənin mümkünlüyü	Təklif olunan layihənin metod və planlaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu
Layihə iştirakçıları	Layihə iştirakçılarının kifayət qədər təcrübəyə malik olması
Büdcə və maliyyə	Təklif olunan layihədə nəzərdə tutulan məbləğin təşkilatın büdcəsinə uyğunluğu, fəaliyyət planına uyğunluğu
Layihənin yararlılığı	Təklif olunan layihənin potensial təsiri

tənzimləməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin inkişafını dəstəkləyən bütün beynəlxalq təşkilatlar dünyanın ucqar və əlçatan olmayan ərazilərində yerləşən ölkələrin təhsilinə, həmçinin peşə bacarıqları üzrə təhsil proqramlarına da dəstək göstərir. Müxtəlif ölkələr təhsilin inkişaf mexanizmlərini stimullaşdırmaq üçün innovativ metodlardan istifadəni vacib hesab edir. Buraya müəllim hazırlığı, məktəbdənkənar layihələrin həyata keçirilməsi və s. zamanı informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadəni aid etmək olar. Bəzi ölkələrin nümunəsində dövlət və beynəlxalq qrant layihələri vasitəsilə təhsili inkişaf etdirən mexanizmlərə nəzər salaq:

İndoneziya: *“Cakartadakı məktəblərdə fəaliyyətə görə verilən bonusların əldə edilməsi” qrant layihəsi.*

Bəzi Cakarta məktəblərinə resursların verilməsi səmərəli olmayıb. Statistika göstərir ki, bir çox məktəblər şagirdlərin öyrənməsi, müəllimlərin səriştələrinin artırılması və məktəb şəraitinin yaxşılaşdırılması kimi məsələləri tənzimləyən yeni “Milli Təhsil Standartları”nı effektiv şəkildə reallaşdırmağa müvəffəq olmayıb. Təhsil rəsmiləri məktəbi maliyyələşdirmək və onu “Milli Təhsil Standartları”na əsaslanan keyfiyyət göstəriciləri ilə əlaqələndirməklə bu problemi həll edib. Fəaliyyətə görə verilən bonusların alınması proqramına uyğun olaraq, bütün dövlət məktəbləri onlara ayrılan əsas

qrantı almağa davam edib, lakin yüksək nəticə göstərən məktəblər hər şagird üçün əsas qrantın 20 faizi həcmində olaraq əlavə bonus alıb. Fəaliyyətə görə verilən qrant bəzi məktəblərdə keyfiyyətin yüksəlməsinə səbəb olsa da, bəzi məktəblərdə nəticələr qənaətbəxş olmayıb. Bu isə onu göstərib ki, istifadə olunan mexanizm bütün məktəblərdə eyni nəticə verməyə bilər.

Mərakeş: *“Təhsildə idarəetməni təkmilləşdirməyə xidmət edən müqavilələrin bağlanmasına dəstək” qrant layihəsi.*

Təhsil sistemi və idarəetmə islahatını həyata keçirməyə xidmət edən müqavilələrin bağlanmasına maraq göstərən Mərakeş hökuməti sözügedən qrant layihəsi vasitəsilə ölkənin iki bölgəsində yerli, regional və milli hökumətlər arasında müvafiq müqavilələrin hazırlanması və sınaqdan keçirilməsinə kömək edir.

Banqladеш və Nepal: *“Ölkə daxilində təhsilin inkişafı ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi” layihəsi.*

Bir çox ölkələrdə məktəblərdə regionlarda təhsil işçilərinin düzgün işləməsi və dövlətə məxsus resurslardan məqsədəuyğun istifadə etməsi, həmçinin onların məktəblə bağlı düzgün qərar qəbul etmə bacarıqlarını və məktəbdə qiymətləndirmə sisteminin şəffaflığını yoxlamaq məqsədilə bu kimi layihələrin həyata keçirilməsi vacib hesab edilir. Bu qrant layihəsi üç ölkədə təhsil işçilərinin qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyan sahə əsaslı

eksperimentin inkişafını stimullaşdırmağa xidmət edir. Layihə zamanı mobil telefonlar və oyun texnologiyalarından istifadə edərək təhsil işçilərinə məktəblər haqqında hipotetik məlumatların göstərilməsi və resurs bölgüsü ilə bağlı qərarlar qəbul etmələri tövsiyə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, burada digər məqsəd onlarla bağlı gələcəkdə müəyyən qərarların verilməsində əsas arqument kimi dəyərləndiriləcək faktların toplanmasıdır.

Kolumbiya: *“Xidməti təminatını təkmilləşdirmək üçün məktəbin məlumatlarından istifadə”.*

Bu qrant təhsilin keyfiyyətinə yönəlmiş çoxölçülü göstəriciləri qiymətləndirir və Kolumbiyada təlim nəticələrinin monitorinqi prosesinin inkişafına kömək edən ikinci qrantın davamıdır. Təhsilin keyfiyyət göstəricilərinə müəllimlər və direktorların pedaqoji və akademik bacarıqları, ailə, məktəb və cəmiyyətə məxsus fikirlər, məktəb iqlimi, şagirdlərin rifahı, məktəbin inzibati və infrastruktur xüsusiyyətləri və s. daxildir. Yeni sistem məktəb direktoru, müəllimlər, valideynlər və şagirdlərdən məlumat toplamaqla məktəb haqqında müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirir. Nəticəyə əsaslanan maliyyələşdirmə yanaşmasından istifadə etməklə, keyfiyyət ölçülərində irəliləyişlər göstərən məktəb direktorları artan maliyyə vəsaiti alaçaqlar. Bu pilotun nəticələri keyfiyyətdə ölçüləri və nəticələrə əsaslanan maliyyələşdirmə (ənənəvi nəticələr və ya daxilolmalar yanaşması əvəzinə) ətrafında təşkil edilmiş informasiya sisteminin ümumi effektivliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər.

Dominikan Respublikası: *“Fondun məktəbin yerləşdiyi bölgənin performansını ilə əlaqələndirilməsi” qrant layihəsi.*

Dominikan Respublikası məktəblərin on il ərzindəki ehtiyaclarına əsaslanaraq, maliyyə resursları və onlarla bağlı görülməli işləri region daxilindəki məktəblər arasında bölüşdürüb. Bu prosesin bir hissəsi kimi Təhsil Nazirliyi maliyyə transfertlərini region səviyyəsində müəyyənləşdirməklə, sektorun idarə edilməsini təkmilləşdirməyə müvəffəq olub. Eyni zamanda, müxtəlif kontekstlərdə nəticələrə əsaslanan

maliyyələşdirmə mexanizmlərinin və fəaliyyətə görə verilən qrantların yaradılması üçün yeni dizayn və innovativ yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə məlumat bazası formalaşdırılır.

Hindistan: *“İbtidai təhsil səviyyəsində nailiyyətlərin monitorinqini təkmilləşdirmək məqsədilə texnologiyadan istifadə” qrant layihəsi.*

Bu layihə əsasında Hindistan hökuməti məktəblərdə monitorinq keçirmək, müəllimlərə mentorluq etmək və s. məqsədlərlə bir qrup təhsil işçisini müqavilə ilə işə götürüb. Bu şəxslər müəyyən vaxt ərzində peşəkar inkişafını artırır və ezam olunduqları yerlərdə müvafiq işlər yerinə yetiriblər. Proses iştirakçıları müəyyən müddət ərzində lazımi texnoloji resurslarla təmin olunub, keyfiyyəti yüksəltmək üçün innovativ metodlardan istifadə edib, eyni zamanda görülməli işlərlə bağlı məlumatları toplayaraq aidiyyəti üzrə hesabat veriblər.

Peru: *“Məktəb rəhbərləri üçün hazırlanmış Fəaliyyət Əsaslı Karyera İslahatlarının Qiymətləndirilməsi”.*

Peruda davam edən islahatlar zamanı təhsil sistemində keyfiyyətin yüksəldilməsi nəzərdə tutulub. Bu islahatın məqsədi ümumi təhsilin bütün səviyyələrində məktəblərdə rəhbər səviyyəli heyətin fəaliyyətə əsaslanan karyera istiqamətini və kompensasiya proqramını formalaşdırmaqdır. Sözügedən qrantı 2014-cü və 2016-cı illərdə məktəblərin idarə edilməsi və təşkilinin təkmilləşdirilməsinə yönələn siyasətdə orta səviyyəli dəyişikliyin həyata keçirilməsi prosesinin qiymətləndirilməsinə maliyyə dəstəyi verib.

Çin: *“Sinifdaxili təlim fəaliyyətlərin qiymətləndirilməsi” qrant layihəsi.*

Layihənin məqsədləri – Çinin Guanqdonq əyalətində 36 müəllimin peşə bacarığının inkişaf etdirilməsi məqsədilə ixtisasartırma təlimlərinin təşkil edilməsini maliyyələşdirmək, onların onlayn platformalar üzərindən müxtəlif fəaliyyətləri icra etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq və ya inkişaf etdirmək, bu prosesin nəticəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu layihə də müxtəlif kontekstli layihələrin həyata keçirilməsi üçün

mexanizmlərin müəyyənlişməsində məlumat bazası rolunu oynayır.

Hindistan: “Müəllim fəaliyyətini stimullaşdırma üsulu ilə təkmilləşdirmək” qrant layihəsi.

Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən bu layihə çərçivəsində Hindistanın Bihar əyalətində məktəblərdə işləyən müəllimlərin innovativ fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə regionda təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulub. İştirakçıların təlimlərə cəlb edilməsi onların Pratham Vətəndaş Cəmiyyəti tərəfindən keçirilmiş qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən həyata keçirilib.

Tanzaniya: “Müəllimlərin maaşının şagirdlərin nailiyyətlərinə uyğunlaşdırılması” qrant layihəsi.

Tanzaniya hökuməti 2015-ci ildə ölkənin təhsil sisteminin keyfiyyətini stimullaşdırmaq və bu sahədə yaranan problemləri aradan qaldırmaq üçün innovativ yanaşmalardan istifadə olunacağını elan edib. Müəyyən olunmuş sxem əsasında şagirdlərin nailiyyətlərinə uyğun olaraq müəllimlərin maaşlarına artımlar edilib. Şagird nailiyyətlərinin yüksəldilməsi təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir edib. Sonralar bu mexanizm bir sıra ölkələrdə də uğurla həyata keçirilib.

INKIŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ TƏHSİL SEKTORUNUN İNKIŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

“Result Report” jurnalı 2022-ci il buraxılışında Qlobal Təhsil Monitorinqinin nəticələri və YUNESKO-nun Statistika İnstitutundan əldə etdiyi məlumatlara əsasən GPE (Global Partnership for Education - Təhsil üçün Qlobal Tərəfdaşlıq) təşkilatı 2025-ci ildə təhsilin məqsəd və nəticələri, həmçinin bu istiqamətdə görüləcək işlərlə bağlı vacib məqamlar müəyyənlişdirib. GPE tərəfdaş ölkələrə bildirib ki, təhsilin inkişafı üçün davamlı dəyişiklik mexanizminin tətbiq edilməsi vacib olarsa, hətta strategiyada belə kəskin maneərlər edilə bilər. Bu sahədə həyata keçirilən pilot layihələr çərçivəsində görüləcək tədbirlərin bir çoxu eksperimentdən uğurla keçib, tərəfdaş ölkələrin 70 faizində müsbət nəticələrlə müşahidə edilib (Cost-Effectiveness

of Interventions in Increasing Test Scores, 109). Buraya təhsil xərclərinin artırılması, əlilliyi olan və aztəminatlı ailələrin uşaqlarının, həmçinin bütün qızların təhsilə cəlb edilməsi, təhsil müəssisələrinin hamısının kadrlarla təmin olunması, proseslərin nəticələrinin mütəmadi olaraq təhlil olunması və s. mexanizmləri aid etmək olar (Computer science research in Malaysia: a bibliometric analysis, 109).

İSVEÇRƏ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ KEYFİYYƏTİN YAXŞILAŞDIRILMASINA DAİR STIMULLAŞDIRMA MEXANİZMLƏRİ, QRANT LAYİHƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

İsveçrənin ümumi və ali təhsil müəssisələrində təhsil alan hər kəsin, eyni zamanda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi mexanizmlərini özündə ehtiva edən hər bir layihənin qrant sistemindən faydalanmaq hüququ var. İsveçrə təhsilin inkişafına ən çox qrant ayıran 6 ölkədən biridir. İsveçrənin ən yaxşı qrantları aşağıdakılardır:

1. “Bridge”(“Körpü”) qrant layihəsi.

Layihə İsveçrə Milli Elm Fondu (SNSF) və İsveçrə İnnovasiyalar Agentliyi tərəfindən hazırlanan Bridge (Körpü) proqramına əsasən həyata keçirilib. Bu qrant proqramı həm təcrübəli, həm də gənc tədqiqatçılara mövcud problemlərin yeni həlli yollarını təqdim etməsi məqsədilə lazımi səviyyədə, innovasiyalara əsaslanan elmi-tədqiqatlar aparması üçün maliyyə imkanları verir, tədqiqatçılar arasında sağlam rəqabətin aparılmasına şərait yaradır².

2. “EPFL Həvəsləndirmə” Qrantı (EPFL İqniton).

İsveçrənin Lozanna Federal Texnologiya İnstitutu (The École Polytechnique Fédérale de Lausanne) işlərinə maneə yaradan problemləri aradan qaldırmaqla böyük ideyaları olan tədqiqatçılara kömək edir. Əksər hallarda bir sıra maneələrə görə çox istedadlı tədqiqatçılar layihələrini, ümumiyyətlə, üzə çıxarmayıb. İlk dəfə

² <https://sharpsheets.io/blog/switzerland-top-government-grants-startups/2023>

bu layihədə iştirak edən tədqiqatçılar layihə müddətində Lozanna Federal Texnologiya İnstitutunun laboratoriyasından limitsiz istifadə edə bilirlər.

3. "EPFL Innogrants" layihəsi.

Bu qrantı qazanmaq istəyən təşəbbüskarlar yeni ideyanın fərqli olduğunu əsaslandırır; aydın biznes planı təqdim edir və layihə müddətində müəyyən olunmuş məbləğdə məvaciblə təmin olunurlar.

4. "Innosuisse Flaqman" layihəsi.

"Innosuisse-in Flaqman" İsveçrədə startaplar üçün stimullaşdırma mənbəyi hesab edilən ən yaxşı qrantlardan biridir və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına xidmət edən innovasiyaları sürətləndirir. Bu layihə çərçivəsində investolar, təhsil və elm sahəsi üzrə tədqiqatçılar, təşkilatlar arasında əməkdaşlıq yaradılır və ya təkmilləşdirilir. İsveçrə əməkdaşlıq və sistemli innovasiyanı uğura aparan əsas yol hesab edərək təhsil sahəsində də innovasiyaları dəstəkləməklə həm təhsil sistemini, həm də iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə müvəffəq olur³. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən layihədə büdcə məhdudluğu yoxdur. İştirakçının öz layihəsini əsaslandırma bilməsi kifayətdir.

5. Innosuisse Booster.

"Innosuisse Booster" İsveçrə təhsil, sənaye, elm və s. sahədə geniş spektrli problemləri həll edə bilən yeni texnoloji innovasiyaları stimullaşdırmaq məqsədli maliyyələşdirmə sistemidir.

Qazanmaq üçün layihənin, həqiqətən, innovativ olduğunu və gələcək üçün yararlı olacağını əsaslandırmaq lazımdır.

6. Milli Tədqiqat Proqramları.

İsveçrə Milli Elm Fondunun maliyyələşdirdiyi Milli Tədqiqat Proqramları bir sıra sahələrdə elmi təcrübələrin və innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsini həyata keçirən qrant layihədir. Əhatə etdiyi sahələrin miqyası genişdir. Hər bir layihə rəhbəri işə başlamaq üçün müəyyən məvacib alır. Daha sonra tədqiqat xərcləri və işçilərin maaşları, həmçinin əməkdaşlıq, şəbəkələşmə və s. məqsədlə nəzərdə tutulan

maliyyə ilə təmin edilir.

İsveçrə təhsil və elm sahəsində GPE və digər beynəlxalq təşkilatların təşəbbüslərini dəstəkləyir. Amma 2010-cu ildə təhsilə yardım pik həddinə çatdı da, 2010-2011-ci illərdə 7 faiz azalıb. İsveçrə tərəfindən 2017-2020-ci illər ərzində GPE-nin fonduna 38 milyon məbləğində maliyyə yardımı edilib. Bununla da GPE-nin təşəbbüsü ilə təhsilə ayrılan maliyyə yardımı 50 faiz artıb. Bu fond vasitəsilə dünyanın ən kasıb ölkələrinin təhsil sistemlərinə yardım edilib, həmin ölkələrdə hər kəsin məktəbə getməsinə müəyyən qədər maliyyə təyin edilib. Nəticədə, 2014-cü ildə əlavə olaraq 64 milyon uşaq məktəbə cəlb edilib.

İsveçrə ənənəvi olaraq müvafiq proqramı həyata keçirməklə təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə innovasiyaları öyrənmək üçün daim dünya təhsil sistemində inteqrasiya edir. Təsadüfi deyil ki, elm və riyaziyyat sahəsində ən yaxşı təhsil sistemində malik olan ölkələr arasında İsveçrə də yer almaqdadır.

Rusiya təhsil sistemində keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına dair stimullaşdırma mexanizmləri, qrant layihələrinin tətbiqi

Rusiya təhsil, elm və texnologiya sahəsinə göstərdiyi diqqətə və nailiyyətlərinə görə dünya ölkələri arasında xüsusilə fərqlənir. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən institutlarda təklif olunan kursların çoxu elm sahəsinə yönəlib. Burada daha çox humanitar və sosial elmlər üzrə proqramlar üstünlük təşkil edir. Bu gün Rusiyada 25-34 yaşlı gənclərin təxminən üçdə ikisi, 55-64 yaşlıların isə yarısından çoxu ali təhsil alıb.

Rusiya təhsil sektorunun kəmiyyət və keyfiyyətə artması onun sosial-iqtisadi sahədə rəqabətdə ölkələrin çoxundan daha öndə olmasına səbəb olub. Rusiya iqtisadiyyatının mərkəzində "insan kapitalı" durur. Ümumdünya Fondunun göstəricilərinə görə, 2022-ci ildə

³ <https://psych3850n.wordpress.com/2017/10/05/the-issue-of-education-in-developing-countries/> – The Importance of Education In Developing Countries

dünyada elmi-tədqiqat və inkişaf üzrə işlərin 1,2%-i, təhsil üzrə 4%-i, səhiyyə və biotexnologiya üzrə təxminən 5%-i, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 4%-i Rusiyanın payına düşür. Nəticədə, ÜDM-də Rusiyanın payı 14% olub.

Rusiya təhsil sistemini inkişaf etdirmək məqsədilə innovativ metodlar və müasir texnologiyaların tətbiqinə maliyyə ayıran ilk 10 ölkədən biridir. Ölkə səviyyəsində aparılan “Rəqəmsal inkişaf – təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi” adlı tədqiqatda da əsas hədəf rəqəmsal inkişaf trayektoriyalarından istifadə etməklə təhsilalanların 4K, sosial və həyati bacarıqların stimullaşdırılması, həmçinin nailiyyətlərin təhlili və proqnozlaşdırılmasında yeni metod və yanaşmalardan istifadə etməkdir. Bu zaman təhsilalanların akademik fəaliyyətini mütəmadi izləməklə yanaşı, təlimin idarə edilməsi sistemlərini tətbiq etməklə təlim nailiyyətləri aşağı olan şagirdləri vaxtında müəyyənləşdirmək mümkündür.

Texnologiyanın inkişaf dinamikasının tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin formalaşmasını əsas prioritet hesab edən Rusiya dövləti İnfrastruktur və Təhsil Fondunu yaratmaqla cəmiyyətdə innovativ transformasiyalara uyğun təhsil sistemini qurmağa fokuslanıb. Rusiyanın inkişaf institutlarından biri kimi fondun missiyası nanosənaye sahəsində davamlı təhsil və peşəkar keyfiyyətlərin inkişafını stimullaşdırmaqdır. Onun əsas devizi ömürboyu təhsildir. Fondun dəstəyi ilə yüksək texnologiyalı təhsil proqramları yaradılıb, yüzlərlə elektron kurs, proqram və video-mühazirələrin daxil olduğu və hamı üçün əlçatan rəqəmsal təhsil resursları kolleksiyasının əsası qoyulub. Bu sistem vasitəsilə təhsilalanlar və tədqiqatçılar nəinki ölkədaxili, hətta dünyanın, demək olar ki, bütün ölkələri vasitəsilə əməkdaşlıq edir, olimpiadalarda iştirak edir, təhsil alırlar. Həmçinin onlayn təhsil vasitəsilə dünyanın istənilən universitetlərinə çıxış imkanı əldə edilir. Fond təhsil sahəsində bir çox layihələrin həyata keçirilməsi ilə ölkənin təhsil sektoruna böyük töhfələr verir. Onların bəzilərinə nəzər yetirək:

Cədvəl 2

Təhsilə daha çox qrant ayıran inkişaf etmiş ölkələr

ABŞ	1.3 trilyon
Almaniya	116 milyard
Kanada	77 milyard
Birləşmiş Krallıq	114 milyard
Yaponiya	116 milyard

1. “Nanosənayedə elektron təhsil” qrant layihəsi.

Layihə çərçivəsində hazırlanan onlayn kurslar və qabaqcıl təlim proqramları əsasında mühəndislər, mühəndislik universitetlərinin tələbələri və müəllimləri, texnoloji şirkətlərin mütəxəssisləri və başqaları bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər.

2. “Gələcəyin texnologiyalarını akseleratoru” qrant layihəsi.

Tələbələr və gənc müəllimlər proqrama dəvət olunaraq özlərini biznes işçisi kimi sınaqdan keçirirlər. İştirakçılarda komandada işləmək, layihə yaratmaq və ya öz innovativ məhsulunu yaratmaq bacarığı formalaşır.

3. “Məktəb liqası proqramı” qrant layihəsi.

Uşaq və gənclər üçün nəzərdə tutulan bu layihənin əsas ideyası təhsil, elm və biznesin müasir inkişafı konteksti ilə zənginləşdirilməsi, təbiət elmlərinin tədrisini qabaqcıl metodlardan istifadə etməklə tətbiq etməkdir. Ölkənin 9 şəhərini əhatə edən proqram-layihədə bütün iştirakçılar arasında əməkdaşlıq təmin edilir.

Nəticədə, belə qənaətə gəlmək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdən bir neçəsi təhsilə ayırdığı qrantların miqdarına görə xüsusilə fərqlənir (Cədvəl 2).

INKIŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ TƏHSİL SEKTORUNUN İNKIŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsilin keyfiyyətinə, həmçinin öyrənmə prosesinə təsir

edən üç əsas amili qeyd etmək lazımdır:

1) yüksək ixtisaslı kadr və innovativ təlim resurslarının ancaq mövcud büdcənin imkan verdiyi qədər mövcudluğu;

2) təhsilalanların və təhsilverənlərin həyat şəraitinin onların işinə təsir etməsi;

3) təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi, təhsilin idarə edilməsinə bir sıra amillərin müdaxiləsi.

Sosial problemlər təhsil sisteminin inkişafına təsir edən ən vacib amildir. Bu baxımdan, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq təşkilatlardan ianə və dəstək almağa ehtiyacı var. Bu gün bir çox beynəlxalq təşkilatlar sərhədləri aşaraq dünyada təhsilin inkişafı üçün faydalı layihələr həyata keçirməkdədir. Məsələn:

“Uşaq Təhsili üzrə Beynəlxalq Assosiasiya” grant layihəsi. Təşkilatın missiyası uşaqların öyrənməsini stimullaşdırmaq, onların rifahı və inkişafını dəstəkləməkdir.

“Beynəlxalq Təhsil Təşkilatı” grant layihəsi. 170-dən çox ölkəni təmsil edən bu təşkilatın məqsədi irqçilik və ksenofobiya qarşı mübarizə aparmaq, keyfiyyətli təhsil mühiti yaratmaq, təhsilverənləri stimullaşdırmaq və s. ibarətdir.

Təhsil üzrə Qlobal Tərəfdaşlıq təşkilatı (GPE). Təhsil sahəsində saysız fəaliyyətləri ilə seçilən bu təşkilat bir çox grant layihələrinin maliyyələşməsinə dəstək verib.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin təhsil sistemində ən böyük problem təhsilalanların məktəbdə olarkən kifayət qədər öyrənməməsidir. Məsələn, təxminən 250 milyon uşaq əsas oxu və riyaziyyat bacarıqlarına sahib deyil, baxmayaraq ki, onların yarısı ən azı dörd il məktəbə gedirlər. Bu ölkələrdə yerli və beynəlxalq grantlar vasitəsilə təhsili stimullaşdırmağın 5 mexanizmini qeyd etmək olar:

1. Təhsil haqqını azaltmaq.

Bir neçə Afrika ölkəsi məktəblərdə təhsil haqqını ləğv edib. Bu isə ibtidai (primary) məktəbə qəbulda böyük artıma səbəb olub. Məsələn, məktəb ödənişlərinin ləğvindən sonra

Qanada qeydiyyat 12 faiz, Keniyada 18 faiz, Efiopiya 23 faiz və Malavida 51 faiz artıb.

2. Məktəbdə nahar proqramlarının tətbiq edilməsi.

Sübut edilib ki, normal qidalanmayan uşaqların nəticələri aşağı olur. Məktəb zamanı yeməklə təminatmə dərslər zamanı bu uşaqların aclığını aradan qaldıracaq, həmçinin məktəbə müntəzəm davamiyyəti artıracaq. Çinin kəndlərində uşaqlara vitaminlərin verilməsi onların nailiyyətlərinin artmasına səbəb olub.

3. Valideynləri maarifləndirmək.

Valideynlərin təhsilə qoyduğu sərmayə övladlarının uğuru üçün çox vacibdir. Bununla belə, 759 milyona qədər valideyn savadsızdır və onlar övladları üçün nəyin vacib olduğunu bilmirlər.

4. Yeni təhsil modelinə əsaslanmaq.

Stenford Sosial İnnovasiya İcmalına görə, test ballarına və nailiyyətlərə sərmayə qoymaq artıq təhsilin keyfiyyətinə təsir etmək üçün faydalı üsul hesab edilmir⁴. Yeni təhsil modelinə əsasən ənənəvi məzmunu mühüm maliyyə, sağlamlıq və inzibati bacarıqlarla birləşdirmək lazımdır.

Təhsilalanlarda komanda işi, liderlik və tənqidi düşünmə bacarığı formalaşdırılmalı, onlar sahibkarlıq layihələrinə cəlb edilməlidirlər.

5. Müəllimlərin təkmilləşdirilmiş resurslarla təmin edilməsi.

Braziliyada təhsili stimullaşdıran innovativ mexanizmlər və grant sistemi

Braziliya dünyanın təhsil sahəsində inkişafı gücləndirmək məqsədilə grant layihələri həyata keçirən ilk ölkələrindən hesab edilir.

1. “Bolsa Escola” – hələ 1995-ci ildə 6-15 yaş arası şagirdlərin öyrənməsinə dəstək verən grant layihədir.

2. “Bolsa Familia” – təhsilin inkişafına dəstək olmaq üçün yoxsul ailələrin maddi rifahını gücləndirməyə xidmət edir.

⁴ <https://www.grants.gov/learn-grants/grant-making-agencies/department-of-education.html>, “Innovations”, 3, “Benefits”, 2

3. *Stony Wold Herbert Fondunun Tədqiqat Qrantları və Təqaüdləri* – müəllimlərin fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə təqaüdlər və qrantlar təklif edir.

4. *“TEACH Grant”* – təhsilalanların təhsil haqlarının ödənilməsinə dəstək verən layihədir.

5. *“Sabahın müəllimləri”* – qrant layihəsi müəllimləri ödənişsiz əsaslarla ixtisasartırma təlimlərinə cəlb edir.

6. *“Rəqabətli sabah üçün müəllimlər” (TCT)*. Bu layihə çərçivəsində müəllimlər paralel olaraq fərqli təlimlərə gedirlər.

7. *“BEST Robotics Grant”* son qrantlardan biridir və ən yaxşı (Mühəndislik, elm və texnologiyanın artırılması) robototexnika qrantı kimi tanınır. Müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün də maliyyə dəstəyi verir. STEAM təlimləri də bu proqrama daxildir.

Macarıstan təhsil sistemində keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına dair stimullaşdırma mexanizmləri, qrant layihələrinin tətbiqi

İƏİT-in (OECD) “Məktəb Liderliyinin Təkmilləşdirilməsi Fəaliyyəti” kontekstində Budapeşt Korvinus Universitetinin Performans İdarəetmə Araşdırma Mərkəzinin hazırladığı “Macarıstanda məktəb liderliyinin inkişafına dair hesabat”da təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsas problemlər öz əksini tapıb: qiymətləndirmənin aparılması ilə bağlı problemlər, əksər müəllimlərin hazırlıq səviyyəsinin pedaqoji və akademik cəhətdən aşağı olması və s. Müsbət hal kimi qeyd etmək lazımdır ki, Macarıstan hökuməti təhsilin keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə innovativ metodların öyrənilməsi və tətbiqində maraqlıdır. Ölkə 1996-cı ildən Avropa İttifaqının bir sıra təhsil proqramlarında (lider, müəllim və tələbə mübadiləsi, ümumi inkişaf proqramlarında) iştirak edir.

Avropa İttifaqının (Aİ) Feyra sammitinin qərarına əsasən Macarıstanda ömürboyu təhsil strategiyası yazılıb. Bu konsepsiyaya görə, insanlar həyatının istənilən mərhələsində öyrənməyə başlaya, istənilən təhsilalma formasını seçə bilərlər. Ömürboyu təhsil strategiyasının

müsbət və mənfi tərəflərini nəzərdən keçirsək görərik ki, o, Macarıstan təhsil sistemində bir sıra problemlərin də yaranmasına səbəb olub. Məsələn:

- Ömürboyu təhsil strategiyası və onun həyata keçirilməsinə nəzarət edən qanuni və insti-tusional sistemin olmaması;
- İnsan resurslarının əmək bazarına nisbətən zəif olması;
- Aİ ilə müqayisədə böyükklərin təhsili ilə məşğul olan pedaqoqların sayca az, ixtisas səviyyəsinin qeyri-kafi olması;
- Təlimin məzmununun zəifləməsi;
- Regionlararası əməkdaşlığın zəif olması;
- Qiymətləndirmə sisteminə nəzarət edən müasir, vahid sistemin olmaması;
- Biznes sektoru və ayrı-ayrı şəxslərin təhsil sisteminə maddi dəstək verməməsi;
- Dərs yükü və maaşların azlığına görə mü-əllimlərin sayının az olması.

2022-ci ildə Avropa komissiyası tərəfindən aparılan “Macarıstanda Təhsil və Elm Monitoru”nun hesabatında bu ölkədə təhsilin mövcud dövr üçün keyfiyyət göstəriciləri aşağıdakı kimi təsvir edilib:

- Erkən uşaqlıq dövründə icbari ibtidai təhsilə başlayan təhsilalanların sayı;
- Təhsilalanlar və təhsilverənlərin rəqəmsal bacarıqları;
- Təhsilalanların oxu, riyaziyyat və elm üzrə bacarıqları;
- Elm və təhsildən kənar qalan əhalinin faiz göstəricisi;
- Təhsil alan böyükklərin faiz göstəricisi;
- Təhsilə ayrılan sərmayənin miqdarı;
- Ali təhsil alan əhalinin faiz göstəricisi;
- Dövlətin ali təhsilə ayırdığı maliyyənin digər xərclərlə nisbətə faiz göstəricisi;
- Dövlətin ali təhsilə ayırdığı maliyyənin digər ölkələrlə nisbətə faiz göstəricisi.

Sözgedən hesabatda təhsilin keyfiyyətini stimullaşdıran mexanizmlər də təqdim olunub, xüsusilə də innovativ texnologiyaların təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir etdiyi vurğulanıb:

1. Dövlət Audit İdarəsi tərəfindən ölkədə rəqəmsal təhsil təcrübəsi və pandemiya döv-ründə məktəblərin bağlanması zamanı tədrisin

keyfiyyəti araşdırılıb (2021). Müəyyən edilib ki, genişzolaqlı internetə çıxışın yayılması rəqəmsal təhsilin daha effektivliyinə səbəb olsa da, müəllimlərin rəqəmsal səriştəsini artırmağa, demək olar ki, müvəffəq olmayıb. Məktəb, müəllim və valideynlərin bu sahədəki təcrübələri arasındakı kəskin fərqlər, ümumilikdə təhsilin də keyfiyyətinə təsir edib. Ona görə də, dövlət tərəfindən 2022-ci ildə milli kurikulumla yenidən baxılaraq təkmilləşdirilməsi, İT fənninin də kurikulumla əlavə edilməsi və 5–9-cu siniflərdə təlimlərin təşkili üçün (4 illik) 520 milyon dollar grant ayrılıb.

2. Digər bir layihə Avropa Sosial Fondunun İqtisadi İnkişaf və İnnovasiya Proqramı (2014–2020) çərçivəsində həyata keçirdiyi “Peşə təhsili və təlimində məktəbi erkən bitirənlərin sayının azaldılması” layihəsidir. Bu layihənin məqsədi peşə təhsilinə marağın artırılması və peşə təhsili alanların səriştələrinin artırılması, həmçinin 9-cu siniflərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması, peşə mərkəzli institusional inkişaf planının tərtib olunması, müəllimlərin ixtisasartırma kurslarına cəlb edilməsi, rəqəmsal infrastrukturun inkişaf etdirilməsi idi. Layihəyə 76 milyon dollar grant ayrılıb. Statistik nəticələrə əsasən demək olar ki, layihə uğurlu olub.

3. Macarıstan xarici tələbələrin ölkəyə gəlməsi və beynəlxalq əməkdaşlığa böyük grant ayıran ölkələrdəndir.

4. Ali Təhsilin Rəqəmsal Transformasiyasına Dəstək grant layihəsi. Pandemiya dövrü ali təhsil pilləsində də tədrisə təsir etdi. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə ali təhsil müəssisələrində də təhsilalanların və təhsilverənlərin əməkdaşlıq, fəaliyyət və öyrənmə üsullarını müsbət mənada dəyişdirdi.

5. Dəyişən dünyada həssas və davamlı təhsilin formalaşdırılması grant layihəsində elmi-tədqiqat işlərinin stimullaşdırılması nəzərdə tutulur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr ümumilikdə büdcənin daha az hissəsini təhsilə ayırsalar da, onlardan bir çoxu: Braziliya, Çin, Meksika, Cənubi Afrika, Efiopiya, Keniya, Pakistan, İndoneziya, Banqladeş təhsil sisteminin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə vəsait ayırır.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq təcrübədə bir sıra mexanizmlərin, xüsusilə də innovativ metodların təhsilin keyfiyyətinin artırılmasındakı rolu araşdırılarkən gəlinən nəticələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi inkişafın daha yüksək olması təhsilə daha çox maliyyə ayrılmasına imkan yaradır. Bu səbəbdən həmin ölkələrdə grant sistemi daha çox inkişaf edib.

2. İnkişaf etməkdə olan ölkələr təhsilin inkişafını stimullaşdıran mexanizmlərin həyata keçirilməsində kifayət qədər uğurlu deyil. Burada əhalinin rifahı, sosial problemlər, infrastruktur imkanları, yüksək keyfiyyətli kadrların olmaması və s. kimi məsələlər təhsil qrantlarının ayrıldığı təqdirdə belə, problemlərin həllinə maneələr yarada bilər.

3. İnkişaf etmiş ölkələr, həm inkişaf etməkdə olan, həm yoxsul ölkələrin təhsil sistemində yardım etmək məqsədilə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir, sərmayə qoyur.

4. Ümumiyyətlə, elm, texnologiyanın inkişafı istənilən halda bütün ölkələrə təsir edir, təhsil sistemi çoxsaylı yeni texnologiyaların davamlı və mərhələli tətbiqi ilə sürətlə inkişaf edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 “Azərbaycan Müəllimi” qəzeti. 01 iyun 2018.
- 2 Computer science research in Malaysia: a bibliometric analysis.
- 3 Education in developing countries – what policies and programmes affect learning and time in school? Amy Damon, Paul Glewwe, Suzanne Wisniewski, Bixuan Sun, 2021.
- 4 file:///C:/Users/USER/Downloads/Hungary%20education%20(2).pdf
- 5 <https://businessyield.com/grant-opportunities/government-grants-detailed-guide/>
- 6 <https://data.snf.ch/grants?q=innovation%20teaching&funding-l2=8D707EC3-F26C-4510-AE12-A4A9B9E3A228,029CC96A-048A-4D85-9152-9F9DF6E25C181333>.
- 7 <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=4616>

- ⁸ <https://ideas.repec.org/a/eee/injoed/v48y2016icp53-65.html> - Human agency and legacy-innovation tensions in the internationalization of higher education: Re-orientations managed by internationally-educated scholars of Central Asia.
- ⁹ <https://ideas.repec.org/a/eee/injoed/v48y2016icp53-65.html>-International Journal of Educational Development
- ¹⁰ https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-9377-7_3
- ¹¹ <https://psych3850n.wordpress.com/2017/10/05/the-issue-of-education-in-developing-countries/> - The Importance of Education In Developing Countries
- ¹² <https://sharpsheets.io/blog/switzerland-top-government-grants-startups/>
- ¹³ <https://tamamproject.org/wp-content/uploads/2015/10/Karma-Al-Hassan-Education-System-Quality-Indicators.pdf>
- ¹⁴ <https://www.borgenmagazine.com/education-in-developing-countries/>
- ¹⁵ <https://www.creatrixcampus.com/blog/15-ways-to-improve-education-quality-and-student-achievement-with-outcome-based-education>
- ¹⁶ <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/E> - Economic rationalism and education reforms in developed countries
- ¹⁷ <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/EUM000000005495/full/html> — Journal of Educational Administration
- ¹⁸ <https://www.grants.gov/learn-grants/grant-making-agencies/department-of-education.html>
- ¹⁹ <https://www.oecd.org/derec/sweden/Rapport-Education-developing-countries.pdf>
- ²⁰ Mezhdunarodnoye sotrudnichestvo v obrazovanii: Sbornik nauch.-metod. statey, SPb.: Nestor, 1999.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KEYFİYYƏTİN TƏMİN OLUNMASINDA AKKREDİTASIYANIN ROLU

RASİM HƏSƏNZADƏ

Azərbaycan Texniki Universitetinin Keyfiyyətin Təminatı və Öyrənmə-
Öyrətmə Mərkəzinin mütəxəssisi. E-mail: rasim.hasanzada@aztu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-6123-5063>

Məqaləyə istinad:

Həsənzadə R. (2023). Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyətin təmin olunmasında akkreditasiyanın rolu. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 66–72

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 05.04.2023
Qəbul edilib: 11.05.2023

ANNOTASIYA

Qloballaşan və sürətlə dəyişən dünyada təhsil sahəsində keyfiyyətin milli, hətta beynəlxalq səviyyədə idarə olunması məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Akkreditasiya ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət təminatına nail olmaq üçün istifadə olunan əsas vasitələrdən birinə çevrilib. Ona görə də keyfiyyəti yüksəltmək və davamlılığını təmin etmək məqsədilə bir çox ölkələrin təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası həyata keçirilir. Keyfiyyətin idarə edilməsində istifadə olunan ən mühüm vasitələrdən birinin akkreditasiya olduğunu nəzərə alaraq, məqalədə ali təhsildə keyfiyyət, keyfiyyət təminatı və akkreditasiya anlayışları barədə məlumatlar verilib. Bundan başqa, keyfiyyətin idarə edilməsi çərçivəsində akkreditasiyanın əhəmiyyəti araşdırılıb, onun məqsədləri, növləri və faydaları barədə məlumatlar da öz əksini tapıb.

Açar sözlər: Ali təhsil, instutisional akkreditasiya, proqram akkreditasiyası, keyfiyyətin idarə olunması, keyfiyyət təminatı.

THE ROLE OF ACCREDITATION IN QUALITY ASSURANCE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

RASIM HASANZADE

An Expert in Quality Assurance and Learning-Teaching Center, Azerbaijan Technical University. E-mail: rasim.hasanzada@aztu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-6123-5063>

To cite this article:

Hasanzade R.(2023). The role of accreditation in quality assurance in higher education institutions. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 66-72

Article history

Received: 05.04.2023
Accepted: 11.05.2023

ABSTRACT

The issue of quality management, in the globalized and rapidly changing world, in the field of education at the national even at the international level is of great importance. Accreditation has become one of the principal tools used to enforce quality assurance in higher education institutions. Therefore, the accreditation of educational institutions in a great deal of countries, to improve the quality and ensure its sustainability, is executed. Considering the fact that the accreditation is one of the significant tools used in quality management, the article expresses the data on the concepts of quality, quality assurance and accreditation in higher education. Moreover, the importance of accreditation within the framework of quality management was investigated and the data concerning its targets, types and benefits was also pointed out.

Keywords: Higher education, institutional accreditation, program accreditation, quality management, quality assurance.

GİRİŞ

Son illərdə ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət təminatı problemi önəmli məsələyə çevrilib. Bu təminat sistemi daxili və xarici qiymətləndirmə prosesləri ilə qurulur. Keyfiyyət təminatı daxili qiymətləndirmə zamanı tədris, elmi-tədqiqat, idarəetmə, beynəlmilləşmə kimi proseslər və bu proseslərdəki müvafiq qiymətləndirmə fəaliyyətləri ilə ölçüldüyü halda, xarici qiymətləndirmə prosesində ali təhsil müəssisələrinin strateji hədəflərinə nə dərəcədə nail olduğu və təhsil müəssisəsinin daxili keyfiyyət təminatı sisteminin effektivliyi (Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası Qaydaları, 2020) yerli və ya xarici keyfiyyət təminatı agentlikləri tərəfindən ölçülür.

Keyfiyyət təminatı – müvafiq standartların yerinə yetirildiyini müəyyən etmək üçün müəssisəni müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirmək kimi izah edilə bilər. Keyfiyyətin təmin olunmasında və yüksəldilməsində istifadə olunan əsas üsullardan biri olan akkreditasiya vasitəsilə təhsil müəssisəsinin dövrü özünüqiymətləndirməsi təmin olunur.

Ölkəmizdə bu sahədə aparılan işlərə nəzər yetirsək, görərik ki, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin fəaliyyətini təkmilləşdirmək və təhsil sisteminin müasir tələblərə uyğun davamlı inkişafını təmin etmək zərurətindən yaranan Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyinin (TKTA) fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində keyfiyyətin təmin olunması ilə bağlı proseslər yeni mərhələyə qədəm qoyub. Agentlik Azərbaycanda və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartlara əsaslanan ali, orta ixtisas və əlavə təhsilin keyfiyyətinin müstəqil qiymətləndirilməsi sahəsində peşəkar qurumdur (TKTA, 2021).

Agentliyin fəaliyyətinin məqsədi ölkəmizdə effektiv keyfiyyət təminatı sisteminin fəaliyyətini təşkil etməkdən, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan təhsil sisteminin formalaşdırılmasından ibarətdir. Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyasının həyata keçirilməsi üçün

tövsiyələrin hazırlanması, müxtəlif təlimlərin, təhsil müəssisələrində daxili keyfiyyət təminatı sistemlərinin qurulması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsləhət, metodiki dəstək xidmətlərinin təşkili, təhsil sisteminin və bu sahədə dövlət standartlarının davamlı inkişafını, təhsil fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması məqsədilə rəy verilməsində iştirak, müvafiq sahədə qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi agentliyin fəaliyyət istiqamətlərinə daxildir (Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyinin Nizamnaməsi, 2019).

Agentlik həm yerli, həm də beynəlxalq əməkdaşlıqlara xüsusi önəm verir. 2017-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Avropa Ali Təhsil Məkanında Keyfiyyətin Təminatı üzrə Assosiasiyaya (The European Association for Quality Assurance in Higher Education – ENQA) müşahidəçi üzv statusu əldə edib. Avropanın aparıcı akkreditasiya qurumlarını birləşdirən ENQA-da təmsil olunaq ölkəmizə Avropa ali təhsil məkanında təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində müzakirələrdə yaxından iştirak etməyə imkan yaradır. Bu da TKTA-ya Avropa ali təhsil məkanına daha da yaxınlaşmaq imkanı verir və keyfiyyətin təminatı üzrə Avropa standartları və təlimatlarına cavab verən keyfiyyət təminatı və akkreditasiya sistemini qurmağa şərait yaradır. Əlavə olaraq, Azərbaycan Respublikası ölkə olaraq 2015-ci ildən Ali Təhsildə Keyfiyyətin Təminatı üzrə Avropa Reyestrinə (The European Quality Assurance Register for Higher Education – EQAR) üzv seçilib. EQAR Bolonya prosesinə üzv ölkələrin mandatı ilə Ali Təhsildə Keyfiyyətin Təminatı üzrə Avropa Assosiasiyasının (ENQA), Avropa Universitetlər Assosiasiyasının (The European University Association – EUA), Ali Təhsil Müəssisələrinin Avropa Assosiasiyasının (The European Association of Institutions in Higher Education – EURASHE) və Avropa Tələbələr Birliyinin (The European Students' Union – ESU) təşəbbüsü əsasında ali təhsildə keyfiyyətə nəzarət üçün yaradılan ilk rəsmi qurumdur.

Ölkəmizdə akkreditasiya prosesinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması məqsədilə bu sahədə əsas normativ-hüquqi sənəd sayılan

“Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası qaydaları” “Avropa ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar” sənədinin tələblərinə uyğun müvafiq dəyişikliklər edilərək 2020-ci ildə yeni redaksiyada təsdiq edilib. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin Kollegiyasının 30 sentyabr 2022-ci il tarixli KQ-05 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilən “Ali təhsil müəssisəsinin institusional akkreditasiyası üzrə qiymətləndirmə Meyarları” və “Ali təhsil müəssisəsinin proqram akkreditasiyası üzrə qiymətləndirmə Meyarları” da beynəlxalq standartlara uyğun formada hazırlanıb və beləliklə, 2022/23-cü tədris ilində ölkəmizdə ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiya prosesi başlayıb.

ALİ TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏT ANLAYIŞI

Keyfiyyət insanların və təşkilatların tarix boyu önəm verdiyi bir məsələdir. Bununla yanaşı, hazırda qlobal rəqabət mühitində keyfiyyət səviyyələrinin və standartlarının təkmilləşdirilməsini istər özəl, istərsə də dövlət təşkilatları diqqət mərkəzində saxlayır. Keyfiyyət anlayışına müxtəlif təriflər verilib. Məsələn, Crosby keyfiyyəti “ehtiyaclara uyğunluq” adlandırır, Demingə görə isə keyfiyyət “məqsəd uyğunluq və ən aşağı qiymətlə və bazara uyğun şəkildə proqnozlaşdırıla bilən, etibarlı sabitlik səviyyəsidir” (Özdemir, 2007). Başqa sözlə, keyfiyyət bir dəyər mühakiməsi və gözləntidir (Işık və Beykoz, 2018). “Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi”ndə (2018) isə keyfiyyət hər hansı bir obyektin (məhsulun və ya xidmətin) konkret müəyyən olunan və nəzərdə tutulan ehtiyaclara, standartlara cavab vermə qabiliyyətini özündə ehtiva edən xüsusiyyət və əlamətlərin cəmi kimi izah olunur.

Keyfiyyət təminatını bir məhsulun/xidmətin müəyyən edilən standartlara uyğunluğunu müəyyənləşdirən sisteməlik proses də adlandırılabilir. O, universitetlərdə daxili və xarici qiymətləndirmələr vasitəsilə şəffaflıq və hesabatlılığı təmin edir (Samet & Beykoz, 2018). Keyfiyyət təminatı sisteminin yaradılması ali

təhsil müəssisələrinin beynəlxalq reytinginin formalaşmasında, qlobal və yerli səviyyədə eyni profildə rəqabət üstünlüyü əldə etməsində, yüksək “müşəri məmnuniyyəti”ndə mühüm rol oynayır (Muştəqov, 2021). Akkreditasiya vasitəsi ilə bu sistemin təmin edilməsi tələbələrə universitetləri seçməyə kömək edir və ali məktəblərin digərlərindən üstünlüyünü artırır. Keyfiyyət standartları təhsil prosesinin müxtəlif aspektlərini: akademik və inzibati heyət, tələbələr, işəgötürənlər və ictimaiyyət kimi müxtəlif maraqlı tərəflərin iştirakını əhatə edir. Bu istiqamətdə universitetlərin missiyası təkəcə təhsil və təlimlə məhdudlaşmır, onlar həm də yerləşdikləri bölgəyə öz sosial töhfələrini verməlidir.

ALİ TƏHSİLDƏ AKKREDİTASIYA

Pinkhamın (1955) qeyd etdiyi kimi, akkreditasiya ən sadə formada təhsil müəssisələri üçün standartların müəyyən edilməsi, həmin müəssisələrin bu standartlar əsasında qiymətləndirilməsi, müəyyən edilən meyarlara uyğun hesab edilən qurum və proqramların siyahısının nəşr edilməsi prosesi kimi müəyyən edilir. Bu həm də ali təhsildə keyfiyyətin yaradılması və onun davamlılığını təmin edən əsas yanaşmalardan biridir. Təhsil sahəsində akkreditasiya ali təhsil müəssisələrində müvafiq xidmətlərin məqbul səviyyədə olduğunu, ölkədə və dünyada müəyyən edilən standartlara uyğunluğunu təsdiq edir.

Akkreditasiya bütün ali təhsil müəssisələrini, onların fakültələrini, struktur bölmələrini və təhsil proqramlarını əhatə etmək və qiymətləndirmək üçün tətbiq olunur. Onun məqsədlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Müəssisənin və ya proqramın (ixtisasın) müəyyən edilən standartlara və meyarlara uyğunluğunu təsdiq etməklə yekun sənədin, yəni şəhadətnamənin verilməsi;
- Ali təhsil müəssisələrinin daxili və xarici maraqlı tərəflər qarşısında hesabatlılığının təmin edilməsi;
- Milli və beynəlxalq səviyyədə təhsil müəssisələri arasında akademik heyətin, tələbələrin mübadiləsini asanlaşdırmaq;

- Akkreditasiya proseslərində iştirak edən və uğur qazanan ali təhsil müəssisələrinin müəyyən edilməsi, onların təcrübələrinin paylaşılmasının asanlaşdırılması;
- Ali təhsil müəssisələrinin mütəxəssis hazırlığı üzrə fəaliyyətinin effektivliyinin və rəqabətədavamlılıq potensialının artırılmasına xidmət etmək və institusional fəaliyyətin dövlət standartlarına uyğunluğunu qiymətləndirmək.

Akkreditasiya prosesinin iştirakçıları aşağıdakılardır:

1. Təhsil müəssisələri;
2. Keyfiyyət təminatı agentlikləri;
3. Qiymətləndirməni aparacaq müstəqil ekspertlərdən ibarət komissiya;
4. Şikayətləri və ya müraciətləri qəbul edən komissiya.

Təhsil müəssisəsi akkreditasiya prosesi ilə bağlı daxili keyfiyyət təminatı sistemini, akkreditasiya proseslərinə məsul olan təşkilat komissiyasını yaratmalı, özünütəhlil hesabatı hazırlamalı və onu müstəqil ekspertlərin tanış olması üçün təqdim etməli, zərurət yaranarsa, müstəqil ekspertlər tərəfindən tələb olunan sənədləri hazırlamalıdır (Təhsil müəssisəsinin akkreditasiya qaydaları, 2020).

Agentlik akkreditasiya ilə bağlı qiymətləndirmə prosesində iştirak edəcək komissiyanın və şikayətləri qəbul edən Apellyasiya Komissiyasının Əsasnaməsini hazırlayır və təsdiq edir, Özünütəhlil hesabatının və Yekun Hesabatın vahid nümunəvi formasını hazırlayır, qiymətləndirmə bitdikdən sonra hər iki hesabatı ictimaiyyətə açıq şəkildə paylaşır, müstəqil ekspertlərin səriştələrinin artırılması üçün daxili və xarici keyfiyyət təminatı və akkreditasiya prosesi ilə bağlı təlimlər, seminarlar, konfranslar təşkil edir.

Beynəlxalq və milli səviyyədə təhsil müəssisələrinin akkreditasiyasının iki növü var: institusional akkreditasiya, proqram akkreditasiyası. Akkreditasiyada ali təhsil müəssisələrinin bütün fəaliyyətini əhatə etmək nəzərdə tutulursa, institusional akkreditasiya növünə üstünlük verilir. Bu akkreditasiya növü təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin dövlət təhsil stan-

dartlarına uyğunluğunun yoxlanılması məqsədilə aparılır və təhsil müəssisəsinin statusunun müəyyən edilməsi, hər bir ixtisas üzrə kadr hazırlığı potensialının, təhsilalanların say həddinin müəyyənləşdirilməsi və müəssisənin fəaliyyətinin növbəti müddətə uzadılması üçün hüquqi təminat yaradır (Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası Qaydaları, 2020). Bütöv bir fəaliyyətlə həyata keçirilən və bir çox meyar əsaslanan institusional akkreditasiya ali təhsil müəssisələrinin zəif və güclü tərəflərini müəyyən edərək, təhsil müəssisələrinə öz hədəflərini yenidən nəzərdən keçirmək imkanı verir.

Proqram akkreditasiyası isə müəssisədəki müəyyən proqram (ixtisas) üçün təşkil olunur. Bu akkreditasiya növünün məqsədi konkret ali təhsil proqramı əsasında verilən təhsilin müvafiq sahədə əmək bazarının tələb etdiyi gözləntilərə cavab verdiyini müəyyən etmək və onu sənədləşdirmək, təsdiq etməkdir (Hanh, Nga, Loan, & Viet, 2019). Təhsil proqramının icrasının səmərəliliyi ilə dövlət standartlarına uyğunluğu bu akkreditasiya növündə əsas yer tutur.

Proqram akkreditasiyası zamanı bu suallara cavab axtarılır:

- Tədrisdə hansı innovativ yanaşmalar istifadə olunur?
- Tədrisin məzmunu əmək bazarının tələblərinə nə dərəcədə uyğundur?
- Proqramların icrasının nəticəsi nə dərəcədə rəqabətədavamlıdır?

Akkreditasiya prosesi aşağıda göstərilən mərhələlərlə həyata keçirilir:

1. Özünüqiymətləndirmə əsasında hesabatın hazırlanması;
2. Sözügedən hesabatın akkreditasiya edən quruma (Keyfiyyət Təminatı Agentliyinə) və müstəqil ekspertlərə təqdim edilməsi;
3. Müstəqil ekspertlər tərəfindən təhsil müəssisəsinin özünütəhlil hesabatının nəzərdən keçirilməsi;
4. Ali təhsil müəssisələrinə səfərlərin təşkil olunması, ekspertləri maraqlandıran məqamlara yerində baxış keçirilməsi və maraqlı tərəflərlə görüşlərin təşkili;
5. Qiymətləndirmə hesabatının hazırlanması və yekun qərarın qəbul edilməsi.

Akkreditasiya həm də bu işi görən təşkilatlar qarşısında hesabatlılıq prosesi kimi fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, onun məqsədi ali təhsil müəssisəsinin və ya orada həyata keçirilən tədris prosesinin məqbul keyfiyyət səviyyəsində olduğunu təsdiq etməkdir.

KEYFİYYƏT TƏMİNATI VƏ AKKREDİTASIYA

Keyfiyyət təminatı ilə bağlı fəaliyyətin əsasını sistemləşdirilmiş və strateji planlaşdırma ilə bağlı proseslər, onların inteqrasiyası təşkil edir. Bu proseslərin icrası üçün yaxın və uzunmüddətli strategiyanın hazırlanması, səlahiyyət bölgüsünün, hədəflərin dəqiq müəyyən edilməsi və mütəmadi monitorinq və təkmilləşdirimə işlərinin aparılması zəruridir. Sözügedən prosesləri həyata keçirən müəssisələr yaratdıqları keyfiyyət təminatı sistemlərinin qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyur, başqa sözlə, akkreditasiyadan keçirlər (Muştaqov, 2021).

Ölkəmizdə xarici keyfiyyət təminatına məsul qurum olan Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi 2015-ci ildə dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilib və təhsil müəssisələrinin keyfiyyət təminatı sahəsində əsas istiqamətverici sənəd olan "Avropa ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar"ın (European Standards and Guidelines – ESG) tələblərinə uyğun "Ali təhsil müəssisəsinin institusional akkreditasiyası üzrə qiymətləndirmə Meyarları" və "Ali təhsil müəssisəsinin proqram akkreditasiyası üzrə qiymətləndirmə Meyarları"nın təsdiq olunmasından sonra ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiyasını həyata keçirməyə başlayıb və 2022/23-cü tədris ilində 13 universitetin akkreditasiyasının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub (TKTA, 2022).

Ali təhsildə akkreditasiyanın keyfiyyət təminatında roluna nəzər salsaq, görərik ki, o, müvafiq ali təhsil müəssisəsi, tələbələr və bütün maraqlı tərəflər üçün üstünlüklərə malikdir. Belə ki, akkreditasiya edən qurumlar qiymətləndirmədən sonra qəbul etdikləri qərarlar barədə ictimaiyyətə məlumat verir ki, bu da qurumlar haqqında daha çox məlumat əldə

etməyə imkan yaradır. Bununla da, ali təhsil müəssisəsi və ya proqramı üçün akkreditasiyadan keçməyin nə demək olduğu daha aydın formada başa düşülür. İnternetdə axtarış etməklə ali təhsil müəssisələrinin özünü ictimaiyyətə necə təqdim etdiyini öyrənmək olar. Tələbələrin və ictimaiyyətin tələbatına uyğun olaraq həyata keçirilən informasiya fəaliyyətinin artırılması da şəffaflığı bərqərar edir.

Akkreditasiyanın ali təhsilə verdiyi töhfələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- Bütün maraqlı tərəflər təhsil müəssisələrinin qoyulan standartlara uyğun olub-olmaması barədə məlumatlandırılır.
- Ali təhsil müəssisələri arasında beynəlxalq və milli səviyyədə kredit transferi asanlaşır.
- Ali təhsil müəssisələrinə rəhbərlik edənlərə gələcək barədə düşünmək imkanı verir.
- Prioritetlərin müəyyən edilməsində top menecerlərə kömək olur.
- Təhsil sistemləri və ölkələr arasında mobiliklə bağlı yaranan problemləri həll edir.

Beləliklə, akkreditasiya maraqlı tərəflərdə ali təhsil müəssisələrinə qarşı inam və etibar yaradır, ictimaiyyəti məlumatlandırır, seçim zamanı oxşar qurumları fərqləndirmək baxımından əlverişli rol oynayır. Odur ki, təhsil müəssisələrində tətbiq olunan akkreditasiya prosesləri özünü tətbiq olunan akkreditasiya vasitəsilə keyfiyyətin yüksəldilməsini, habelə davamlı inkişafa nail olmağı hədəfləyən sistemli bir prosesdir. Yerli, eləcə də beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyi təmin etmək üçün təhsil müəssisələrinin akkreditasiya fəaliyyətlərini sürətləndirməsi və tez bir zamanda akkreditasiya şəhadətnaməsi əldə etməsi çox vacibdir.

Ali təhsil müəssisələrinə verilən muxtariyyət, dünyanın müxtəlif yerlərində təhsil alma imkanı, eləcə də təhsil müəssisələri arasında mübadilə kimi məsələlər akkreditasiya proseslərinin və keyfiyyətin idarə edilməsinin funksionallığını tələb edir. Akkreditasiyanın təhsil müəssisəsinin özünü qiymətləndirməsi və istəyindən asılı olaraq keçirilən kənar qiymətləndirmə olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, ali təhsildə keyfiyyət akkreditasiya ilə əldə edilə və artırıla bilər.

NƏTİCƏ

Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyətin təmin olunması məqsədilə həm daxili, həm də xarici keyfiyyət təminatı sisteminin qurulması zəruridir. Ona görə ki, hər iki sistem tədrisin və idarəetmənin keyfiyyətinə, şəffaflığın, hesabatlılığın davamlılığına töhfə verir, müvafiq təhsil müəssisəsi və proqramın (ixtisasın) standartlara cavab verdiyinə təminat yaradır. Bu prosesin müsbət cəhətlərindən biri də ölkə daxilində, eləcə də xaricdə tanınmaqla ali təhsil müəssisəsinin və onun təklif etdiyi proqramın nüfuzuna töhfə verməsidir. Akkreditasiya tələbələrə, valideynlərə və bütün maraqlı tərəflərə təhsil müəssisələrinin qoyulan standartlara uyğunluğu ilə bağlı məlumat almaq, peşəkar kadrlar hazırlamaq, akademik mübadiləni asanlaşdırmaq, eyni zamanda təhsil müəssisəsi daxilində kommunikasiyanı artırmaq, prioritetlərin müəyyən edilməsində idarəçilərə bələdçilik etmək və ali təhsil müəssisələrinə prioritetləri düzgün müəyyənləşdirmək imkanı verir. Nəticə etibarilə akkreditasiya ali təhsildə keyfiyyətə zəmanət verən sistem kimi özünü doğruldur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 311 – “Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi”nin təsdiq edilməsi barədə (e-qanun.az).
- 2 493 – “Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 28 sentyabr tarixli 167 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə (e-qanun.az).
- 3 907 – Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasında bir sıra dövlət orqanlarının strukturunun optimallaşdırılması və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 17 yanvar tarixli 479 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə (e-qanun.az).

- 4 Council For Higher Education Accreditation (Chea). (2006). Chea Survey of Recognized. Accrediting Organizations: Providing Information to the Public, Washington Dc.
- 5 Hanh, N.D., Nga, N.T.M., Loan, V.Q., & Viet, N.M. (2019). Role of quality assurance and quality accreditation in higher education in some developing countries and Vietnam. *American Journal of Educational Research*, 7(9), 649-653.
- 6 <https://www.tkta.edu.az/p/news/c/tkta-cari-ve-novbeti-ilde-akkreditasiyasi-planlasdirilan-ali-tehsil-muessiseleri-ucun-melumatlandirma-gunu-teskil-edib>
- 7 Işık, S., ve Beykoz, S.Y. (2018). Türk Yükseköğretiminde Yeni Bir Arayış: Kalite Güvence Sistemi. *Kastamonu Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20 (3): 7-22.
- 8 Muştaqov, Ə. (2021). Yükseköğretim Kurumlarında Kalite Güvencesi Sistemi Ve Akreditasiyon Faktörü. *Turan-Sam*, 13(Sp. Issue), 137-146.
- 9 Özdemir, S.M. (2007). Öğretim Süreçlerinde Toplam Kalite İlkelerinin Uygulanmasının Öğrencilerin Tutumlarına Ve Başarılarına Etkisi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(2): 522.
- 10 Özer, M., Gür, B.S., & Küçükcan, T. (2011). Kalite güvencesi: Türkiye yükseköğretimi için stratejik tercihler. *Journal of Higher Education & Science*, 1(2), 59-65.
- 11 Pinkham, F.O. (1955). The accreditation problem. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 301(1), 65-74.
- 12 Samet, I., & Beykoz, S.Y. (2018). Türk Yükseköğretiminde yeni bir paradigma: Kalite güvence sistemi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 7– 22.
- 13 Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi – TKTA | TKTA. (2022).

KOMANDADA FƏALİYYƏTİN TƏLƏBƏLƏRİN ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

GÜLSABAH ƏMİROVA, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun doktorantı, ADA Universitetinin müəllimi. E-mail: gnamirova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0256-3934>

SEVİNC SEYİDOVA, Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, Bakı Modern Beynəlxalq Məktəbinin direktoru. E-mail: sevinj.seyidova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1980-360X>

Məqaləyə istinad:

Əmirova G., Seyidova S. (2023). Komandada fəaliyyətin tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına təsiri. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 73–79

ANNOTASIYA

Təhsilalanların peşə keyfiyyətlərinin formalaşması və gələcəkdə komanda tərkibində səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün onların təşkilati bacarıqlara yiyələnməsi əhəmiyyətli məsələdir. Belə ki, tələbələrin gələcək peşə həyatında nailiyyətləri yalnız bilik və təcrübə verdişlər sayəsində deyil, kollektivdə həmkarları ilə ünsiyyət qura bilmək qabiliyyətindən də asılı olacaq. Ünsiyyət səriştələri insanın kiçik yaşlarından formalaşmağa başlasa da, tələbəlik illərini ən məhsuldar dövr hesab etmək olar. Kifayət qədər ünsiyyət səriştələrinə malik insan müxtəlif situasiyalarda, o cümlədən, işgüzar mühitdə özünü sərbəst hiss edir, peşəkar mütəxəssisə çevrilir. Komandada iş tələbənin ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə bilavasitə təsir göstərir. İş həyatına hazırlanan mütəxəssisin emosiyalarına hakim olması, özünə-inam nümayiş etdirməsi, ümumiyyətlə, davranışlarına nəzarət etməsi mühümdür. Uğurlu ünsiyyət bacarığı qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir, münasibətlərdə etibar yaradır, problemlərin effektiv həllini təmin edir. Proses zamanı gələcək mütəxəssisdə yaradıcı, peşəkar problemlərin həllinə qeyri-standart yanaşma formalaşır, kreativlik, sərbəstlik, özünütəsdiq, ideyalar irəli sürmək kimi keyfiyyətlər inkişaf etdirilir.

Açar sözlər: Komandada iş, ünsiyyət bacarıqları, şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması, təhsilin tələbləri, kadr hazırlığı.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 15.02.2023

Qəbul edilib: 12.04.2023

THE IMPACT OF TEAMWORK ON THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS

GULSABAH AMIROVA, Doctoral student of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Instructor of ADA University.

E-mail: gnamirova@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-0256-3934>

SEVINJ SEYIDOVA, Doctoral student of Baku State University, Director of Baku Modern International School. E-mail: sevinj.seyidova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1980-360X>

To cite this article:

Amirova G., Seyidova S. (2023). The impact of teamwork on the development of students' communication skills. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 73-79

ABSTRACT

The acquisition of organizational skills of students is a significant issue in order to the formation of professional qualities and functioning effectively as a part of team in the future. Thus, the achievements of students in their careers will be conditional not only on knowledge and practical skills but also on the ability to communicate with colleagues in a group. Even though communication skills start to be formed since a young age, student years can be considered the most productive period. A person with sufficient communication skills feels unrestricted in diverse situations, including in the business environment, and turns out to be the professional expert. Teamwork has a direct impact on the development of a student's communication skills. It requires to have control over his emotions, to demonstrate self-confidence, and to manage behaviors in common for a specialist who is at the initial level of his career. Successful communication skills ensure mutual understanding, create trust in relationships and provide effective problem-solving. During the process, a person preparing to become an expert demonstrates a creative and non-standard point of view towards problem solving, simultaneously the qualities as creativity, freedom, self-discipline and the ability to put forward ideas are developed.

Keywords: Teamwork, communication skills, formation of personal qualities, educational requirements, training of specialists.

Article history

Received: 15.02.2023

Accepted: 12.04.2023

GİRİŞ

Müasir iş həyatında rəqabətədavamlı, peşəkar səriştələrə, ünsiyyət bacarıqları və müsbət şəxsi keyfiyyətlərə malik kadrlara tələbat artdıqca komandada iş vərđişləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Əmək bazarında istehsal problemlərinin öhdəsindən asanlıqla gələ bilən yüksək hazırlıqlı peşəkarlara ehtiyacın artması kollektiv fəaliyyət prosesində mühüm ünsiyyət vərđişlərinə malik mütəxəssislərin hazırlanmasını aktual edir.

XXI əsrin istehsal bazarına texnologiyaların aktiv nüfuz etdiyi zamanda, fərqli yaradıcı komandalar tərkibində işləyə biləcək mütəxəssislərin hazırlanması məktəb dövründən başlayaraq universitetdə də davam etdirilməli, mütəxəssisin bütün iş həyatında təkmilləşməsi üçün baza yaradılmalıdır. Hazırda öz fəaliyyətini həmkarlarının hərəkətlərinə uyğunlaşdıraraq iş tempini tutan, birgə fəaliyyət prosesində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün problemi anlayaraq qərarlar qəbul edən mütəxəssislərə ehtiyac var. Bu mənada "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda da sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərđişlərin mənimsənilməsini, ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilənləri ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq (maddə 4.0.3) vacib prioritetlərdən hesab edilir.

Ali təhsil dövründə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasında ünsiyyət ehtiyacı, özünü və başqasını anlamaq son dərəcə mühümdür. Bu gün ali məktəblərin qarşısında peşəkar məsələlərin öhdəsindən operativ və effektiv gələ biləcək, verbal və qeyri-verbal zəruri vərđişləri özündə birləşdirən ünsiyyət bacarıqlarına malik yeni mütəxəssislər hazırlamaq tələbi durur. Təhsil fəaliyyətinin zəruri şərti olan ünsiyyət, tələbə həyatının bütün digər tərəflərinə genesis amili və fəaliyyət şərti kimi təsir göstərir.

Müasir mütəxəssisin işgüzar keyfiyyətlərinin artırılması üçün komandada iş və təşkilati bacarıqların formalaşması əhəmiyyətli məsələdir. Komandada iş tələbələrin ünsiyyət səriştələrinin, başqa sözlə, razılığa gəlmək, öz fikrini

başqalarına çatdırmaq, haqlı olduğuna inandırmaq kimi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilib.

Komandada fəaliyyət təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə sıx əlaqəli olaraq məsuliyyət, kollektivdə hər bir fərdin maraqlarını nəzərə almaqla öhdəlikləri bölüşdürmək bacarığı deməkdir (Bondarevskaya, Kul'nevich, 1999). Beləliklə, qrup şəklində iş müasir mütəxəssisin hazırlığı sistemində ən önəmli yer tutur.

TƏHLİL VƏ TƏKLİFLƏR

Tələbələrin tədris dövründə qazandıqları şəxsi keyfiyyətlər peşə fəaliyyətlərinə güclü təsir edir. Peşə həyatında nailiyyətlər yalnız bilik və təcrübə vərđişlər sayəsində deyil, kollektivdə həmkarları ilə ünsiyyət qura bilmək qabiliyyətindən də asılıdır. Gələcək mütəxəssisin iş həyatında emosiyalarına hakim olması, özünəinam nümayiş etdirməsi, öz reaksiyalarına, ümumiyyətlə, davranışlarına nəzarət etməsi mühümdür. Uğurlu ünsiyyət bacarığı münasibətlərdə etibar yaradır, qarşılıqlı anlaşmanı və problemlərin effektiv həllini təmin edir. Ali təhsil sahəsində islahatların davam etdiyi və peşəkar kadrların hazırlığında çoxpilləli mərhələyə keçid şəraitində gələcək mütəxəssislərin yüksək ünsiyyət mədəniyyəti digər mühüm bacarıqlar sırasında yer alır (Sarayeva, 2010).

Bir sıra elmi əsərlərdə ünsiyyətin tədris fəaliyyəti ilə sıx bağlı olduğu qeyd edilir, başqa sözlə, tələbə təhsil dövründə ünsiyyət anlayışının müxtəlif istiqamətlərini öyrənir. Müəllimlərlə ünsiyyət, kurs yoldaşları ilə ünsiyyət, təcrübə prosesində peşəkar ünsiyyət tədris dövrünün ayrılmaz hissələridir. Ünsiyyət bacarıqları ənənəvi olaraq düzgün, savadlı, anlaşılan şəkildə fikrin ifadə edilməsi və ünsiyyət tərəfdaşlarından informasiyanın adekvat olaraq qəbul edilməsidir. Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və vərđişlərə yiyələnir ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə istiqamət verir (Həmzəyev, Əmiraslanova, 2007).

Ünsiyyət bacarıqları içərisində məlumat mətninin düzgün, adekvat hazırlanması, nitq

bacarığı, daxili və xarici təzahürlərin həmahəngliyinin təmin edilməsi, ünsiyyət maneələrinin aradan qaldırılması diqqətdən yayınmayacaq məsələlərdir. Ünsiyyətin demokratik, humanist əsaslarla qurulmasını, əlverişli emosional-psixoloji atmosfer yaradılmasını, özünə nəzarəti, əməkdaşlığı təşkil etmək bacarığını interaktiv bacarıqlar qrupuna aid edərək, bunlara xüsusi qiymət verə bilərək. Peşəkar etikanın prinsip və qaydalarına riayət, aktiv dinləyici olmaq, xoş təəssürat yaratmaq bacarığı kimi keyfiyyətlər də yüksək ünsiyyət səriştələrinin göstəriciləridir (Glazunova, 2012).

Ali məktəb məzunları peşəkar biliklərə yiyələnəndən savayı komandada iş vərdişlərinə də malik olmalı və özünü müxtəlif sosial rollarda sınamalıdır (Malysheva, 2017). Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, komandada iş səriştələrinin formalaşmasının elmi əsasları bu və ya digər dərəcədə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. K.Cruz və J.Pinto belə hesab edirlər ki, şəxsiyyətlərə münasibətlər, eləcə də üzvlərin önəm verdikləri dəyərlər komandada işə müsbət təsir göstərir (Cruz, Pinto, 2019). Eyni dəyərlərə malik komanda üzvləri daha aktiv işləyir və bir-birini dəstəkləməyə çalışırlar, bu səbəbdən də komandanın təşkili prosesində sözügedən amil mütləq nəzərə alınmalıdır (Eva, 2014). J.C.Morey və digər tədqiqatçılar hər komanda üzvünün rolunun qəti müəyyən edilməsini komandanın effektiv işi ilə əlaqələndirirlər (Morey, Simon, Jay, Wears, Salisbury, Dukes, 2002). V.S.Okuneva belə hesab edir ki, komandanın layihə üzərində işi interaktiv texnologiyalarla zənginləşdirilməlidir, çünki bu, ünsiyyət səriştələrini inkişaf etdirir. Müəllifin qənaətinə əsasən komanda üzvləri məqsədə nail olmaq üçün mütəmadi olaraq ünsiyyətdə olmalı, bir-biri ilə konstruktiv dialoq qurmalıdırlar (Okuneva, 2012). Marjan Laal digər müəlliflərlə müştərək tədqiqat işində göstərir ki, əməkdaşlıq şəraitində çalışaraq qarşıya qoyulan məqsədlərə daha tez nail olmaq mümkündür və bu proses zamanı tələbələrin potensial imkanları üzə çıxır. Komandada iş zamanı tələbələr müxtəlif rollar yerinə yetirərək, bir-birindən yeni biliklər alır, fərqli nöqteyi-nəzərləri

dinləyir və komandada iş vərdişlərini inkişaf etdirirlər. Bu üsulu tədris prosesində müxtəlif fənn müəllimləri çox istifadə edir. Bu üsuldən istifadə zamanı yaranan çətinlik ondan ibarətdir ki, tələbəni bu cür işləməyə öyrətmək lazımdır (Marjan, Azadeh, Mozghan, Khattami-Kerman-shahi, 2013).

Ali məktəblərdə kollektiv işlərin bir çox üsulları təcrübədən keçirilir. Bunlar arasında laboratoriya şəraitində eksperimentlər aparılması, problemlə situasiyaların birgə həlli, maketlərin hazırlanması, elmin müxtəlif sahələri üzrə nəzəri məsələlərin həlli mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu üsullar içərisində mühüm olan tələbələrin ümumi nəticə uğrunda birləşməsidir. Bu növ qrupların təşkilində və fəaliyyətində yalnız tədris məqsədləri deyil, tələbələrin bacarıq və səriştələrinin formalaşması da izlənməlidir. Təhsilənlər heyət tərkibində çalışarkən aşağıdakı keyfiyyətlərin inkişafına diqqət yetirməlidirlər:

1. İnformasiyanı qəbul edərək, təhlil və müqayisə etmək;
2. Əsas məqsədə nail olmaq üçün işi rəasional təşkil edə bilmək;
3. Qrupun fəaliyyətində öz yerini və rolunu müəyyən etmək.

Bunlara diqqət yetirilərsə, kollektiv iş keyfiyyətli ünsiyyət vərdişlərinin formalaşaraq inkişaf etdirilməsinə baza yaratmış olacaq. Psixoloqlar qrupların tərkibindən bəhs edərkən çox böyük olmayan və qeyri-həmcins kollektivlərin yaradılmasını uğurlu nəticə üçün əsas hesab edirlər. Qız və oğlan tələbələrin daxil olduqları qruplar daha məsuliyyətli, işgüzar olmaq, mədəni münasibət nümayiş etdirmək həvəsi yaradır, münasibətlərin, bilavasitə ünsiyyətin yumşaq tonlarla müşayiətini təmin edir.

Kollektiv fəaliyyət mürəkkəb olmaqla hər kəsdən öz rolunu oynamağı tələb edir. Komandada fəaliyyət vərdişləri bütün tədris posesi boyunca formalaşır, ali təhsildən sonrakı dövrdə də bu proses davam edir. Müvafiq səriştələrin daha təsirli aşılınması üçün intizam çərçivəsində bütün məlum metod və üsullardan istifadə

etməklə auditoriyanı cəlb etmək şərtidir (Slas-tenin, Podymova, 1997). Beləliklə, qrupda iş yalnız bacarıq və vərdisləri formalaşdırır, analitik qabiliyyəti, təhlil qabiliyyətini də inkişaf etdirir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, tələbələrin ünsiyyət səriştələri ilə dərslərə münasibətləri arasında müsbət əlaqə mövcuddur və bu, tədris prosesinə pozitiv təsir göstərə bilər. Ünsiyyət vərdisləri göstəriciləri nə qədər yüksək olarsa, tələbələrin təhsildə uğurları da o qədər çox olar. Qeyd edə bilərik ki, ünsiyyət ətraf mühitin dəyişdirilməsinə təsir edən, müəyyən məqsədlərə xidmət edən fəaliyyət növüdür. Təhsildə uğurlu olmayan tələbələr ünsiyyətə çətin girir, özünə inamsız davranır, utancaq olur, ünsiyyət təşəbbüskarı kimi nadir halda çıxış edərək, müxtəlif münəqişəli situasiyalardan çətin çıxır, şəxsiyyətlərarası və işgüzar ünsiyyətdə maneələrlə üzləşirlər. Ünsiyyət bacarıqlarının yüksək səviyyəsi öz əksini verbal intellektdə tapır. Veksler testinə əsasən verbal intellekt qeyri-verbal intellektdən fərqli olaraq təhsildə uğurla sıx bağlıdır (Byuzen, 2002). Verbal intellekt tələbənin davamiyyətini bütün fənlər, xüsusilə humanitar fənlər üzrə müəyyən edir.

Müasir mütəxəssisin sosial və peşəkar fəaliyyətini yüksək səviyyədə həyata keçirməsi üçün yalnız ənənəvi deyil, geniş ünsiyyət bacarıqlarından istifadə etməsi, gündəlik həyatında, təhsil və peşə fəaliyyətində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını tətbiq etməsi zəruridir. Aydın ki, tələbələrin əksəriyyəti ünsiyyət səriştələrinin formalaşmasının aşağı mərhələsində olur və onlardan ümumi ünsiyyət bacarıqlarından əlavə peşəkar ünsiyyət səriştələrinə malik olmaq da tələb olunur. Bu baxımdan, tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasını iki amil çətinləşdirir:

1. Ümumi ünsiyyət bacarıqlarının aşağı səviyyəsi ilə peşəkar ünsiyyət əlaqələrinə malik olmaq tələbi arasında ziddiyyətin mövcudluğu;
2. Tələbələrin təhsil və peşə fəaliyyətində informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı ünsiyyət səriştələrinə malik olmaq tələbi (Gladchenko, 2013).

Şəxsiyyətin ünsiyyət əhatəsinin formalaşması tam inkişaf bazasının təməlinin qoyulduğu tələbəlik dövründə daha uğurla həyata keçirilə bilər. Bu gün ünsiyyət vərdislərinin optimallaşdırılması üçün bir sıra müxtəlif üsul və vasitələr mövcuddur. Bunlardan biri ünsiyyət vasitələrinin inkişafı üçün sosial-psixoloji treninqdir. Treninq prosesində tələbələr öz emosiya və hisslərini anlamaq üsullarını öyrənirlər. Bu baxımdan, tələbələrə yardım məqsədi ilə emosional durumun psixoloji özünütənzimləmə metodları da tətbiq oluna bilər.

Peşə fəaliyyəti çox zaman rəqabətlə bağlı olur, ona görə də komandada iş bacarıqlarının ayrılmaz hissəsi məhz tolerantlıq və münəqişələrə yol verməməkdir. Komandada işin tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarına təsirindən danışırkən münəqişəli situasiyalarda münasibət məsələsi də diqqətdən kənar qala bilməz. Münəqişələrin idarə edilməsi münəqişədə olan insanların davranışına məqsədyönlü təsirlə bağlıdır. Bu situasiyada bir elementi dəyişməklə münəqişənin gedişatını idarə etmək mümkündür. Sözügedən situasiyada elə şəxsi və işgüzar münasibətlər qurulmalıdır ki, bu hər iki tərəfin münasibətini yumşalda bilsin.

Kollektiv daxilində münəqişəli situasiyanı tədqiq edən bir qrup müəllif münəqişəli situasiyaların həllində 3 amili əsas sayır. Bunlara kollektivin formalaşma mərhələsində üzvlərin psixoloji uyğunluqlarının nəzərə alınması, kollektivin mənəvi-psixoloji stimullarına istinad və narazılığın müəyyən edilərək aradan qaldırılması üçün toplantıların təşkil edilməsi daxildir (Shakirova, Sultanova, Tomashova, 2021).

Hər hansı vərdiş kimi ünsiyyət vərdisləri də yaradıla və inkişaf etdirilə bilər. Komandada iş zamanı tələbələrin ünsiyyətinin düzgün təşkili üçün vacib şərtləri və prinsipləri qeyd edək:

1. Həmsöhbətin sözünü kəsməmək;
2. Qarşı tərəfin söylədiyi fikri onun əvəzinə tamamlamamaq;
3. Həmsöhbətlə göz əlaqəsinin vacibliyini unutmamaq, lakin baxışların fasilələrlə başqa səmtə yönəldilməsini də nəzərə almaq;
4. Həmsöhbəti dinləyərkən, arada onun söylədiklərini anladığınıza dəlalət edən işarələr vermək;

5. Dərhal cavab verməyə tələsməmək. Bu daha rasionall cavab verməyə imkan yaradacaq;
6. Səs tonuna diqqət yetirmək. Dialoq zamanı düzgün seçilən sözlərlə yanaşı intonasiya və nitq davranışı da mühüm rol oynayır;
7. Jestlərə, qeyri-verbal ünsiyyətə diqqət yetirmək. Belə ki, mütəmadi yerə baxmaq, çiyinlərini qısqmaq, qolları çarpaz vəziyyətdə saxlamaq insanın özünə inamsızlığının göstəricisidir.

Komandada iş zamanı tələbələr güclü emosional narahatlıq keçirir, belə ki, vəzifələrin bölüşdürülməsi, problemin həllində alternativ variantlar seçilməsi, layihənin təhvil verilməsi prosesləri, adətən, həyəcanla müşayiət olunur. İş prosesində hər bir üzvün fərdi özəlliyi, bir-birinə hörmət və səbir göstərmək kimi vacib keyfiyyətlər tərbiyə olunur və nəticələrə görə bütün üzvlər məsuliyyət daşıyır. Komandada işləyərkən tələbələr bir-biri ilə yalnız tədris proqramı üzrə deyil, bir sıra müxtəlif məsələlərlə (məsələn, tənqid və yumora münasibət) əlaqədar də ünsiyyətdə olurlar. Komanda işinin təşkili nəinki eyni qrupa daxil olan üzvlərin bir-birini öyrənməsinə imkan yaradır, eyni zamanda müəllimlərə təhsilalanları yaxşı tanımaq, onların səriştə səviyyəsini müəyyən etmək imkanı verir. Birgə fəaliyyətin nəticəsi komanda üzvlərinin bir-biri ilə münasibətinin düzgün qurulmasından çox asılıdır. Tələbələrin komandada birgə uğurlu iş üçün nəzərə alınmalı olduğu bir neçə əsas qayda var:

- komanda üzvlərini diqqətlə dinləmək;
- komanda üzvlərindən biri fikrini tamamladıqdan sonra digər üzvün sözə başlaması;
- suallar verərək deyilənlərin aydın olub-olmamasını soruşmaq;
- öz fikrini aydın çatdırmaq və başqalarından da bunu xahiş etmək;
- təkliflər vermək və bu barədə digər üzvlərin fikrini soruşmaq;
- təklif və ideyaları birlikdə müzakirə etmək;
- birgə qərarlar qəbul etmək;
- birlikdə nəticələr əldə etmək.

Komandada iş tələbələrdə ünsiyyət səriştələrinin inkişaf etdirilməsinə əsaslı təsir

göstərməklə yanaşı, onlara problemlərin həlli bacarıqlarını da aşılayır. Komandada birgə fəaliyyət tələbələrdə özünütəkmilləşdirmə ehtiyacını da ortaya çıxarır. Müəyyən bacarıqlara malik tələbələr özlərindən üstün hesab etdiklərindən nümunə alaraq daha da aktuallaşmağa cəhd edirlər. Özünüaktuallaşdırma insanın mümkün imkanlarının üzə çıxarılmasıdır ki, bu da inkişaf deməkdir (Yusifova, 2010).

Proses zamanı gələcək mütəxəssisin yaradıcı, peşəkar problemlərin həllinə qeyri-standart yanaşması, kreativlik, sərbəstlik, özünüinkişafa hazırlıq, özünütədq, müstəqil məqsədlər qoymaq, ideyalar irəli sürmək, öz fəaliyyətini planlaşdırmaq və onun nəticələrini təhlil etmək kimi səriştələri formalaşır.

NƏTİCƏ

Ünsiyyət bacarıqları şəxsiyyətin yüksək nəzəri və təcürbi hazırlığına əsaslanan, biliklərdən yaradıcı istifadə imkanları verən şüurlu ünsiyyət davranışlarının toplusu olaraq, gələcək mütəxəssislərin peşəkar fəaliyyətində xüsusi önəm daşıyır. Gələcək mütəxəssislərin peşə fəaliyyətində rəqabətədavamlılığını təmin etmək üçün mühüm şərtlərdən biri məhz heyət tərkibində ünsiyyətin düzgün qurulması bacarığının aşılınmasıdır.

Ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması son dərəcə qlobal əhəmiyyətli məsələdir, çünki insanın həyat və fəaliyyəti ünsiyyətsiz bir mənə kəsb etmir, ünsiyyətin keyfiyyəti və əldə edilən nəticə isə mədəni münasibətdə ifadə olunur. Kifayət qədər ünsiyyət səriştələrinə malik insan müxtəlif situasiyalarda, gündəlik həyatında, işgüzar və peşəkar mühitdə özünü sərbəst hiss edir. Ünsiyyət səriştələri insanın kiçik yaşlarından formalaşmağa başlasa da, tələbəlik dövrünü ən məhsuldar hesab etmək olar.

Komandada işin ünsiyyət münasibətlərinə təsirindən bəhs edərkən bir sıra problemlərə diqqət yetirməkdə fayda var. Belə ki, bəzi tələbələrdə ünsiyyət mədəniyyətinin, işgüzar görüşlər barədə təsəvvürün, dinləməklə paralel düşünmə bacarığının və qarşı tərəfə münasibətdə öz mövqeyini düzgün ifadə etmək

bacarığının olmaması komandada birgə fəaliyyət zamanı maneələr yaradır. Bununla əlaqədar aparılan təhlillər göstərir ki, ali məktəblərdə humanitar fənlərin imkanlarından lazımı qədər istifadə olunmur. Rəqabətə davamlı mütəxəssislərin ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların məqsədyönlü şəkildə hazırlanması üçün tədris metod və vasitələrinin, eləcə də təşkilatçılıq formalarının lazımı səviyyədə olmaması da prosesə mənfi təsirini göstərir. Təbii ki, komandada iş dövründə ünsiyyət sərəfələrinin formalaşması və inkişafı asan proses deyil və ali məktəblərin tədris prosesində xüsusi proqramın hazırlanaraq reallaşdırılmasını tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 Bondarevskaya, Y.V., Kul'nevich, S.V. (1999). Pedagogika i lichnost' v gumanisticheskikh teoriyakh i sistemakh vospitaniya. Rostov-n/D, 560 s.
- 2 Byuzen, T. (2002). 10 sposobov kak stat geniyem. Moskva, AST, Astrel, s. 253
- 3 Cruz, K., Pinto, J. (2019). Team Focus in Focus: Its Implications for Real Teams and Their Members // Journal of work and organizational psychology-revista de psicologia del trabajo y de las organizaciones, 35 (2). pp. 123-133.
- 4 Eva, I.E. (2014). Increasing Values of Teamwork and Responsibility of The Students. Through Games: Integrating Education Character in Lectures // Procedia Social and Behavioral Sciences 123. pp. 196–203.
- 5 Gladchenko, V.Y. (2013). Kommunikativnyye umeniya: podkhody i klassifikatsii. "Kul'turnaya zhizn' Yuga Rossii", № 2 (49), s.84-85.
- 6 Glazunova, Y.G. (2012). Formirovaniye umeniya rabotat' v komande kak obshcheprofessional'noy kompetentsii budushchego menedzhera // Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. s. 61–64.
- 7 Həmzəyev, M.Ə., Əmiraslanova, S.F. (2007). Ünsiyyətin psixologiyası. Bakı, 230 s.
- 8 Malysheva, A.D. (2017). Sposobnost' rabotat' v komande kak obshchekul'turnaya kompetentsiya studentov vuza // Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya, № 2. s.51-74.
- 9 Marjan, L., Azadeh, S.N., Mozghan, L., Khattami-Kermanshahi, Z. (2013). What do we achieve from learning in collaboration? // Procedia-Social and Behavioral Sciences 93, pp.1427–1432.
- 10 Morey, J.C., Simon, R., Jay, G.D., Wears, R.L., Salisbury, M., Dukes, K.A. (2002). Error reduction and performance improvement in the emergency department through formal teamwork training: Evaluation results of the Med Teams project // Health Services Research. 37 (6). pp. 1553-1581.
- 11 Okuneva, V.S. (2012). Proyektynaya deyatel'nost' v formirovani u studentov sposobnosti rabotat' v komande // Sibirskiy pedagogicheskiy zhurnal. №5. s.96–102.
- 12 Sarayeva, V.V. (2010). Formirovaniye kommunikativnykh umeniy studentov vuza. Pedagogika i psixologiya professional'nogo obrazovaniya. Kazanskiy pedagogicheskiy zhurnal. № 2, s. 22-28.
- 13 Shakirova, D.M., Sultanova, G.M., Tomashova, A.G. (2021). Analiz konfliktnoy sredy vnutri kollektiva na primere personala meditsinskogo ucherezhdeniya. Krasnoyarsk Science, Vol. 10, No 2, s.84-98.
- 14 Slastenin, V.A., Podymova, L.S. (1997). Pedagogika: innovatsionnaya deyatel'nost'. Moskva: ICHP» Izd-vo Magistr». 224 s.
- 15 Yusifova, R. (2010). Müasir psixologiyada özünüaktuallaşdırma problemi və onun psixososial əsasları. Psixologiya jurnalı, № 1, s.41-53.

MÜƏLLİM-ŞAĞIRD ƏMƏKDAŞLIĞINDA ŞAĞIRDLƏRİN MÜSTƏQİLLİK QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

SƏADƏT MƏMMƏDOVA

Sosiologiya elmləri doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan Universiteti. E-mail: saadet.baki@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-4404-4983>

Məqaləyə istinad:

Məmmədova S. (2023). Müəllim-şagird əməkdaşlığında şagirdlərin müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 80–87

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 01.02.2023
Qəbul edilib: 05.04.2023

ANNOTASIYA

Təlim-tədris prosesinin səmərəliliyi pedaqoqun şagirdlə ünsiyyət və əməkdaşlıq yaratmaq bacarıqlarından çox asılıdır. Bu gün təhsil sahəsinin davamlı innovativ inkişafı təlim və təhsil prosesində, o cümlədən müəllim-şagird münasibətlərində klassik pedaqogikanın tətbiqi imkanlarının zəif olduğunu üzə çıxarır. Müasir dövr yeni istiqamət olan əməkdaşlıq pedaqogikasının tətbiqini zərurətə çevirir. XX əsrin 80-ci illərindən inkişaf etməyə başlayan və hazırda daha da təkmilləşdirilərək tətbiq edilən əməkdaşlıq pedaqogikası müəllim və şagird münasibətlərinin demokratik təfəkkür əsasında qurulmasını, şagirdin müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsini, təlimi öyrədən və öyrənən subyektlərin tabe və asılı deyil, bərabər tərəflər kimi müəyyənləşməsini, bir sözlə, şagirdin cəmiyyət üçün yararlı və yaradıcı şəxsiyyət olaraq yetişdirilməsini ehtiva edir.

Açar sözlər: Əməkdaşlıq pedaqogikası, müstəqillik qabiliyyəti, təlim metodu, təlim-tədris.

DEVELOPING INDEPENDENCE ABILITIES OF STUDENTS IN TEACHER-STUDENT COOPERATION

SAADAT MAMMADOVA

Doctor of Science in Sociology, Associate Professor, ANAS Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan University.

E-mail: saadet.baki@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-4404-4983>

To cite this article:

Mammadova S. (2023). Developing independence abilities of students in teacher-student cooperation. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 80–87

ABSTRACT

The effectiveness of the teaching-learning process is greatly dependent on the teacher's ability to communicate and make cooperation with the student. Currently, the constant innovative development of the educational institute reveals less possibilities of implementing classical pedagogy in the training and education process, including teacher-student relations. In modern times, the application of cooperation pedagogy, which is a new direction, turns out to be a necessity. Collaborative pedagogy, which started to develop in the 80s of the XX century and is currently being further improved, requires the establishment of teacher-student relations based on democratic thinking, the development of student's independence abilities and, the definition of teaching and learning subjects as equals, not subordinates and dependents, in short, it involves teaching the student as a considerable and creative person for the society.

Keywords: Cooperative pedagogy, independence, method, training.

Article history

Received: 01.02.2023

Accepted: 05.04.2023

GİRİŞ

Əməkdaşlıq pedaqogikası ümumi pedaqoji istiqamət kimi bütün fənlərin tədrisi və təlimi prosesində tətbiq edilərkən keçilən mövzunun mahiyyətinin daha dərindən açılmasına şərait yaradır. Bu zaman müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinin əməkdaşlıq əsasında qurulmasına, "hamının bir nəfər və bir nəfərin hamı üçün" məsuliyyət daşdığını və öz üzərinə düşən cavabdehliyi dərk etməsinə imkanlar yaranır. Müəllimlə şagird arasında qurulmuş uğurlu əməkdaşlıq şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, onun özünü reallaşdırmasına, özünə inamının yaranmasına, digər insanlarla sağlam münasibətlər qura bilməsinə kömək edir. Bu prosesdə müəllim yalnız pedaqoq deyil, həm də psixoloq və tərbiyəçi qismində çıxış edir. Əməkdaşlıq pedaqogikası şagirdə şəxsiyyətyönlü və fərdi yanaşmanı ehtiva etdiyi üçün təlim prosesində müəllim şagirdə onun bilik və bacarıqlarını, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini və fiziki imkanlarını nəzərə alaraq yanaşır, şagirdin dəyərlər sisteminin formalaşmasına, ətrafdakı insanları başa düşməsinə, gələcəkdə məsuliyyətli vətəndaş kimi yetişməsinə təsir edir.

Əməkdaşlıq pedaqogikasının tətbiqi şagirdin müxtəlif hadisə və proseslərə müstəqil mövqeyinin formalaşmasına, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini daha səmərəli şəkildə araşdırmasına şərait yaradır. Təlim prosesində müəllim şagirdə istiqamət verir, hansı mənbələrdən yararlanmasının faydalı olduğunu göstərir, müxtəlif təlim vəsaitləri ilə mövzunun yadda qalmasına yardım edir. Bu zaman qrup daxilində şagirdlərin qarşılıqlı kömək əsasında fəal iştirakına imkanlar yaranır, güclü və zəif şagird anlayışı fəal kollektiv anlayışı ilə əvəz olunur. Bu mənada məktəblərdə təlim-tədris prosesində əməkdaşlıq pedaqogikasının tətbiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

ŞAGİRD LƏRİN MÜSTƏQİLLİK QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Demokratiyanın və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı müstəqil düşünən və qərarlar qəbul

edən vətəndaşların olmasını tələb edir. Bu keyfiyyətlərin formalaşdırılmasının əsası məktəbdə qoyulur. Müstəqil düşünən insan gələcək həyatını özü qurmağa çalışır, özünü-reallaşdırma qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, nailiyyətlər əldə etmək üçün biliklərini artırmağa can atır. Təlim prosesində əməkdaşlıq pedaqogikasıdan istifadə edərək şagirdlərin müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi onların gələcəkdə cəmiyyətin inkişafında aparıcı qüvvəyə çevrilməsinə kömək edir.

Əməkdaşlıq pedaqogikası XX əsrin 80-ci illərindən etibarən tədrisdə geniş tətbiq edilməyə başlayıb. Onun əsas məsələlərindən biri təhsilin demokratikləşdirilməsidir. Əməkdaşlıq pedaqogikası müəyyən məqamlarda yaradıcı pedaqogika ilə üst-üstə düşür, uşaqlara təlim prosesində yaradıcı olmaq və öz gələcəyinin qurucularına çevrilmək ideyalarını aşılayır. Bu pedaqoji istiqamət uşağa yaradıcı şəxsiyyət kimi yanaşır, onların istedadının aşkarlanmasına kömək etməyi ehtiva edir (Gorbovskaya, 1987).

Hər bir pedaqoq öz şagirdləri ilə münasibətlərinin uğurlu olub-olmaması ilə bağlı düşünür. Bir çox peşəkarlar əmindirlər ki, müəllim-şagird əməkdaşlığını aşağıdakı hallarda uğurlu hesab etmək olar:

1. Şəxsiyyətin müasir dövrdə yiyələndiyi bilik və bacarıqların reallaşdırılmasına şərait yaradılırsa;
2. Öz şəxsi "Mən"ini dərk etməyə və özünə-hörmətə əsas verilirsə;
3. Şəxsiyyətin gələcək inkişafı üçün perspektivlər açılırsa.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim-şagird əməkdaşlığı hər iki tərəfin – həm müəllimin, həm də şagirdin inkişafına yönəldikdə səmərəli hesab edilə bilər (Shevchenko, 1991).

Burada müəllimin inkişafı dedikdə, onun dərslərin tədrisi prosesini təkmilləşdirməsi, davamlı surətdə öz üzərində çalışaraq şəxsi bilik və bacarıqlarını mükəmməlləşdirməsi, təlim və tədris prosesi ilə bağlı yeniliklərdən xəbərdar olması və s. nəzərdə tutulur. Bu qeyd edilənlər müəllimin özünəinam hissini artırır, onun şagirdlərlə səmərəli əməkdaşlıq qura bilməsinə,

həmçinin onların bilik və bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Müəllim-şagird əməkdaşlığında təhsilalanın müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişafı onun özünə inamının formalaşdırılmasını, ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsini, istedadının üzə çıxarılmasını ehtiva edir.

Təlim prosesində şagirdlərin müstəqilliyinin, yəni sərbəst fikir yürüdə bilmək, kollektivlə uğurlu əlaqə yaratmaq, öz maraq dairəsini, yaxud maraqlandığı mövzunu seçə bilmək və tədqiq etmək, həmçinin onun qazandığı biliklərdən uğurla istifadə edə bilmək qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi vacib məsələdir. Bu əsasda təlim prosesində şagirdlərə aşılana müstəqilliyin aşağıdakı formaları fərqləndirilir:

- mənəvi müstəqillik;
- öz fikrini bildirmək müstəqilliyi;
- fəaliyyət müstəqilliyi;
- yaradıcılıq müstəqilliyi;
- praktik-təşkilati müstəqillik;
- tətbiqi və tədris müstəqilliyi;
- idrak müstəqilliyi;
- təlim əməyi müstəqilliyi;
- əqli müstəqillik;
- öz şəxsi şərəf və ləyaqətinin qorunub müdafiə edilməsi üzrə müstəqillik;
- ağıllı fəaliyyət göstərmək üzrə şəxsi müstəqillik;
- tənqid, özünü tənqid və öz mövqeyini müdafiə etmək üzrə müstəqillik;
- qərara gəlmək (qəbul etmək) müstəqilliyi (İsmayılova, 2018).

Tədris prosesində təsnifatda təqdim edilən müstəqillik formalarının aşılana şagirdin yetkin şəxsiyyət kimi formalaşmasına əsas verə bilər, onun analitik qabiliyyətinin və qərar vermə bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Lakin şagirdlər fərqli idraki və qavrama, emosional xüsusiyyətlərə malik olduqlarından müstəqillik qabiliyyətinin inkişafı prosesində fərdi yanaşma metodunun tətbiq edilməsi zəruridir.

N.Q. Dayri şagirdlərin müstəqil işlərinin nəticələrini aşağıdakı kimi təsnif edir:

a) İş şagird özü, başqalarının köməyi olmadan görür; b) O, həqiqətən öz şəxsi biliyinə,

bacarığına, həyat təcrübəsinə, dünyagörüşünə əsaslanır. Məsələn öz bildiyi kimi həll edir. Bu işdə öz şəxsi münasibətlərini ifadə edir, təşəbbüs göstərir; c) İşin məzmunu-təhsilverici, tərbiyəedici hissəsi əsasdır, o, şagirdin mənəviyyatını zənginləşdirir, təfəkkürünü inkişaf etdirir (Mehrabov, 2010).

Bir çox hallarda şagirdin özünə inamsızlığı onun sosial mühitlə əlaqə qura bilməsində çətinlik törədir. Özünə inamsızlıq şagirdlərdə öz yoldaşları, həmçinin müəllimləri ilə ünsiyyət qurmağa imkan vermir, onlar özlərini tənha hiss edir, tənəffüslərdə tək gəzir, yaxud sinifdən çıxmır, müəllimə sual verə bilmir, diqqət mərkəzində olmaqdan qorxur, daim gərgin vəziyyətdə olurlar. Bunlar şagirdlərin şəxsi inkişafına mənfi təsir göstərə, onların psixi sağlamlığının pozulmasına gətirə bilər. Özünə inamsızlıq bilavasitə özünü qiymətləndirmənin aşağı olması, öz qüvvəsinə və uğurlar əldə edə biləcəyinə inamsızlıqla bağlıdır. Belə şagirdlər müəllimin qiymətləndirməsindən və yaşdlarının fikrindən asılı olurlar, bu isə çox zaman apatiya, çalışmamaq istəyi yaradır, emosional böhrana, öz "Mən"-inin itirilməsinə səbəb olur (Fominova, Shabanova, 2013).

Sınıf kollektivində asosial şagirdlərlə yanaşı, tənbel, dərəcə həvəsi olmayan şagirdlər də rast gəlinir və belə uşaqlarla dialoq yaratmaq bir qədər çətin olur. Bir çox pedaqoqlar təlim prosesində belə uşaqlarla müəllim-şagird əməkdaşlığının yaradılmasında çətinlik çəkirlər (Gorbovskaya, 1987). Bununla belə, təlim prosesində əməkdaşlıq pedaqogikasının tətbiqi zəruridir, çünki burada əsas ideya humanist münasibətlərin, humanist kollektivin və humanist cəmiyyətin yaradılması ilə bağlıdır.

Əməkdaşlıq pedaqogikasının üstün tərəflərindən biri də cəmiyyətin dəyərlər sistemində və təhsildə baş verən dəyişikliklərlə bağlı davamlı surətdə yenilənməsi, dövrün inkişaf meyillərinin, fərdə, şəxsiyyətə olan tələblərinin nəzərə alınaraq təkmilləşdirilməsidir. Müəllim və şagirdlərin birgə qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutan əməkdaşlıq pedaqogikası şagirdlərin müstəqillik qabiliyyətlərinin aşkarlanması, yönəldilməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından

böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilməlidir ki, müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi deyərkən, ilk növbədə şagirdlərin özünəinam hissələrinin aşılınması nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, özünəinam hissəsinin əsasında şəxsiyyətin sosiallaşması problemi dayanır. Daxil olduğu kollektiv hansı dəyərlərə üstünlük verir və şəxsiyyət, o cümlədən şagird bu dəyərlərin özündə inkişaf etdirilməsində maraqlıdır? Şagird kollektivinin əsas ideyasının təhsil almaq olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, burada ağıl və biliklərin nümayiş etdirilməsi əsas şərt kimi çıxış edir. Kristian Boben (Kristian, 2021) uşaqların özünə inamının olmasını bilavasitə onların gələcəyə bağlı olmaları və gələcək uğurlara yönəlmələri ilə əlaqələndirir. Deməli, təlim prosesində müəllim şagirdlərə motivasiya verməli, onun fəaliyyətini təşkilatlandırmaqlı, onda uğur əldə edəcəyinə inam yaratmalıdır. Motivasiya, eyni zamanda şagirdin gördüyü işin mahiyyətini anlamasına, fəaliyyətinin məqsədini dərk etməsinə kömək edir. Qeyd edilənlərə nail olmaq üçün müəllim şagirdlə dialoq yaratmağa, əməkdaşlıq qurmağa çalışmalıdır. Göründüyü kimi, müəllim-şagird əməkdaşlığında şagirdlərin özünə inamının, müstəqillik qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi tədris prosesinin məqsəd və vəzifələri ilə bilavasitə bağlıdır. Şagirdlərdə müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi iki əsasda mümkündür.

1) Müəllim şagirdə evdə çalışmaq üçün tapşırıq verir və bu tapşırığın heç kəsin köməyi olmadan yerinə yetirilməsini əsas şərt olaraq qoyur.

2) Təlim prosesində tapşırılan mövzu qrup üzvləri tərəfindən birgə araşdırılır, hazırlanır və təqdim edilir. Təqdimatda dərslin mövzusu qrupda müzakirə edilir, hər bir qrup üzvü mövzuya öz münasibətini bildirir (Shevchenko, 1991).

Birinci halda qeyd edildiyi kimi, müstəqil yerinə yetirilən işin böyük əhəmiyyəti vardır, bu zaman şagird özü araşdırma aparır, tanış olduğu mövzuya onun özünün yanaşması formalaşır, bu haqda müstəqil mühakimə yürütmək bacarıqları, yaradıcı təfəkkürü inkişaf

edir. Şagirdin müstəqil fəaliyyətinin təşkil edilməsi onun müəllimlə qura bildiyi əməkdaşlıqdan çox asılıdır. Belə ki, müəllim, əslində, şagirdin müstəqil fəaliyyətini təşkilatlandırır, onu yönəldir. Bu mənada təlimləndirici və nəzarətəddici, yaradıcı və reproduktiv, şifahi və yazılı, qrupla və fərdi, sinif və ev üçün müəyyənləşdirilən müstəqil işlər fərqləndirilir.

N.V.Pıpa əmindir ki, müstəqil işlər şagirdin müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Belə ki, hər hansı bir mövzu ilə bağlı müstəqil araşdırma aparən zaman şagirdə özünütəhsilləndirmə bacarıqları inkişaf edir, təhsilə maraq artır. Verilən tapşırığı müstəqil şəkildə yerinə yetirən şagirdə özünənəzarət formalaşır, o, tapşırığı düzgün yerinə yetirib-yetirmədiyinə əmin olmaq üçün nəticələri təkrar yoxlayır. Tədris prosesində şagirdlərdə müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişafı məqsədlə verilən sərbəst mövzular biliklərin daha əhatəli və səmərəli qavranılmasına, mövzuya müstəqil münasibəti ifadə edən fikrin formalaşmasına kömək edə bilər. Davamlı yerinə yetirilən sərbəst işlər şagirdlərdə özünə və əldə etdikləri biliklərə inam yaradır (Rabinovich, Baller, Golubenko, Krylova, 1983).

İkinci halda qeyd edildiyi kimi, müəllim sinifdə təlim prosesində qrupla müzakirə təşkil edir. Şagirdlərin özünəinam hissələrinin və müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişafında fərqli təlim metodları tətbiq edilə bilər. Ümumiyyətlə, təlim prosesinin səmərəli şəkildə təşkili təlim-tərbiyə sisteminin optimallaşdırılmasının və təkmilləşdirilməsinin mühüm şərti kimi təzahür edir. Müəllim-şagird münasibətlərində əməkdaşlığın qurulması, uğurlu qarşılıqlı əlaqə şagird tərəfindən dərslin lazımı səviyyədə mənimsənilməsinə kömək edir. Müəllim-şagird münasibətlərində əməkdaşlığın yaradılması məqsədlə istifadə olunan metodlar, şagirdlərə təsir fəndləri fərqli ola bilər.

ƏMƏKDAŞLIQ METODİKASININ TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Məktəb pedaqogikasında XX əsrin 70-80-ci illərində yeni bir istiqamət kimi təzahür edən

əməkdaşlıq metodikasının tətbiqi zamanı fərqli təsir üsulları təqdim edilir. Vaxtı ilə Minnesota Universitetinin pedaqoqları R.Conson və D.Conson, Koliforniyada C.Arons qrupu və Tel-Aviv Universitetində Ş.Şaran qrupu tərəfindən inkişaf etdirilmiş bu metodika aşağıdakı təlim metodlarını özündə ehtiva edir:

1. Müəllim-şagird əməkdaşlığının və şagirdlərin müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişafına yönələn *Student Team Learning (STL, komandada təlim)* metodu C.Hopkins tərəfindən işlənib hazırlanıb. Bu metod şagird kollektivini dörd nəfərlik qruplara bölərək təlimləndirilməsini nəzərdə tutur. Dərsi izah edən müəllim qrup daxilində şagirdlərin mövzunu bir-birinə qarşılıqlı kömək əsasında mənimsəmələrini təklif edir. Bu zaman qrupa daxil olan hər bir şagirdə xüsusi tapşırıq verilir, yaxud ardıcıl olaraq tapşırığın yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir. Qrupun hər bir üzvü ona həvalə edilən məsələni digərlərinə izah edir və bütövlükdə prosesə qrup tərəfindən nəzarət edilir. Bütün qruplar verilən tapşırıqları bitirdikdən sonra hamının iştirakı ilə birgə müzakirə edilir. Şagirdlərin dərsi mənimsədiklərinə əmin olan müəllim onlara test tapşırıqları verir. Hər bir şagird test üzərində fərdi şəkildə işləyir. Fərdi işlərə görə qiymətlər cəmlənir və qrupun ümumi qiyməti elan edilir. Beləliklə, bu zaman zəiflərlə güclülər yarışmır, hər bir kəs ona aid olan tapşırığı yerinə yetirməklə öz işini yerinə yetirir, sanki özü-özü ilə yarışır. Bu zaman həm güclü, həm də zəif şagirdlər qrupa eyni bal gətirə bilərlər (Gorbovskaya, 1987).

Tarixin təlimi prosesində bu metodun istifadə edilməsi ayrı-ayrı tarixi hadisələrin təsviri və təhlilinə, şagirdin şəxsi münasibətinin formalaşmasına kömək edə bilər. Eyni zamanda, mövzunun kollektiv müzakirəsi onun mənimsənilməsi keyfiyyətini yüksəldə, hər bir komanda üzvündə yarış həvəsi oyada və fikir yayınmalarının qarşısını ala bilər.

2. Əməkdaşlıq metodikasında komanda oyunu üsulundan da geniş istifadə edilir. Bu zaman müəllim dərsi izah etdikdən sonra şagirdlərin məsələyə münasibətini müəyyənləşdirmək üçün qruplar yaradır və mütəmadi

olaraq komandalararası yarış turnirləri keçirir. Təşkil edilmiş turnirlərdə bərabər biliklərə malik üç nəfər şagirdə ibarət "turnir masaları" təşkil edilir. Hər bir qalib öz komandasına eyni bal gətirir, daha çox bal toplayan komanda qalib elan edilir.

Əməkdaşlıq təliminin təşkili ilə bağlı digər yanaşma *cooperative learning* adlanır. Bu yanaşma E.Aronson tərəfindən 1978-ci ildə hazırlanıb və *Jigsaw* adlandırılıb. Bu metod əsasında şagirdlər altı nəfərlik qruplarda birləşir və verilən tapşırıq üzərində (məntiq, yaxud mahiyyətlə bağlı) çalışırlar (Gorbovskaya, 1987). Məsələn, tarix dərsinin təlimi prosesində tarixi hadisənin əhatəli mənimsənilməsi məqsədilə altı nəfərin hər biri hadisə, məsələn, II Dünya müharibəsi ilə bağlı fərqli məqamları (başlanma tarixi və səbəbləri, ilk mərhələdə gedişi, ayrı-ayrı dövlətlərin müharibədə iştirakı imkanları, müharibənin orta və son mərhələləri və s.) əks etdirən informasiya toplayır. Sonra isə müxtəlif qruplardan olan, lakin mövzunun onlara aid hissəsi ilə bağlı məsələləri araşdıran şagirdlə görüşür, topladıqları informasiyanı bir-birinə ötürürlər. Bu proses "ekspertlərin görüşü" adlanır. Sonra onlar öz qruplarına dönür və əldə etdikləri informasiyanı digər qrup üzvlərinə də çatdırırlar. Digər qrup üzvləri də özlərinə aid informasiya haqqında məlumat verirlər. Beləliklə, hamı hadisə haqqında ətraflı məlumat əldə etmiş olur. Dəftərlərində qeydlər aparan qrup üzvləri çalışır ki, hər kəs öz işini məsuliyyətlə yerinə yetirsin, çünki bu onların qiymətlərinə təsir edir. Bu zaman müəllim, demək olar ki, heç bir şey göstərmir. Komandanın hər bir üzvü ayrılıqda və komanda şəklində hesabat verirlər. Son mərhələdə müəllim qrupun istənilən üzvünə ümumi mövzu ilə bağlı hər hansı bir sual verə bilər.

1986-cı ildə R.Slavin əməkdaşlıq təlimi ilə bağlı "Jigsaw-2" metodunu işləyib hazırladı. Burada qrup üzvlərinin sayı 4-5 nəfərə endirilmişdi. Artıq qrup üzvləri mövzunun ayrı-ayrı hissələrini deyil, bütöv mövzunu komanda şəklində araşdırırdılar. Məsələn, hər bir qrup üzvü II Dünya müharibəsi haqqında ümumi məlumat toplayır. Eyni zamanda, onların hər biri mövzu-

nun bu və ya digər hissəsi ilə bağlı daha müfəssəl məlumat toplayır və bu istiqamətdə ekspert hesab edilirdi. Ayrı-ayrı qruplardan olan ekspertlər görüşür, sonda hər bir şagird yoxlanaraq qiymətləndirilir. Qrup üzvlərinin qiymətləri toplanılır və daha çox bal əldə etmiş qrup qalib hesab edilir və mükafatlandırılır (Gorbovskaya, 1987).

Müəllim-şagird əməkdaşlığının yaradılması və şagirdlərin müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə qeyd edilən təlim formalarından hər biri tətbiq edilə bilər. Təlim metodları təlim prosesində müəllim və şagirdlərin müvafiq məqsədlərə doğru istiqamətlənmiş qarşılıqlı fəaliyyətini müəyyənləşdirir. Bütün təlim metodları dərk olunmuş məqsədlərə, fəaliyyət sisteminə və gözlənilən müvafiq nəticələrə xidmət edir (Musayeva, 2018).

Təlim-tədris prosesində müəllim-şagird əməkdaşlığının şagirdin müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə təsiri imkanları aşağıdakı mərhələlərdə həyata keçirilə bilər:

Dərs və mövzu müəyyənləşdirilir.

Standart: Mövzuya dair materiallar toplanılır.

Məqsəd və ya məqsədlər müəyyənləşdirilir.

İş forması qrup işi kimi müəyyənləşir.

İş üsulu (metodları) seçilir.

Resurslar: dərslik, marker, iş vərəqləri, şəkillər, İKT.

İnteqrasiya: Yaxın fənlərin uzlaşdırılması

Dərsin gedişi:

Motivasiya: İKT, yəni slayd şagirdlərə nümayiş etdirilir. Mövzu ilə bağlı təhsilənlərə suallar verilir. Cavablar dinləndikdən sonra mühazirə mətni izahlı şəkildə oxunaraq əlavə məlumatlar verilir. Mövzu ilə bağlı mühüm məsələlərə diqqət yetirilir.

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqat aparmaq üçün sinif qruplara bölünür, (məs. 1-ci qrup: A, 2-ci qrup: B, 3-cü qrup: C, 4-cü qrup: D), hər bir qrupa ad verilir və iş vərəqləri paylanılır, tədqiqat sualı səsəndirilir.

Tədqiqat sualı: Hər bir qrupa mövzu ilə bağlı müqayisəli təhlilə əsaslanan tədqiqat sualı verilir.

Məlumatın mübadiləsi: Müəyyən edilmiş zaman kəsiyində şagirdlər cavabları hazırlayır və ayrı-ayrı qruplar formasında təqdim edirlər.

Məlumatın müzakirəsi: Cavablar diqqətlə dinlənilir, əlavələr olunur və müzakirə edilir.

Nəticə və ümumiləşdirmə: Nəticədə şagirdlər tərəfindən müzakirələrin nəticələrinin toplanması, analizi, sintezi həyata keçirilir. Ümumi müzakirədə şagirdlər müəyyən mövzu haqqında ətraflı məlumat toplaya bilirlər.

Yaradıcı tətbiq etmə və ya ev tapşırığı: Mövzu ilə bağlı esse yazılması tapşırılır.

Qiymətləndirmə: Təqdimatın əhatəliliyinə, vaxtdan düzgün istifadə edilməsinə, tapşırığın vaxtında və düzgün yerinə yetirilməsinə, qrup üzvlərinin hər birinin mövzu ilə bağlı məlumatlılıq səviyyəsinə, yəni əməkdaşlığın düzgün qurulmasına və öz fikrini çatdırma bacarıqlarına görə aparılır. Ümumi nəticəyə verilən qiymət bütün qrup üzvlərinə şamil edilir.

Bu təlim prosesində müəllim qrupların hər bir üzvünün ümumi müzakirədə iştirak etməsinə imkan yaratmaqla, hər bir qrup üzvünün bildiklərini sərbəst şəkildə və daha dolğun ifadə etməsi üçün esse yazmağı tapşırmaqla onların müstəqillik qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. Göründüyü kimi, təlim prosesində müəllim məqsədə nail olmaq (əməkdaşlıq yaratmaq və müstəqillik qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək) üçün həm qrupla iş, həm də fərdi iş metodlarından birlikdə istifadə edir.

Z.Veysovanın qeyd etdiyi kimi: "Müəllimin dərs zamanı fəal təlimin müxtəlif metod və formalarına müraciət etməsi şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda kəşf olunanı özü üçün yenidən kəşf etməsinə motiv yaradır. Müasir dərs prosesinin gedişində tətbiq edilən fəal təlimin iş formalarına aşağıdakılar aiddir: fərdi iş; kiçik qruplarda iş; cütlük şəklində iş; bütün siniflə birgə iş (Veysova, 2007).

Fərdi iş – esse yazılması verilən tapşırığın bir şagird tərəfindən yerinə yetirilməsi səviyyəsinə, hər bir şagirdin potensial imkanlarının açılmasına, onun müstəqil fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradılmasına yönəlir. Sinifin kiçik qruplara bölünərək təlimin keçirilməsi, ilk növbədə qrup

üzləri arasında əməkdaşlığın inkişafını təmin edir. Məlumdur ki, şagirdlər içərisindən hər bir qrupun, belə demək olarsa, rəhbəri seçilir və o, qrupda fəaliyyətin təşkil edilməsinə, qrup üzvlərinin hər birinin verilən mövzuya hazırlaşmasına və müzakirədə fəal iştirak etməsinə nəzarət edir. Qrup rəhbərinin hər bir təlim prosesində qrup üzvləri arasından yenidən seçilməsi də şagirdlərdə müstəqillik qabiliyyətinin inkişafına şərait yaradır. Belə ki, bu zaman şagirdlər öz fikirlərini ifadə edərək sərbəst seçim edir, həm də rəhbər seçilən hər bir qrup üzvünün potensial imkanları aşkar edilir.

Unutmaq olmaz ki, qrupla işin təşkili yalnız şagirdlərin fəaliyyətindən ibarət deyil. Bu prosesdə müəllimin də riayət etməli olduğu prinsiplər mövcuddur. Həmin prinsiplər sırasında müəllimin qrup işinin faydalarını şagirdlərə başa salmasını, iş üçün lazım olan materialları əvvəlcədən hazırlayaraq, işin təşkilini dəqiq fikirləşməsinə, o cümlədən qrupda iş qaydalarına düzgün riayət edilməsinə nəzarət etməsini qeyd edə bilərik.

Digər mühüm məsələ qrupun tərkibi ilə bağlıdır. Belə ki, müəllim sinfi qrupa bölərkən tərkibin mümkün qədər müxtəlif olmasını əsas götürməlidir. Qrupları təşkil edərkən “yaxşı” və “pis”, “zəif” və “güclü” qrupların yaranmasına imkan vermək, dostları bir qrupa salmaq olmaz. Müəllim mümkün qədər tez-tez qrupların tərkibini dəyişərək, şagirdlərin həmişə eyni tərkibdə işləmələrinə yol verməməlidir. O çalışmalıdır ki, qrup işinin təşkili zamanı müxtəlif cəzbedici üsullara müraciət edərək şagirdlərin bölgüdən yorulmasına imkan yaratmasın¹.

Bu proses müəllim – şagird əməkdaşlığının genişlənməsinə kömək edir.

NƏTİCƏ

Müəllimin demokratik münasibəti şagirdlərin ona inamını gücləndirir və birgə iş prosesinə

¹ Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu) (V-XI siniflər). 2013.

müsbət təsir göstərir. Bu prosesdə müəllimin pedaqoji ustalığı və qrupu idarəetmə xüsusiyyətləri vacib amillər kimi təzahür edir.

Bu metoddan istifadə edilməsinin üstün tərəfləri müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığının qurulması, hər bir şagirdin müstəqillik qabiliyyətlərinin – sərbəst bilik əldə etmək, debat və diskussiyalarda öz fikrini çəkinmədən ifadə etmək və öz mövqeyini göstərmək üçün şəraitin yaradılmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, 2013, 144 s.
- 2 Fominova, A.N., Shabanova, T.L. (2013). Pedagogicheskaya Psixologiya: Uchebnoye posobiye, 2-ye izd., pererab., dopoln., 320 s.
- 3 Gorbovskaya, O.I. (1987). “Problemnoye obucheniye na urokakh istorii”. Saratov: Izd. Saratovskaya universiteta, 240 s.
- 4 İsmayılova, Ü. (2018). Təlim prosesində yeniyetmələrdə müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi //Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 85, № 3, s.73-78.
- 5 Kristian, B. (2021). A child was born for us. https://www.paoline.org/wp-content/uploads/2021/12/LetteraSG_Natale-2021_eng.pdf
- 6 Mehrabov, A.O. (2010). Müasir təhsilin konseptual problemləri/ A.O. Mehrabov. Bakı: Mütərcim, 516 s.
- 7 Musayeva, A. (2018). Mətnlə işin təşkilində əyani vasitələrin rolu. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 85, №3, s.154-158.
- 8 Rabinovich, F.M., Baller, E.E., Golubenko, Y.S., Krylova, O.K. (1983). Rolevaya igra – effektivnyy priyem obucheniya govoreniyu. IYA-IYASH, №6, s. 48-52.
- 9 Shevchenko, S.D. (1991). Shkol’nyy urok: kak nauchit’ kazhdogo. Moskva: Vlados, 174 s.
- 10 Veysova, Z. (2007). Fəal \ İnteraktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı: Unicef, 149 s.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA BİR NƏZƏR

ƏLİZADƏ ƏSGƏRLİ

Filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu direktorunun müşaviri. E-mail: alizade.asgerli@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7738-1321>

Məqaləyə istinad:

Əsgərli Ə. (2023). Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 88-96

Məqalə tarixçəsi

Göndərib: 17.04.2023
Qəbul edilib: 15.05.2023

ANNOTASIYA

Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat xadimləri Ulu Öndər Heydər Əliyev haqqında dərin minnətdarlıq hissi ilə söz açıblar. Güclü azərbaycançı, türkçü və turançı kimi tanınan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə elmi və publisistik məqalələrində, müsahibə, məktub və sosial-siyasi şeirlərində, poema və pyeslərində Heydər Əliyevin bədii obrazını yaradıb. Şair yaradıcılığında Heydər Əliyev və azərbaycançılıq mövzuna sız müraciət edib. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alimlərimiz Heydər Əliyev haqqında qiymətli tədqiqat əsərləri yazıblar. Ədəbiyyat və incəsənət xadimlərimiz də ümummilli liderin parlaq surətini təcəssüm etdirib. Bu məqalədə elm və mədəniyyət xadimlərinin Heydər Əliyev haqqında fikir və düşüncələrinin məğzi ifadəsini tapıb.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan ədəbiyyatı, elm və mədəniyyət xadimləri.

AN OVERVIEW OF HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJANI LITERATURE

ALIZADE ASKERLI

Doctor of Science in Philology, Advisor to the director of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, ANAS.

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-7738-1321>

To cite this article:

Asgerli A. (2023). An overview of Heydar Aliyev and Azerbaijani literature. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 88–96

Article history

Received: 17.04.2023

Accepted: 15.05.2023

ABSTRACT

Prominent literary figures of Azerbaijan converse about Great Leader Heydar Aliyev with deep gratitude. A folk poet Bakhtiyar Vahabzade known as a potent Azerbaijani, Turkic and Turanist brings forth the artistic image of H.Aliyev in his scientific and publicistic articles, interviews, letters and socio-political poems and plays. Heydar Aliyev and Azerbaijaniism issues were closely addressed in the poet's work. The worthwhile research works dedicated to Heydar Aliyev have been written by our prominent literary critics-scientists. Additionally, the brilliant image of the National Leader was embodied by our literary and artistic figures. In this article, the essence of the ideas and thoughts of science and culture figures toward Heydar Aliyev is expressed.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani literature, science and culture figures.

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti 29 sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncam imzalamışdır¹.

Azərbaycan xalqı zaman və tarixə Heydər Əliyev idrakının vüsəti və qələbələrini ilə qədəm qoyub. İqtisadi-siyasi və mədəni uğurların təminatı Ulu Öndərin qeyri-adi idarəçiliyi və təşkilatçılığı, mətin iradəsi və milli vətənpərvərliyi, uzaqgörən və məqsədyönlü diplomatiya və siyasəti sayəsində mümkün olub, respublikamız bütün sahələr üzrə sürətli inkişaf yolu keçib.

Ulu Öndər xalqımızın yaradıcılıq enerjisini üzə çıxarıb, onun tarixi-mənəvi yaddaşını bərpa edib, qətiyyətli addımlar atıb, milli ruhun canlanmasına ciddi səy göstərərək, milli özünüdərk, mənəvi irs və varisiyə genetik qayıdışla müstəqil dövlət quruculuğunu həyata keçirib. Sərəncamda deyilir: “Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə təkcə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir. Ulu Öndər cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri arasında üzvi bağlılığı aydın görərək, müəllifi olduğu milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş və məharətlə həyata keçirmişdir”.

Heydər Əliyevin sayəsində xalqımız vahid ideal – milli istiqlal, müstəqil dövlət məfkurəsi ətrafında birləşib, azərbaycançılıq ideologiyası formalaşmış, doğma ana dilimiz dövlət qayğısı ilə əhatə olunub, bu sahədə əmr və sərəncam

verilib, ictimai-siyasi, elmi və mədəni fikir tariximiz əlamətdar hadisələrlə zənginləşdirilib, qüdrətli ölkəmiz çoxəsrlik mənəvi-mədəni irsə sahib çıxıb, qədim diyar kimi sivilizasiyaların qovuşağında tolerantlıq məkanına çevrilib, geniş tarixi şöhrət qazanıb. Heydər Əliyev xalq mənafeyini hər cür dəyərlərdən üstün tutub.

Ulu Öndər Heydər Əliyev dünyanın nüfuzlu siyasətçiləri ilə bir sırada durub, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə tanınması və layiqli mövqə qazanmasında müstəsna xidmətlər göstərərək. Güclü Azərbaycan dövləti Ulu Öndərin şah əsəridir. Böyük rəhbər ölkə müstəqilliyini qoruyub-saxlamaq yolunda yorulmadan çalışıb, xarici və daxili siyasətində beynəlxalq hüquq normalarına istinad edib, diplomatik üstünlüklər qazanıb.

Heydər Əliyev bütün dünyada Azərbaycan dövlətinin rəmzidir. Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin çağdaş və gələcək nəsillərə əmanətidir, onun zəngin və çoxşaxəli tarixi irsi milli sərvətdir. Bu müqəddəs mirası qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli vəzifə borcudur.

Məqalədə ədəbi şəxsiyyətlərin və ədəbiyyatşünas alimlərin Heydər Əliyev haqqında fikir və düşüncələri, Ulu Öndərin milli-mənəvi iftixarımız olan görkəmli şəxsiyyətlərə diqqət və qayğısından örnəklər verilib.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ HEYDƏR ƏLİYEV HAQQINDA

Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat adamları – şairlər, yazıçılar və dramaturqlar Ulu Öndər Heydər Əliyev haqqında qiymətli fikirlər söyləyib, ona dərin minnətdarlıq hissi ifadə ediblər. Bu baxımdan Mirzə İbrahimov, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, İlyas Əfəndiyev, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu və Vaqif Səmədoğlu, Fikrət Qoca, Qabil, Sabir Rüstəmxanlı və başqalarının fikirləri səciyyəvidir. Onlardan biri də güclü azərbaycançı, türkçü və turançı kimi tanınan xalq şairi, dramaturq, ədəbiyyatşünas-alim və ictimai xadim, dövlət mükafatları laureatı, AMEA-nın həqiqi üzvü, professor Bəxtiyar Vahabzadədir.

¹ Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

O, qələmi ilə bu məfkurələr uğrunda mübarizə aparıb. Azərbaycançılıq, türkçülük və turançılıq sənətkarın elmi və publisistik məqalələrində, müsahibə, məktub və sosial-siyasi şeirlərində, poema və pyeslərində təzahür edib. Onun azərbaycançılığı həm də *Heydər Əliyev və azərbaycançılıq* mövzusu deməkdir.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin Heydər Əliyev haqqında fikirlərinin müəyyən hissəsi əsərlərinin XI cildində, publisistikasında toplanıb (Vahabzadə, 2005). Bu yazıların çoxu siyasət, türkçülük, azərbaycançılıq və mədəniyyət haqqındadır. Sənətkar Heydər Əliyev obrazını oxucuya, əsasən, məqalə və müsahibələrində təqdim edib.

Bəxtiyar Vahabzadənin XI cilddəki yazıları dialoqlar üzərində qurulmuş, sosial-siyasi, taleyüklü yazılardır, ədəbiyyat və sənət söhbətləridir ki, bütün bunların fonunda Heydər Əliyevin zəngin obrazı canlandırılıb, ümummilli liderin ibrətamiz dərslərinin ədəbi-tarixi əhəmiyyəti ifadə olunub.

Şair 1950-ci illərdə şeir və poemalarının ideya istiqamətinə görə, konkret desək, məşhur "Gülüstən" poemasına görə təqib olunanda, həbs olunmaq təhlükəsi qarşısında qalanda onu bu təhlükədən Heydər Əliyev xilas edib. Bunu Ulu Öndərin özü də, Bəxtiyar Vahabzadə və başqaları da xatırladı. Heydər Əliyev MTN-in yubiley tədbirində rəsmi çıxışı zamanı deyib: "Mən hələ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyən zaman Bəxtiyar Vahabzadənin həbs olunması məsələsi meydana çıxmışdı. O vaxt mən onu xilas etdim, qoymadım həbs olunsun. Nəinki qoymadım, onunla dəfələrlə söhbətlər apardım, öz məsləhətlərimi verdim. Bunlar hamısı onun xatirindədir. Belə bir insan o vaxtlar böyük fəlakət qarşısında idi. Nəyə görə? Heç bir cinayəti yox idi. Ona görə ki, millətini sevirdi, millətin qayğıları haqqında yazılar, şeirlər yazırdı. "Gülüstən" poemasını yazmışdı. Ondan ötrü o adamı həbs etmək məsələsini qoymuşdular... Xəlil Rzanı da həbs etmək məsələsini qoymuşdular. Onu da mən qoymadım, xilas etdim. Neçə-neçə belələrinə xilas etdim"².

Bəxtiyar Vahabzadə "Haqqın, ədalətin səsiylə yazıram" sərlövhəli müsahibəsində jurnalistin

verdiyi "Müstəqil dövlətin müstəqil siyasəti sahəsində işləriniz necədir", – sualı ətrafında Qarabağ hadisələrinə, Heydər Əliyevin bu sahədə mövqeyinə münasibət bildirib və qeyd edib ki, Ulu Öndər hələ 1992-ci ildə Qarabağ məsələsində bizim ayrıca konsepsiyamızın olmasını vacib sayırdı.

"Sular duruldu, gördük dibindəki daşları..." sərlövhəli müsahibəsində Bəxtiyar Vahabzadə Heydər Əliyevin nəzəri və praktik siyasətçi olduğunu xatırladı: "Fransaya səfər edirdik. Heydər Əliyev bizi təyyarədə qəbul etdi. Elə orada bugünkü durum, dünya siyasətindəki yerimiz, ermənilərin fitnəkarlığı, erməni lobbisinin xaricdə hansı gücə malik olması barədə ətraflı söhbət etdi. Onda o, dönə-dönə vurğuladı ki, vətən üçün qışqırmaq yox, vətən üçün iş görmək lazımdır" (Vahabzadə, 2005).

"Sessiya çağırmaq şəxsi təşəbbüsüm idi" adlı müsahibəsində şair 1990-cı ilin "Şənbə gecəsindən", habelə "Şənbə gecəsinə gedən yol" əsərindən, faciənin obyektiv və subyektiv səbəblərindən, sessiya çağırmaq zərurətindən, özünün və Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının sessiyanı idarə etməsindən, Heydər Əliyevin siyasi iradəsindən, onun əleyhdarlarının məkrli hiylələrindən və Heydər Əliyev fenomenindən söz açıb. Şair hesab edib ki, o zaman Azərbaycana qüvvətli bir adam rəhbərlik etsə idi, 20 Yanvar faciəsi törənməzdi. Bəxtiyar Vahabzadə deyib: "Mən Türkiyədə müalicə olunarkən ölkə prezidenti Süleyman Dəmirəl cənabları tərəfindən qəbul edildim. Lissabonda olan hadisədən xəbərim yox idi. Bu barədə Süleyman Dəmirəldən soruşdum. O, Heydər Əliyevin Lissabonda göstərdiyi hünərindən, necə bir çeviklik və cəsarətlə diplomatik gedişlər edərək 52 dövlətin dəstəyini almağa nail olmasından danışdı dedi ki, Heydər Əliyevin qədrini bilin" (Vahabzadə, 2005).

"Yaradıbdır inam məni" müsahibəsinin siyasi-ideoloji əhəmiyyəti daha artıqdır. Yazıda Heydər Əliyevin obrazı onun dövlətçilik təfəkkürü, Ulu Öndərin çoxcildliyinin I-II cildlərinin nəşrləri

² Heydər Əliyevin MTN-in yubiley tədbirində rəsmi çıxışından. "Xalq qəzeti", 6 iyun 1997

və “Qayıdış” kitabı ermənilərin avantürist siyasəti fonunda canlandırılıb. Bəxtiyar Vahabzadə həmin kitabların məzmunu və əhəmiyyətindən danışaraq deyib: “Bu kitablar, ilk növbədə, dördillik tariximizin aynasıdır. Kitablarda son dörd ildə keçdiyimiz yol, bu yolda qarşılaşdığımız çətinliklər, qazandığımız uğurlar geniş əks olunmuşdur. Təkcə elə bu cəhətinə görə kitablar çox qiymətlidir. Kitablarda məni ən çox tutan məsələ istiqlalımızla bağlıdır. İstiqlal amalı kimi cildlərdə “İstiqlalımız əbədidir, onu göz bəbəyi kimi qorumalıyıq” fikrinin qırmızı xətt kimi keçməsi məni çox məmnun etdi” (Vahabzadə, 2005).

Sənətkar müsahibəsində Azərbaycanın işğalı ilə bağlı mühüm məsələ üzərində xüsusi dayanıb və göstərib ki, ermənilər Heydər Əliyev Siyasi Bürodan uzaqlaşdırıldıqdan sonra fəaliyyətə başladılar. Zori Balayan Ermənistanda çıxan bir kitabda yazır: “Əliyev getdi, bəs indi biz nəyi gözləyirik?” Nə qədər ki, Heydər Əliyev Bakıda hakimiyyətdə idi, daha sonra Siyasi Büronun üzvü idi, düşmənlərimiz açıq hücumla keçə bilmirdilər. Və çox təəssüf ki, biz o zaman Heydər Əliyevin vəzifədə qalması üçün heç bir iş görə bilmədik. Bəlkə də, onun vəzifədən getməsinin günahkarlarından biri biz özümüzük. (Vahabzadə, 2005).

Ermənilər aşkar yazırdılar: “Qarabağ məsələsinə başlamazdan əvvəl yuxarıdakı türk paşasının məsələsini həll etmək lazımdır” (Jurnal redaktoru A.Saakyanın oxucularla müsahibəsindən). Bəxtiyar Vahabzadə: “Heydər Əliyev Moskvada Siyasi Bürodan uzaqlaşdırıldıqdan sonra burada həmin məsələlər başlandı. Bəs biz niyə bunları görmürük, qiymətləndirmirik? Bu, tarixdir axı...” (Vahabzadə, 2005).

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Heydər Əliyevlə bağlı ədəbi-ictimai hadisələri diqqətlə izləyib, bu barədə mətbuat orqanlarında çıxışlar edib, Ulu Öndərin mədəniyyət, ədəbiyyat və dil sahəsində siyasətini, onların doğurduğu mövzu və ideyaları poetikləşdirib. Şairin publisistikasında ümummilli liderin xəstəxanada Bəxtiyar Vahabzadə ilə görüşü zamanı baş tutan dialoq da verilib. Görüş zamanı siyasi diplomatiya, elm, səhiyyə, təhsil, tibb xidməti sahəsində yüksək kadr hazırlığı, habelə, Hüseyn Cavid,

Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu, Səttar Bəhlulzadə, Tahir Salahov, Toğrul Nərimanbəyov, Mikayıl Abdullayev, Rəşid Behbudov və başqa istedadların sənət fitrətindən, bəstəkar, aktyor istedadının aliliyindən, teatr uğurlarından, eləcə də Türkiyənin Azərbaycana ən güclü dayaq olmasından, Heydər Əliyevin Fransada Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutundakı çıxışı və onun müstəqil dövlətçilik siyasətindən söhbət açılıb.

Heydər Əliyev Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 70 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı göstəriş verib. Bu da heç şübhəsiz, Bəxtiyar Vahabzadənin timsalında Ulu Öndərin ədəbi şəxsiyyətlərə diqqət və qayğısının təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Sənətkarın dialoqlu, sosial-siyasi, taleyüklü yazılarında ədəbiyyat və sənət söhbətləri, şeiriyyəti fonunda Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi obrazı canlandırılıb.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİYYATIMIZ

Heydər Əliyev haqqında görkəmli ədəbiyyatşünas-alimlərimiz qiymətli tədqiqat əsərləri yazıb, onun universal siyasi-ideoloji idrakının əhatəli məqamlarına toxunub. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasının ilk nəşri 1998, ikinci nəşri isə 2009-cu ildə olub³. “Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı. Tarixi gerçəklikdən ideala” 2 cildliyi 2018, 2019-cu illərin⁴, “Azərbaycan ədəbiyyatında vətən və dövlətçilik məfkurəsinin intibahı: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə” adlı kitabı 2023-cü ilin nəşrləridir⁵.

.....

³ AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı, 1998, 2009.

⁴ Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı. Tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 400 s.

⁵ Azərbaycan ədəbiyyatında vətən və dövlətçilik məfkurəsinin intibahı: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə. Bakı, “Elm”, 2023, 393 s.

AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli görkəmli dövlət xadimi, ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin sosial-siyasi və iqtisadi-mədəni sahədə tarixi xidmətlərini analitik-informativ təhlil edib. Bu baxımdan alimin “Nuhçıxandan Naxçıvana: tarix və müasirlik”, “Azərbaycanın qurtuluş zərurəti və Heydər Əliyevin böyük xilaskarlıq missiyası”, “Heydər Əliyev yolu: Naxçıvan reallıqları”, “Böyük qayıdışın bəhrələri”, “Böyük inkişafın möhtəşəm hesabata”, “Yeniləşmədən intibaha”, “Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti”, “Ümummilliyet liderlik missiyasının miqyası”, “Böyük qayıdış epopeyası” və s. məqalələri, habelə “Heydər Əliyev: dövlətçilik təlimi və müasir dövr” (2013) kitabı faktların zənginliyi, analitik təhlil və fərdi yazı üslubu ilə diqqəti cəlb edir.

Akademik İsa Həbibbəyli araşdırmalarında *Heydər Əliyev və ziyalılıq*, *Heydər Əliyev və insan amili*, *Heydər Əliyev və mənəvi intellektuallıq*, *Heydər Əliyev və siyasət*, *Heydər Əliyev və iqtisadiyyat*, *Heydər Əliyev və mədəniyyət*, *Heydər Əliyev və elm* kimi paralel fəaliyyət sferalarının üstünlüklərini ifadə edib. “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı akademik İsa Həbibbəylinin “Müstəqilliyin şərəfli yolu və müstəqillik ədəbiyyatı”⁶ adlı baş məqaləsi ilə açılıb. Müəllif dövlət müstəqilliyinin bərpaasının 25 illik tarixinə, bu dövrdə elm, ədəbiyyat və incəsənətin inkişaf yoluna, zəngin tarixi-mədəni keçmişimizə, milli-mənəvi, multikultural dəyərlərimizə nəzər yetirib.

Akademik İsa Həbibbəyli məqalələrinin bir vacib tezisini də *azərbaycançılıq təlimi* üzərində müəyyənləşdirib. Bir məfkurə olaraq müstəqil dövlətin milli ideologiyası səviyyəsinə qaldırılan azərbaycançılıq, dünya azərbaycanlıları ilə əlaqələrin formalaşdırılması, bu istiqamətdə keçirilən tarixi qurultaylar, həmin sahəyə rəhbərlik edən xüsusi dövlət qurumunun təşkili, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan həmvətənlərimizin təşkilatlandırılması Azərbaycan tarixində Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər” toplusunda akademik İsa Həbibbəylinin Ulu Öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dövlətçilik təliminə istinad edən “Azərbaycançılıq ideologiyası konsepsiyası” verilib. Konsepsiyada ideologiyanın prinsipləri, azərbaycançılıq məfkurəsi, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dövlətçiliyi, Azərbaycan dili, milli-mənəvi dəyərlər və Azərbaycanşünaslıq bölmələri göstərilib. “Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı. Tarixi gerçəklikdən ideala” kitabında giriş məqalələri verilib⁷. Alim hər iki yazıda göstərib ki, ümummilliyet lideri Heydər Əliyev ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrini xalqın böyük ideallarına doğru məharətlə istiqamətləndirib, ədəbiyyat 1970-1980-ci illərdə milli-mənəvi dəyərləri təbliğ edib, Heydər Əliyevin böyük şəxsiyyətinə, tarixi xidmətlərinə həssas olub, dahi rəhbər haqqında yüksək ideyalı bədii əsərlər meydana çıxıb.

İsa Həbibbəyli bu qənaətdədir ki, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının son yarım əsrdəki inkişafında Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətinin mühüm əhəmiyyəti olub. Hazırda vacib vəzifə ədəbiyyatda ümummilliyet liderin ədəbi-bədii obrazını yaratmaqdır. Belə bir vəzifə “Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı. Tarixi gerçəklikdən ideala” adlı kitab ilə həyata keçirilib. “2023 – “Heydər Əliyev İli”ndə isə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu daha bir filoloji-ideoloji kitabı – “Azərbaycan ədəbiyyatında vətən və dövlətçilik məfkurəsinin intibahı: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə” əsərini Ulu Öndərin yubileyi münasibətilə nəşr edib.

Ümummilliyet lideri Heydər Əliyev milli dövlətçiliyimizin siyasi ideoloqudur. İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, “II Qarabağ savaşında – Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Qalib Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qazandığı tarixi Zəfər uzaqgörən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin göstərdiyi mübarizə yolunun yaradıcı şəkildə davam

⁶ Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild, Bakı, “Elm və təhsil” 2016, 800 s.

⁷ Ədəbiyyatın yüksək amalı və böyük borcu” və “Böyük ədəbiyyat siyasəti və möhtəşəm bədii obraz. Bax. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı. Tarixi gerçəklikdən ideala. 2 cildə. Bakı, 2018, 2019.

və inkişaf etdirilməsi, uğurla başa çatdırılmasının misilsiz nümunəsidir” (Həbibbəyli, 2002).

Heydər Əliyev siyasi-kulturoloji fəaliyyət zəminində mifologiya, folklor, klassik və müasir irs, habelə, dünya ədəbiyyatı haqqında qiymətli elmi fikirlər söyləyib. Onun ədəbi-bədii zövqü N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, Ş.İ.Xətai, M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Şəhriyar, S.Rüstəm, M.Dilbazi, B.Vahabzadə, N.Xəzri, M.Araz, X.R.Ulutürk, Anar, Elçin, F.Qoca və başqaları ilə bərabər, rus, Avropa klassiklərinin əsərləri əsasında formalaşmış. O, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını “bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir əsər kimi” dəyərləndirib.

AMEA-nın müxbir üzvü, Yaşar Qarayevin “Müstəqillik dövrünün milli öndəri” adlı elmi-publisistik məqaləsi “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabındandır⁸. Analitik, sosial-siyasi və fəlsəfi-etik yönlü bu məqalə “Müstəqilliyimiz əbədidir” və “Qayıdış” kitabları, habelə, müstəqillik dövrünün *bədii ədəbiyyatı* əsasında yazılıb. Görkəmli alim ümummillə lider Heydər Əliyevi ədəbi-tarixi yaddaş baxımından təqdim edib, onun siyasi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib.

Yaşar Qarayev Heydər Əliyevin ümummillə obrazını 3 baxımdan təqdim edib: 1. 1990-cı illərə qədərki rəhbər-ideoloq, ictimai-siyasi xadim. 2. Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini. 3. Öndərlik, tarixi missiya fəaliyyəti.

Alim bu tarixi mərhələlərdə siyasi rəhbərin hərtərəfli fəaliyyətinin əsaslarına dövlətçilik və ədəbiyyat fəlsəfəsi zəminindən diqqət yetirib, Heydər Əliyevi bizə sərt həqiqətlər məcrasında təqdim edib. Y.Qarayev “Müstəqilliyimiz əbədidir” (I–IV) və “Qayıdış” adlı beş kitabda böyük rəhbərin qlobal siyasətdə unikal, elit şəxsiyyət olduğunun faktlarını verib. Bu kitablarda siyasi müstəqillikdə dönməzliyin nəzəri təlimi, elmi-strateji əsasları, intizam və icra kodeksi, canlı

həyat təcrübəsi göstərilib. Yaşar Qarayev Heydər Əliyevdən müstəqil dövlətçilik tarixində haqqı olan şəxsiyyət kimi danışıb. Alim Heydər Əliyevin siyasi nətiqlik məharətinin fərdiyyətini, onun cazibəsini sözün ecazkar qüdrəti ilə maddiləşdirməyə xüsusi səy göstərmiş, Ulu Öndərin nətiqlik gücünün fərdilikləri, unikallığı detalları ilə ifadə edilmiş.

Y.Qarayev tarixi sənəd olan “Qayıdış” kitabında bu qayıdışı akademiklər İsa Həbibbəyli və Rafael Hüseynov kimi obrazlı mənalandırıb: “Heydər Əliyevin milli öndərlik tərcümeyi-halında “müstəqillik mərhələsi” onun Naxçıvana tarixi qayıdışı ilə başlayır. Təsədüfi deyil ki, bu dövrlə bağlı sosioloji və publisist çıxışların toplandığı kitab da “Qayıdış” adlanır... Naxçıvanda başlayan “qayıdış” Bakıda davam etdi və Azərbaycanda sosial-mədəni tərəqqi tarixində doxsanıncı illər təzədən yetmişinci illərin təbii, məntiqi davamına çevrildi. Ənənədə tarixi estafet, dövlətçilikdə irsilik probleminin həlli aradakı “böhran” və “parçalanma” mərhələsindən çıxma bilməyin yeganə mümkün və məqbul yolu kimi özünü doğrultdu. Yetmişinci və doxsanıncı illər bir-birinin davamına, Heydər Əliyev isə hər iki on ilin müştərək, ortaq liderinə çevrildi. Genetik kökə, milli “Mən”ə, tarixi yaddaşa, dünya ilə inteqrasiyaya daha miqyaslı şəkildə qayıtdı... Bütün bunların da məntiqi yekunu və nəticəsi o olacaq ki, Qarabağ Azərbaycana və Şuşa Qarabağa qayıdacaqdır...” (Qarayev, 2016).

R.Hüseynov Heydər Əliyevin ölməz obrazının səciyyəvi xüsusiyyətlərini Tarix fonunda göstərmiş, Ulu Öndəri Tarixin ayrılmaz üzvi hissəsi hesab edib. Müəllif Heydər Əliyevin şəxsiyyət, siyasətçi, insan obrazını hissə-hissə, ardıcıl, pilləli açmağa çalışmış. Alim hər faktı mənalandırmaq, dəyərləndirmək, müqayisə etmək mövqeyinə üstünlük vermiş, obrazlı fikir və düşüncə onun mətn təhkiyəsinə tərəvət vermiş.

Akademik Nizami Cəfərov “Azərbaycanşünaslığa giriş” adlı qiymətli tədqiqatının “Yeni dövrdən ən yeni dövrə... Etnokulturoloji özünüdərkədən milli-siyasi özünüdərsdiqə” adlı IV bölümünün “Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması” adlı yarımbaşlığını Heydər Əliyev dühasına həsr edib və deyib:

⁸ Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Elm”, 1998, s.125-177; Yaşar Vahid oğlu Qarayev. Seçilmiş əsərləri (5 cildə), V cild, Bakı, “Elm”, 2016, 728 s.

“Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Prezident Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının şəksiz lideridir” (Cəfərov, 2002).

Əməkdar elm xadimi, professor Qəzənfər Paşayevin “Xilaskarlar” kitabı (Paşayev, 2021) müəllifin “xalqın müqəddəratında müstəsna rol oynayan xilaskarlarımız Heydər Əliyev və İlham Əliyev erasına dair könül çırpıntılarıdır”.

“Heydər Əliyev və Azərbaycan folkloru” məqaləsində Əməkdar elm xadimi, professor Məhərrəm Qasımlı Heydər Əliyevin folklorla olan obrazını canlandırır. Müəllif Ulu Öndərin müstəqillikdən əvvəl və sonra olan folklor sahəsində tarixi xidmətlərini ümumiləşdirir.

Əməkdar elm xadimi, professor Nizaməddin Şəmsizadə “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq” məqaləsində⁹ ümummilli liderin müasir mərhələdə azərbaycançılıq ideologiyası təliminin əsaslarına münasibət bildirir. Müəllif Ulu Öndərin tarixi obrazını həm ideoloji-siyasi, həm də mədəniyyət planında canlandırır (Şəmsizadə, 2006). Alimin ideoloji təhlillərinin ardıcıl təkamülündə AXC ənənəsi, Azərbaycan qayəsi və ümummilli liderin məfkurəsinə istinad edən qaynaqlar əsas olub¹⁰.

Xalq yazıçısı Anarın memuar janrında yazılmış “Unudulmaz görüşlər” kitabı 40 ildən artıq dövrü əks etdirən ədəbi-siyasi və ictimai əsərdir. Topluda Ulu Öndərlə görüşlər, mükəlləmlər, yazıçıların qurultaylarındakı çıxışları, ədəbi mübahisələr dolğun əksini tapıb, yaxın keçmişimizin mürəkkəb, ziddiyyətli dövrü, ümummilli lider Heydər Əliyevin müdrik və qalibiyyətli obrazı göz önündə canlandırılıb. Sənamə “Heydər Əliyevin müxtəlif illərdəki çıxışları”, “Anarın müxtəlif illərdə çıxışları və Heydər Əliyevə məktubları” və “Unudulmaz görüşlər” başlıqlarından ibarətdir.

Filologiya elmləri doktoru, İstiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürk Heydər Əliyev obrazını mədəniyyət hamisi olaraq yaradıb, siyasi hakimiyyətinin əsaslarına diqqət yetirib, bu fonda onun şəxsiyyət və təşkilatçılıq bacarığını ifadə edib.

⁹ Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009.

¹⁰ “Azərbaycan” qəzeti, 1918-ci ilin materialları.

“Heydər Əliyev mənim həyatımda” adlı qiymətli kitabda (Bakı, 2005) “Kim ona inanarsa, onunla yüksələcək (“Xəlil Rza Ulutürkün gündəliyindən yarpaqlar”))” adlı sərlövhəli məqalə də verilib. Xəlil Rza Heydər Əliyevə şeirlər də həsr edib: “Ucal, yüksəl, respublikam”, “Gəlir böyük Azərbaycan”, “Heydər Dədə – Atatürk”, “Qanım bayrağımdadır” poemasında isə Ulu Öndər haqqında qiymətli poetik parçalar verib.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub Ulu Öndərin torpaq, bayraq, ocaq, Atabəy Məhəmməd, Əcəmi Naxçıvani, Şah İsmayıl Xətai, Üzeyir bəy sevgisindən yazıb. Zəlimxan Yaqub zəmanəsi, vicdanı, gələcəyi qarşısında hesabat verərək “Böyük ömrün dastanı” və “Böyük ömrün davamı” adlı iki əsəri birləşdirən “Əbədiyyət dastanı”nı, əbədiyyətə doğru yol gedən könül nəğmələrini yaradıb.

Xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyev “Tarixlə üz-üzə dayanmış insan” məqaləsində Heydər Əliyevə qayıdışı xatirələr fonundan, yaxın müşahidələri əsasında təqdim edib, bildirib ki, Heydər Əliyev və elmi-tədqiqat, Heydər Əliyev və tarixi məsuliyyət, Heydər Əliyev və şəxsiyyət problemi həmişə aktual olacaqdır.

Tarixi şəxsiyyətlər və dühalar dünyadan getmirlər, onların böyük əməlləri tarix və millətlər qarşısında nümunə məktəbi olaraq qalır və qalib gəlir. Dahi Heydər Əliyev də belə dühələrdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ “Azərbaycan” qəzeti, 1918-ci ilin materialları.
- ² Axundova, E. (2007). Şəxsiyyət və zaman. I hissə (1923-1969). Bakı, “Ozan”; II hissə (1969-1982). Bakı, “Ozan”, 2007, 784 s.; III hissə (1982-1990). Bakı, “Ozan”, 2009, 804 s.; IV hissə (1969-1989). Bakı, “Ozan”, 2008, 328 s., V hissə (1990-1993). Bakı, “CBS”, 2013, 736 s.; VI hissə, I kitab (1993-2003), Bakı, “CBS”, 2013, 480 s.; II kitab (1993-2003), Bakı, “CBS”, 2013, 496 s.
- ³ AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı, 1998, 2009.

- ⁴ Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin "Heydər Əliyev İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
- ⁵ Cəfərov, N. (2002). Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, "AzAtam", 466 s.
- ⁶ Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı. Tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 400 s.
- ⁷ Ədəbiyyatın yüksək amalı və böyük borcu və Böyük ədəbiyyat siyasəti və möhtəşəm bədii obraz. Bax. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı. Tarixi gerçəklikdən ideala. 2 cildə. Bakı, 2018, 2019.
- ⁸ Əhmədov, T. (2015). Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, V cild. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 624 s.
- ⁹ Heydər Əliyevin MTN-in yubiley tarixində rəsmi çıxışından. "Xalq qəzeti", 6 iyun 1997
- ¹⁰ Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində. Bakı, 2001
- ¹¹ Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Elm", 1998, s.125-177.
- ¹² Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Şərq-Qərb", 2009.
- ¹³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-IV kitablar. Bakı, 1997-1998, "Qayıdış", Bakı, 1997.
- ¹⁴ Həbibbəyli, İ. (2002). Böyük qayıdış epopeyası. Konfrans materialları. 2002.
- ¹⁵ Həbibbəyli, İ. (2017). Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri. 10 cildə, II cild. Bakı, "Elm və təhsil".
- ¹⁶ Qarayev, Y. (2016). Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild, Bakı: "Elm".
- ¹⁷ Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild, Bakı, "Elm və təhsil" 2016, 800 s.
- ¹⁸ Nəbiyev, B. (2009). Heydər Əliyev haqqında etüdlər. 5 cildə, IV cild. Bakı, "Çinar-çap".
- ¹⁹ Paşayev, Q. (2021). Xilaskarlar. Bakı, "Təhsil", 136 s.
- ²⁰ Şəmsizadə, N. (2006). Azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı, "Nurlar".
- ²¹ Türk dünyasının Bəxtiyarı (Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı, və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu). I hissə. Bakı: "Təfəkkür" NPM, 2002. Türk dünyasının Bəxtiyarı (Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu). II hissə. Bakı: "Təfəkkür" NPM, 2002.
- ²² Ulusel, R. (2021). Vətən müharibəsi və ədəbiyyatda milli özünüdərk problemi. Bakı, "Elm və təhsil", 120 s.
- ²³ Vahabzadə, B. (2005). Əsərləri. XI cild. Publisistika. Bakı, "Azərbaycan", s.316.

ÜMUMİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINA HEYDƏR ƏLİYEVİN DİQQƏT VƏ QAYĞISI (1982-1987-ci illər)

NATİQ AXUNDOV

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ARTİ-nin Təlimin nəzəriyyəsi və metodikası şöbəsinin baş mütəxəssisi, əməkdar müəllim.

E-mail: natiq_axundov1953@mail.ru

[https:// orcid.org/ 0000-0001-6761-8399](https://orcid.org/0000-0001-6761-8399)

Məqaləyə istinad:

Axundov N. (2023). Ümumi təhsilin inkişafına Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı (1982-1987-ci illər). *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 97-104

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 19.05.2023

Qəbul edilib: 30.05.2023

ANNOTASIYA

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1982-1987-ci illərə aid fəaliyyəti dövründə təhsil islahatlarının hazırlanması istiqamətində gördüyü işlərdən, həyata keçirdiyi tədbirlərdən bəhs edilir. Araşdırmalar göstərir ki, həmin illərdə Heydər Əliyev ümumi təhsilin struktur və məzmunu ilə bağlı islahatın hazırlanmasında böyük rol oynayıb. Heydər Əliyev hər zaman təhsilin himayədarı kimi çıxış edib, onun cəmiyyətin inkişafına əsaslı şəkildə təsir göstərdiyini əsaslandırır. O, haqlı olaraq qeyd edirdi ki, təhsil millətin gələcəyidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycanda təhsil siyasəti, təhsil islahatları.

ATTENTION AND CARE OF HEYDAR ALIYEV TO THE DEVELOPMENT OF GENERAL EDUCATION (1982-1987 years)

NATIG AKHUNDOV

PhD in Pedagogy, Associate Professor, Chief specialist, Theory and Methodology Department, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan. E-mail: natiq_akhundov1953@mail.ru
[https:// orcid.org/ 0000-0001-6761-8399](https://orcid.org/0000-0001-6761-8399)

To cite this article:

Akhundov N. (2023). Attention and care of Heydar Aliyev to the development of general education (1982-1987 years). *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 97-104

Article history

Received: 19.05.2023
Accepted: 30.05.2023

ABSTRACT

The major focus of the article is based on the work done by the Great Leader Heydar Aliyev in the period of 1982-1987 in the arrangement of educational reforms and the measurements taken by him. The research demonstrates that, in the course of years mentioned above, Heydar Aliyev played a major role in the preparation of the reform of the structure and content of general education. Heydar Aliyev has ever acted as a person having patronage on the education and justified that it has a substantial impact on the development of society. He has correctly stated that education is the future of a nation.

Keywords: Heydar Aliyev, education policy in Azerbaijan, educational reforms.

Heydər Əliyevin SSRİ-nin ali rəhbərliyində çalışdığı dövr 1982-1987-ci illəri əhatə edir. 1982-ci ilin sonunda Ulu Öndər Heydər Əliyevin SSRİ-nin ali rəhbərliyinə irəli çəkilməsi, güclü dövlətin təhsil siyasətinə, təhsil islahatlarına rəhbərlik etməsi ümumi təhsilin inkişafında keyfiyyət dəyişmələrinə gətirib çıxardı.

Bu o illər idi ki, Heydər Əliyev, digər sahələrlə yanaşı, Sovet İttifaqının bütövlükdə təhsil sisteminə rəhbərlik edirdi. Ulu Öndər Moskvada işlədiyi dövrü təhlil edərək qeyd edirdi: “Mənim bir çox vəzifələrim var idi, bir çox nazirliklərə bilavasitə rəhbərlik edirdim. Onların içərisində Sovetlər Birliyinin Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, Maarif Nazirliyi və Texniki Peşə Təhsili Komitəsi də var idi. Mən Sovet İttifaqında bu üç təhsilə aid olan nazirliklərə 5 il rəhbərlik etmişəm, onların işində bilavasitə iştirak etmişəm, mən onların məsələlərini həll etmişəm, nazirlərin məruzələrini dinləmişəm, kollegiyalarında, böyük iclaslarında iştirak etmişəm, fikirlərimi söyləmişəm, bir çox qərarlar qəbul etmişəm” (Mərdanov, 2002).

O illərdə SSRİ-də keçirilən ümumi təhsil üzrə İslahat Komissiyasına da Heydər Əliyev rəhbərlik edib. Tarixi həqiqətdir ki, SSRİ kimi güclü bir dövlətin rəhbərliyində Heydər Əliyevin yüksək vəzifə tutması, digər sahələrlə yanaşı, ölkə təhsilinə 5 il rəhbərlik etməsi, təhsilin təşkili və inkişafı məsələlərinin bilavasitə onun səlahiyyət və nəzarətində olması keçmiş ittifaq miqyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da geniş islahatlar aparılmasına zəmin yaratdı. 1984-cü ildə SSRİ-də ümumi təhsil üzrə islahatların əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və yerinə yetirilməsi mexanizminin işlənilməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır (Əliyev, 2006).

1984-1987-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan “Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətləri” adlı islahat proqramında nəzərdə tutulan bir çox məsələlər həyata keçirilib. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi orta təhsilə 6 yaşdan başlanması və onun müddətinin 11 illik olması haqqında təklif məhz Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülüb

və həmin ideya müstəqil Azərbaycanın təhsil quruculuğunda reallığa çevrilib (Mərdanov, 2011).

1980-ci illərdə məktəblərdə ayrı-ayrı fənn kabinetlərinin formalaşması təhsilin keyfiyyətinə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəlişini nəzərə alaraq məktəblərdə fizika, kimya, biologiya, tarix, hərbi hazırlıq, ədəbiyyat, rus dili, coğrafiya və başqa fənn kabinetləri şagirdlərin ixtiyarına verilib.

Ulu Öndər Heydər Əliyev ümumi təhsilin əsas inkişafında da böyük xidmətlər göstərmişdir. 1984-cü ildə SSRİ-də ümumi təhsil üzrə islahatın əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və yerinə yetirilməsi mexanizminin işlənilməsi, hər il sentyabrın 1-nin ümumxalq bayramı, “Bilik günü” kimi qeyd edilməsi təşəbbüsü də məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Bundan başqa, SSRİ-də fəaliyyət göstərən internat tipli müəssisələrin işinin yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi ilə bağlı hökumətin üç qərarının (1984, 1985 və 1987-ci illərdə) hazırlanması da bilavasitə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilib. “Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqaməti haqqında” Sovet İKP MK-nın plenumunun qərarı, o cümlədən 1984-cü il aprelin ortalarında SSRİ Ali Sovetinin qəbul etdiyi qərar və ümumi təhsilə dair islahat proqramı Heydər Əliyevin fikir və təklifləri əsasında qəbul edilib.

1982-ci ildə respublikada 4395 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Həmin ilin sonunda Heydər Əliyevin SSRİ-nin ali rəhbərliyinə irəli çəkilməsi, dövlətin həm də təhsil siyasətinə və təhsil islahatlarına rəhbərlik etməsi Azərbaycanda ümumtəhsil məktəblərinin inkişafına və məktəb islahatı aparılmasına zəmin yaratdı. 1984-cü ildə SSRİ-də aparılan ümumtəhsil və peşə məktəbləri üzrə islahatın əsas istiqamətləri və strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, həmin islahatın icra mexanizminin işlənilməsi məhz İslahat Komissiyasının sədri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Komissiyanın hazırladığı “Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətlərində nəzərdə tutulan bir çox

məsələlər (6 yaşdan təhsil, 11 illik icbari orta təhsil, "Bilik günü"nin təsis edilməsi, ümumi orta təhsildə tədrisin təmayüllülər və dərinləşmiş siniflər əsasında qurulması və s.) həyata keçirilsə də, sonrakı siyasi proseslər qarşıya qoyulan məktəb islahatının reallaşmasına imkan vermədi (Əhmədov, 2010).

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayı isə 1969-cu ildən 1982-ci ilə qədər olan dövrdə 1600-dən 1875-ə çatdırılıb, orada tərbiyə alanların sayı müvafiq olaraq 110 mindən 147 min nəfərə yüksəlib.

Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində ümumtəhsil və peşə məktəbi üzrə islahat komissiyasının sədri kimi XI çağırış SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətləri haqqında məruzəsində ümumtəhsil və peşə məktəblərinin sosial rolunun gücləndirilməsi yollarından danışarkən demişdir ki, bu gün müzakirə olunan sənəddə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi məktəbdə təlim və tərbiyə işini real istehsalla daha dolğun şəkildə əlaqələndirməyə imkan verəcək əməyi məktəb həyatının təsadüfi, ikinci dərəcəli komponentindən müntəzəm komponentinə, onun əsas komponentlərindən birinə çevirəcəkdir. İslahat müasir məktəbi məhz əmək tərbiyəsinin gücləndirilməsinə yönəldir. Bütün gənclərin, o cümlədən orta ümumtəhsil məktəbləri məzunlarının əmək fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl müəyyən bir peşəyə yiyələnməsinə nail olmaq vəzifəsi qarşıya qoyulur. Bu bizim sosial nailiyyətimiz olacaq, nəinki xalq təsərrüfatı üçün kadr hazırlığı işini yaxşılaşdırmağa imkan verəcək, həm də gənclərə dərk olunmuş əmək tələbatı yaradılmasına, onların öz həyat perspektivlərini düzgün seçmələrinə kömək edəcək, ümumtəhsil məktəbinin sosial funksiyalarının və rolunun nəzərə çarpacaq dərəcədə zənginləşməsinə gətirib çıxaracaqdır" (Mərdanov, 2011).

Bu gün Azərbaycanda uğurla reallaşmaqda olan bir çox mütərəqqi islahatların əsası hələ o zaman Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. O dövrdə Azərbaycanda ümumtəhsil məktəb

islahatının mərhələlərlə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi qərara alındı. Növbəti ildə qəbul edilən qərarların icrasına başlandı. O dövrdə ümumi orta təhsilin həyata keçirilməsi və digər məsələlərə diqqət artırıldı. Həllini gözləyən məsələlər dedikdə, ehtiyacı olan uşaqların internatlara cəlb edilməsi, günü uzadılmış qrup və məktəblərin təşkili, ehtiyacı olan uşaqlara maddi kömək edilməsi, əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün xüsusi məktəb və siniflərin yaradılması, uzaq məsafələrdə yaşayan şagirdlərin məktəblərə avtobusla daşınması, onların dərslərlə pulsuz təmin olunması və digər məsələləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ümumtəhsilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin də həcmi xeyli artırıldı (Mərdanov, 2011).

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1970-1982-ci illərdə əldə etdiyi ən mühüm tarixi nailiyyətlərindən biri də xalqımızın uzaq gələcəyini nəzərdə tutan güclü kadr potensialının, o cümlədən nadir ixtisaslar üzrə müttəxəssislər ordusunun yaradılması idi. Belə ki, həmin illərdə iqtisadiyyatın sürətli və çoxşaxəli inkişafına uyğun olaraq respublikanın ali və orta ixtisas təhsili şəbəkəsi genişləndirildi.

Ulu Öndər gənclərin təhsil və tərbiyəsi sahəsində vahid dövlət siyasətini təmin etmək, xalq maarifi işinə rəhbərlik səviyyəsini yüksəltmək, pedaqoji kadrlara lazımi əmək və məişət şəraiti yaratmaq üçün ardıcıl surətdə tədbirlər görülməsini zəruri sayırdı.

1980-ci illərdə ölkədə ümumi təhsilin keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırılması nəzərdə tutulurdu. Təhsil, əmək və əxlaq tərbiyəsi sahəsində gənclərlə aparılan işin daha da təkmilləşdirilməsi zərurəti yarandı. Məktəb islahatında məqsəd həm də təhsilin strukturunun təkmilləşdirilməsi, təlimin fəal forma və metodlarının tətbiq edilməsi, təlim-tərbiyənin vəhdəti prinsipinin, ailənin, məktəbin və ictimaiyyətin sıx əlaqəsinin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi idi. Bu baxımdan, Ulu Öndərin ideyaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ömrünün 50 ilindən çoxu Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövləti və dövlətçiliyinin taleyi ilə bağlı olan, iqtisadiyyatımızda, milli

ideologiya və mənəviyyatımızda, mədəniyyətimizdə, elmimizdə, təhsilimizdə, səhiyyəmizdə və digər sahələrdə misli görünməyən işlər görən dünya şöhrətli şəxsiyyət olan ümummilli lider Heydər Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti heç vaxt xalqımızın yaddaşından silinməyəcək, indiki və gələcək nəsillər bu böyük şəxsiyyətə hörmət və ehtiram edəcəklər.

Heydər Əliyev xalq maarifinin təkmilləşdirilməsinə və gənc nəslin tərbiyəsinə dair strateji proqramların hazırlanmasını vacib sayırdı. Haqlı olaraq qeyd edirdi ki, təhsil məsələsinə məhz belə strateji yanaşma cəmiyyətin tərəqqisinə böyük fayda verə bilər.

Cəmiyyətin inkişafı dövrün çağırışlarından irəli gələn vəzifələrin həllini tələb edir. Belə bir zamanda fəal vətəndaş, mənəviyyatca zəngin, əxlaqi cəhətdən təmiz, dürüst şəxsiyyətlərin formalaşdırılması olduqca vacibdir. Ona görə də təlim və tərbiyə işi həmişə diqqətdə saxlanılmalıdır. Gənc nəslin həyata və əməyə hazırlaşdırılması daim təkmilləşdirilməlidir.

Ümummilli lider qeyd edirdi ki, dünya mədəniyyətinin yüksək inkişaf mərhələsinə çatmaq, sürətli yüksəlişə nail olmaq üçün iqtisadiyyatın və cəmiyyətin sosial tərəqqisində misilsiz rol oynayan xalq maarifinin zəngin təcrübəsinə və nailiyyətlərinə arxalanmaq vacibdir. Ona görə də ümumi təhsilə, xalqın maariflənməsinə, mənəvi inkişafa, şagirdlərə, o cümlədən istedadlı uşaqlara, yaradıcı qüvvələrə hər zaman qayğı göstərilməsinə ehtiyac var.

O zaman təlim-tərbiyə işinə yeni yanaşmalar vahid məktəb, əmək məktəbi, texniki məktəb ideyalarını müasir şəraitə uyğun olaraq ardıcıl surətdə inkişaf etdirir, cəmiyyətin bütün tərbiyəvi qüvvələrini birləşdirməyə imkan verirdi. Məktəbdə təlim və tərbiyə işinin real istehsalla daha da əlaqələndirilməsi imkanları yaradırdı. Orta ümumtəhsil məktəbləri məzunlarının əmək fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl müəyyən bir peşəyə yiyələnməsi mühüm vəzifə hesab edilirdi. Bu da kadr hazırlığı işini yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmağa, yeniyetmə və gənclərdə dərk olunmuş əmək tələbatının yaradılmasına təsir göstərir, onların öz həyat perspektivlərini düzgün

seçmələri ümumtəhsil məktəblərinin sosial funksiyalarının və rolunun nəzərəcarpacaq dərəcədə zənginləşməsinə imkanlar yaradırdı.

Məktəb islahatı ilə bağlı ümummilli lider Heydər Əliyevin çıxışları, məruzəsi, fikir və ideyaları cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət edən başlıca problemləri əks etdirir (Mərdanov, 2002). Ulu Öndərimiz şagirdlərin təhsilinin və tərbiyəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, gənclərdə yüksək mənəvi keyfiyyətlər, vətəne məhəbbət hissinin formalaşdırılmasını başlıca vəzifələrdən hesab edirdi. Eyni zamanda şagirdlərin dərs prosesinin, ictimai və ailə tərbiyəsinin bütün forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, onların daha erkən yaşlarda biliklərə cəlb edilməsi və onlara ictimai, faydalı əməkdə iştirak etmək üçün vərdislər aşılması, habelə xalq maarifinin idarə olunmasının yaxşılaşdırılması, ümumi təhsilin tədris-maddi bazasının möhkəmləndirilməsinin bu məqsədlərə xidmət etməsi vacib hesab olunurdu.

1984-cü il yanvarın 4-də xalqın müzakirəsinə verilən "Ümumtəhsil və peşə məktəbində islahatın əsas istiqamətləri" haqqında Sovet İKP MK-nın layihəsini işləyib hazırlayan SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyev idi (Axundova, 2008).

İslahatda nəzərdə tutulan və müəllimlərin ixtisasının artırılmasına yönəldilən tədbirlərə toxunan Heydər Əliyev müəllimin ideal portretinin cizgilərini bu cür yaradır: "Nə vaxta qədər ki, müəllim öyrənir, o yaşayır, nə vaxta qədər ki, müəllim yaşayır – o öyrənir: Bu həqiqət heç vaxt öz mənasını itirməyəcək. Müəllim nəinki zamanə ilə ayaqlaşmalıdır, hətta onu qabaqlamalılardır" ("Kommunist" qəzeti, 1982).

Heydər Əliyev mədəniyyət xadimlərini xalq maarifinə və ümumtəhsil islahatına öz töhfələrini verməyə çağırırdı; uşaq və gənclərin mənəvi və vətəndaşlıq təşəkkülünə kömək edən yüksək ideyalı, bədii cəhətdən kamil, məktəb həyatını, müəllimlərin nəcib missiyasını dolğun və düzgün əks etdirən əsərlər gözləyirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda təhsilimizin, onun aparıcı amili olan müəllimlərin cəmiyyətdə rolunun artması, müəllimlik peşəsinə olunan

ehtiram, bu peşənin layiqli davamçılarna olan qayğı və himayə, dövrün tələbindən irəli gələn humanistləşdirmə, təhsilin forma və məzmunca yeniləşməsi, təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi kimi mühüm məsələlərə daim yüksək diqqət yetirilən, ardıcıl, sistemli təhsil islahatlarının aparılmasını ön plana çəkib. Azərbaycanda təhsilin yaxşılaşdırılması, gənc nəslin dünyagörüşünün formalaşdırılması, onların təlim və tərbiyəsinin düzgün təşkili cəmiyyət qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olub.

Bu gün Heydər Əliyev şəxsiyyətini, zəngin siyasi təcrübəsini, gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında müsbət rolunu göstərmək bizim ən başlıca vəzifələrimizdən biridir. Dahilik səviyyəsinə yüksəlmiş görkəmli şəxsiyyətlərin həyata gəlişi yüz ildə bir dəfə təsadüf edilən hadisə olmaqla yanaşı, qismətlərinə düşmüş ömür payı müddətində onların gördükləri tarixi işlərin miqyası əsrlərə bərabər tutulur, ölkəsinin, millətinin zəfər salnaməsinə əbədi həkk olunur.

Ulu Öndərin xalqına bağlılığı, xalqının gələcəyini xoşbəxt görmək istəyi bu üç sözdə özünü nümayiş etdirir: “Təhsil millətin gələcəyidir”. Bu üç sözün hərfi mənasından yaranan müdrik fəlsəfi müddəa işıqlı, savadlı bir cəmiyyətin, güclü dövlətin bərqərar olmasının mənəvi-ideoloji dayağı, ideya mənbəyi, inkişaf rəmzi kimi səslənir. Xalqını xoşbəxt, firavan, yüksək səviyyəli, dərin dünyagörüşlü, qlobal təhsilli görmək Heydər Əliyevin arzusu idi.

Təhsil sistemi bir-biri ilə dialektik vəhdətdə olan və qarşılıqlı inkişaf edən, eləcə də keyfiyyət baxımından biri digərindən asılı olan pillə və ölçü səviyyələrindən ibarət vahid orqanizmdir. Odur ki, qəbul edilən qərarlarda ibtidai siniflərin və məktəbəqədər təhsilin təşkil olunması təhsildə təkzibolunmaz inkişaf deməkdir. Qeyd etdiyimiz sahədə inkişaf olmazsa, ibtidai təhsil dövründə şagirdlər müəyyən edilən standartlara, cəmiyyətin inkişaf tələblərinə uyğun keyfiyyətli təhsil alıb zəruri bilik, bacarıq və səriştələrə yiyələnməzlərsə, o zaman ümumi orta təhsil səviyyəsində onlardan hansısa səmərəli nəticələr gözləmək əbəsdir.

Bu sahədə ibtidai sinif müəllimlərimizin elmi-nəzəri peşəkarlıq səviyyəsi, metodik kamilliyi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyev təhsil islahatlarının proqram və layihələri hazırlanarkən, şübhəsiz, bu həqiqətləri diqqətə çatdırırdı. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, hər hansı bir xalqı, ölkəni öz hüdudlarından kənarında tanıdan mühüm amillərdən biri də onun, insanın ümumi təhsil vasitəsilə malik olduğu dəyərlər kompleksi hesab edilir. Bu halda müəllimlərin, xüsusilə ibtidai sinif müəllimlərinin mövcud tərkibini ciddi təhlil edərək onu müasir keyfiyyət tələblərinə uyğun daha da yaxşılaşdırmaq, pədaqoji kadr hazırlığı sistemini yeni dövrün çağırışları fonunda getdikcə təkmilləşdirmək, fikrimizcə, vacib vəzifələrdəndir.

Heydər Əliyevin təhsillə bağlı verdiyi açıqlamada qeyd olunurdu ki, gələcəkdə məzmun və mahiyyətinə görə ümumi təhsil yolu ilə aşılanaq yeni tələb olunan bacarıq və vərdişlər nə qədər dəyişilib modernləşsə də, baza, istinad xarakterli daim tələbyönlü qalacaqdır. Məhz bu zəruri keyfiyyətlər cəmiyyətin faydalı üzvü olmaq, əmək fəaliyyətinə qoşulmaq, dövrün və zamanın yeniliklərini mənimsəyə bilmək üçün bünövrə rolunu oynayır. Heydər Əliyevin təbirincə desək, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını yaxşı başa düşən yaradıcı təfəkkür vərdişləri olan bilikli, təhsilli adamlar hazırlanmalıdır. Biz bu gün təhsilin nüfuzunu yüksəltmək istəyiriksə, onda şagirdlərə öz biliklərini müstəqil surətdə artırmaq, elmi informasiyaların sürətli axınından baş çıxarmaq aşılanaq (Nəbiyev, 1998).

Heydər Əliyev hələ Moskvada vəzifədə olduğu dövrdə də Azərbaycan təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşdırılmalı olduğunu bildirdi. Qeyd edirdi ki, Azərbaycanda təhsil islahatları hazırlayıb həyata keçirilməsinə çalışmalı, bu yolda heç nəyi əsirgəməməliyik. Biz bilirik ki, yüksək təhsilli, intellektli kadrların hazırlanmasında dövlət büdcəsindən xeyli miqdarda vəsait xərclənir.

Heydər Əliyev 1980-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin respublikamızdan kənarında təhsil

almaq imkanlarını genişləndirib, onlar hazırda müstəqil Azərbaycanın xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışır və gənc nəslə təhsil, bilik və bacarıqlar öyrədirlər. Bu gün təhsil sahəsində çalışanlar Heydər Əliyevin islahat proqramlarından, ideyalarından bəhrələnir və onları həyata keçirirlər (Nəbiyev, 1998).

Tədris prosesində əyanilik çox böyük fayda verə biləcək qaydadır, şəxsi nümunələrin bütövlükdə tərbiyə işində xüsusilə vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynaması birmənalıdır. Valideynlərdən sonra uşağın daha çox inandığı, ibrət götürdüyü müəllimlərdir. Elə ona görə deyirik ki, müəllimlik çətin peşədir, keyfiyyətli dərslər demək müəllimin əsas vəzifəsidirsə, əqidəsinə, mənəviyyətinə görə örnək olmaq iqiqat vəzifəsidir. Həyat sübut edir ki, tələb edən özünü tələb etdiyi dəyərlərə mənsub olmasa, onun təbliğat və təşviqatı heç bir fayda verməz. Heydər Əliyevin istiqamətverici dəyərli tələblərindən biri də o idi ki, ümumi təhsilimizdə, yəni məktəblərimizdə bütün dərslər, bütün fənlər bizim həyatımıza həsr olunmalıdır. Dərindən yanaşsaq, bu böyük məna daşıyan əbədi vəzifədir. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, bizim bu günümüz və gələcəyimiz indi və sonra ümumi təhsilə cəlb edilən uşaqları hansı səviyyədə formalaşdırıb milli dəyərlər ruhunda tərbiyə etməyimizdən, keyfiyyətli təhsil verməyimizdən bilavasitə asılıdır. Yeni biliklərin əldə edilməsi təhsilin yox, elmin funksiyasına aiddir. Təhsil isə artıq məlum olan bilikləri geniş kütlələrə və ya məqsəddən asılı olaraq əhalinin müəyyən qrupuna çatdırmaq üçün təşkil olunmuş genişmiqyaslı ictimai prosesdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ümum-millət lideri Heydər Əliyevin 1982-1987-ci illərdə təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların hazırlanmasında və tətbiqində rolu elmi-pedaqoji baxımdan əsaslandırılıb, problemlə bağlı elmi təhlillər aparılıb.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə əksini tapmış fikirlər, əsaslandırılmış elmi nəticələr pedaqoji baxımdan əhəmiyyətli və tədris resurslarının hazırlanmasında, təhsil tarixinə aid dərslərdə tətbiq edilə bilər.

NƏTİCƏ

Görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan təhsilinin, elminin inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına və təbliğinə çox böyük töhfə verən şəxsiyyətdir. Onun Azərbaycan elminin, təhsilinin, mədəniyyətinin inkişafında misilsiz xidmətləri vardır. Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyinin bütün dövrlərində bu sahəyə diqqət və qayğısını əsirgəməyib, daim milli elmimizin, mədəniyyətimizin, eyni zamanda ümumi təhsilimizin güclü himayədarı kimi çıxış edib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1 Axundova, E.H. (2008). Heydər Əliyev IV hissə:1969-1989 Şəxsiyyət və zaman / E.H. Axundova. Bakı: Ozan, 328 s.
- 2 Azərbaycan müəllimlərinin VI qurultayında H.Əliyevin nitqi // Kommunist. 1978, 20 may, s.2.
- 3 Cavadova, Z.Ş. (2013). Heydər Əliyev elm, təhsil və mədəniyyətimizin himayədarı // Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV beynəlxalq konfransın materialları, Bakı: Mütərcim, 1- 4 may, s.112.
- 4 Əhmədov, A. (2023). Ə.Azərbaycanın ümumi təhsili Heydər Əliyev ideyalarının işığında // Azərbaycan müəllimi, 17 fevral. s.7.
- 5 Əhmədov, H.H. (2010). Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası / H.H. Əhmədov. Bakı: Elm, 800. s.
- 6 Əliyev, H.Ə. (1979). Moskvada təhsil alan azərbaycanlı tələbələr və aspirantlar ilə görüşdə nitqi // Kommunist. 5 dekabr. s.2.
- 7 Əliyev, H.Ə. (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir / H.Ə.Əliyev. Bakı: Azər nəşr, 488. s.
- 8 Əliyev, H.Ə. (2006). Təhsil, bilik, məktəb / H.Ə.Əliyev. Bakı: Azər nəşr, 400.s.
- 9 Əliyev, H.Ə. (2013). Azərbaycan elminin keşiyində. I cild / H.Ə. Əliyev. Bakı: Turxan, 668 s.
- 10 Əsgəroğlu, İ. (Məmmədov, İ.Ə.) (2002). Zəmanəmizin böyük azərbaycanlısı / İ. Əsgəroğlu, A.B.İbrahimov. Bakı: Ozan, 388 s.

- ¹¹ Əsgərov, Ş.Q. (2003). Təhsilimiz, dünən, bu gün və sabah / Ə.Q.Əskərov. Bakı: Elm, səh.214.
- ¹² Xudiyev, N.M. (1997). Heydər Əliyev və Azərbaycan dili / N.M. Xudiyev. Bakı: Təhsil, 288 s.
- ¹³ "Kommunist" qəzeti, 29 avqust 1982, № 202 (18136)
- ¹⁴ Qasımlı, M.C. (2006). Heydər Əliyev İstiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər) / M.C.Qasımlı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 608 s.
- ¹⁵ Mahmudov, Y.M. (2011). Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü / Y.M.Mahmudov. Bakı: Təhsil 680 s.
- ¹⁶ Mehdizadə, M.M. (1971). Mühüm vəzifələr // Kommunist. 31 avqust. s.2.
- ¹⁷ Mərdanov, M.C. (2002). Heydər Əliyev Təhsil millətin gələcəyidir / M.C.Mərdanov, Ə.Q.Quliyev. Bakı: Təhsil, 580 s.
- ¹⁸ Mərdanov, M.C. (2011). Azərbaycan təhsil tarixi II cild / M.C. Mərdanov. Bakı: Təhsil, 704 s.
- ¹⁹ Nəbiyev, B.Ə. (1998). H.Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili / B.Ə. Nəbiyev. Bakı: Elm, 196 s.

AZƏRBAYCANDA İLK MÜSƏLMAN QIZ MƏKTƏBİNİN QADINLARIN TƏHSİLİNDƏ ROLU

ELZA SƏMƏDLİ

Türk dilləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Xəzər Universitetinin Humanitar, təhsil və sosial elmlər fakültəsinin dekanı. E-mail: esemedova@khazar.org
<https://orcid.org/0000-0002-3831-3112>

Məqaləyə istinad:

Səmədli E. (2023). Azərbaycanda ilk müsəlman qız məktəbinin qadınların təhsilində rolu. *Azərbaycan məktəbi*, № 2 (703), səh. 105–114

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 03.05.2023
Qəbul edilib: 22.05.2023

ANNOTASIYA

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda qadınların təhsilində ənənəvi və dini təhsildən dünyəvi təhsilə keçidlə bağlı ciddi səylər göstərilib. Müqəddəs Nina məktəbi Azərbaycanda ilk dünyəvi qızlar məktəbi olub. 1897-ci ilin statistikasına əsasən bu məktəbdə oxuyan 320 şagirddən yalnız 3-ü müsəlman olub. Azərbaycan müsəlmanları bir çox səbəblərdən qızlarını bu məktəblərə göndərmirdilər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki bu vəziyyət Azərbaycan ziyalıları çox düşündürdü. Onlar cəmiyyətin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafında qadın təhsilinin əhəmiyyətinə, qadınların ictimai həyatda iştirakına və qadın azadlığına xüsusi diqqət yetirirdilər. Çar Rusiyası Bakıda müsəlman qızlar üçün dünyəvi məktəb açılması cəhdlərinin qarşısını ardıcıl olaraq alırdı. Tədqiqatda XX əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan ilk müsəlman qız məktəbinin açılması prosesi, onun türk-islam dünyasında doğurduğu əks-səda, Azərbaycan qadınının təhsilinə təsiri, məktəbin ilk müəllimləri və ilk məzunlarının sonrakı fəaliyyətləri araşdırılıb.

Açar sözlər: Azərbaycanda qadın təhsili, ilk müsəlman qız məktəbi, Hacı Zeynalabdin Tağıyev.

AZƏRBAYCAN'DAKI İLK MÜSLÜMAN KIZ MEKTEBİ'NİN KADIN EĞİTİMİNDE ROLÜ

ELZA SEMEDLI

Doç. Dr., Hazar Üniversitesi, Azərbaycan. E-mail: esemedova@khazar.org
<https://orcid.org/0000-0002-3831-3112>

Makaleden alıntı:

Semedli E. (2023). Azərbaycan'daki İlk Müslüman Kız Mektebi'nin Kadın Eğitiminde Rolü. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), s. 105-114

ÖZET

XIX yüzyılın ilk yarısında Azərbaycan'da kadın eğitiminde geleneksel, dini eğitimden dünyevi eğitime geçiş anlamında ciddi çalışmalar görülmektedir. Mukaddes Nina Kız eğitim kurumu Azərbaycan'daki ilk dünyevi kız okuluydu. 1897 yılı istatistiğine bakılacak olursa, bu okula devam eden 320 öğrenciden sadece 3'ü Müslüman idi. Azərbaycan'daki Müslümanlar birçok sebepten kız evlatlarını bu okullara göndermek istemiyordu. XIX yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başındaki bu durum Azərbaycan'ın aydın kesimini son derecede düşündürmekteydi. Onlar, toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel gelişiminde kadın eğitiminin önemine ve kadının sosyal hayata katılmasına, kadınların bağımsızlık kazanmasına devamlı vurgu yapıyorlardı. Bakü'de Müslüman kızlar için dünyevi kız okulunun açılması girişimleri Çar Rusya'sı tarafından devamlı engelleniyordu. Çalışmada XX yüzyılın başlarında açılan ilk Müslüman kız okulunun açılma süreci, bu okulun tüm Türk İslam Dünyasındaki yankıları ve Azərbaycan'da kadın eğitimi üzerindeki etkileri, okulun ilk öğretmenleri ve ilk mezunlarının sonraki faaliyetleri araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Azərbaycan'da kadın eğitimi, ilk Müslüman kız okulu, Hacı Zeynel Abidin Tagiyev.

Makale Tarihçesi

Gönderim tarihi: 03.05.2023

Kabul tarihi: 22.05.2023

THE IMPACT OF AZERBAIJAN'S FIRST MUSLIM GIRL'S SCHOOL ON WOMEN'S EDUCATION

ELZA SEMEDLI

PhD, Assoc. Prof., Khazar University, Azerbaijan. E-mail: esemedova@khazar.org
<https://orcid.org/0000-0002-3831-3112>

To cite this article:

Semedli E. (2023). The Impact of Azerbaijan's First Muslim Girl's School on Women's Education. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 105–114

ABSTRACT

The major initiatives to modify women's education system from conventional, religious education to secular education were carried out in the first part of the nineteenth century in Azerbaijan. The first secular girl's school in Azerbaijan was the Holy Nina Girl's School. According to the statistics made by the school in 1897, only 3 out of 320 students at the Holy Nina Girl's School were Muslims. Due to several reasons, Muslims refused to let daughters to study in these schools. The above-mentioned situation occupied a key place in the agenda of Azerbaijani intellectuals at the end of the 19th century and early 20th centuries. They constantly accentuated the importance of women's education in the economic, social and cultural development of society, women's participation in public life and women's freedom. Tsarist Russia, on the other hand, thwarted initiatives with the intention of the establishment of secular schools for Muslim girls in Baku. The study examines the foundation process of the first Muslim girls' school established at the beginning of the XX century, the repercussions of this school in the entire Turkish-Islamic World and its effects on women's education in Azerbaijan, the first teachers and the next performances of the first graduates of the school.

Keywords: Women's education in Azerbaijan, the first Muslim girl's school, Haji Zeynalabidin Tagiyev.

Article history

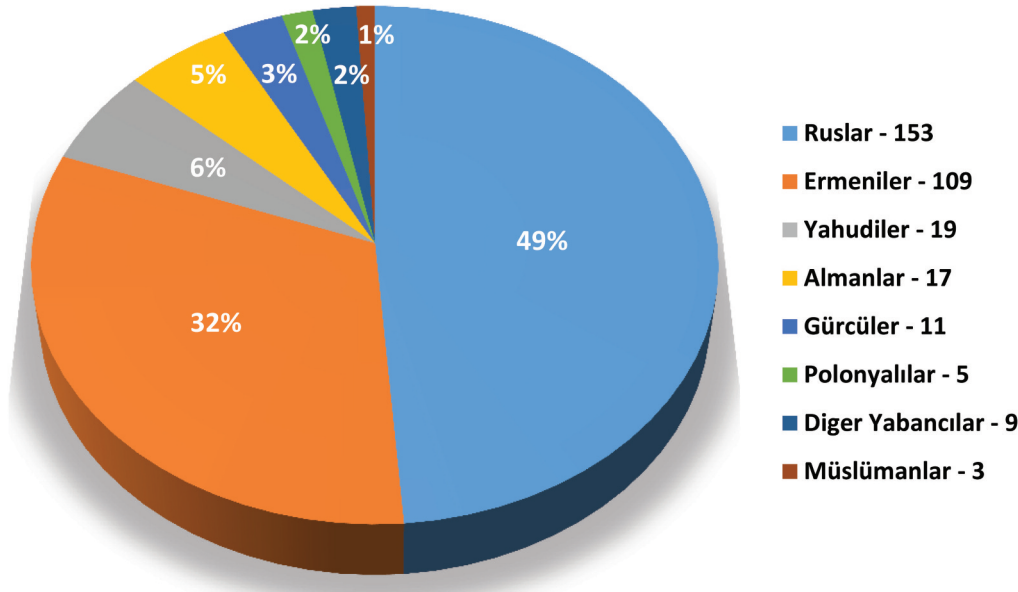
Received: 03.05.2023

Accepted: 22.05.2023

XIX yüzyıl Azərbaycan'ın ekonomik, siyasi, kültürel aydınlanma, milli kimliğin ve bilincin geliştiği, eskimiş feodal sistemden, cehaletten uzaklaşması açısından önemli bir yüzyıldır. Bu dönem aynı zamanda Azərbaycan'ın Avrupa kültürü ile tanıştığı bir dönem olarak kadın eğitiminde önemli role sahiptir. Şöyle ki, XIX yüzyılda Müslümanlar arasında kadın eğitimini incelediğimiz zaman diğerlerinde olduğu gibi Azərbaycan'da da Müslüman nüfusun durumu pek farklı değildi.

XIX yüzyılın ilk yarısında Azərbaycan'da kadın eğitiminde geleneksel, dini eğitimden dünyevi eğitime geçiş için ciddi çalışmalar görmekteyiz. 1848-de Çar Rusya'sı döneminde açılarak önce Şamahı'da faaliyet gösteren, sonralar Bakü'ye taşınan Mukaddes Nina Kız eğitim kurumu Azərbaycan'daki ilk dünyevi kız okuluydu. 1874 yılında Bakü'de lise eğitimi veren ilk kadın gimnaziyası (okulu) açıldı. Fakat Mukaddes Nina kız okulunun 1897 yılı istatistiğine bakılacak olursa, bu okula devam eden 320 öğrenciden sadece 3-ü Müslüman idi. Onlardan Ruslar – 153 (48.42%), Ermeniler – 109 (31.64%), Yahudiler – 19 (6.01%), Almanlar – 17(5,38%), Gürcüler – 11 (3.11%), Polonyalılar – 5 (1.58%), diğer yabancılar – 9 (...), Müslümanlar 3 (0.95%) kişi idi (Cabbarov, 2011, s. 6-dan alıntı Kaspi gazetesi, 16 Ocak, 1898). Genel olarak XIX yüzyılın sonunda Azərbaycan'da bütün okullardaki 1283 kızdan sadece 6-sı (0.4%) Azerbaycanlı idi (Tairzade, 2009, 163).

Mukaddes Nina Kız Okulunun 1897 Yılı İstatistiği

Bunun temel sebepleri arasında dönemin ilgili okullarında eğitimin yabancı dilde, genelde Rusça olması, Müslümanlara özgü derslerin olmamasıyla birlikte Müslüman toplumdaki cahil hacı hocaların insanları devamlı baskı altında tutarak, kadın eğitiminde İslamiyet'in kurallarını yanlış ve yanlış uygulamalarıydı. Toplumun büyük bir kesiminde Rus okullarına büyük bir itimsizliğin oluşumunda, toplumu cehalete sevk eden cahil din adamlarının büyük etkisi vardı. Onlar toplumu dünyevi eğitimden uzaklaştırarak, mollahanalarda (dini eğitimin verildiği kurumlar) dini eğitime teşvik ediyor, dünyevi okullardaki eğitimi gavurluk, dinden çıkma gibi telakki ettiriyor, İslam'ın

ruhuna zıt hesap ettikleri bu dünyevi okullara karşı çıkıyor, orada ders veren öğretmenleri lanetliyorlardı (Azerbaycan tarihi, 2001, C.V, 193).

XIX yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başındaki bu durum Azerbaycan'ın aydın kesimini son derecede düşündürmekteydi. Onlar, toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel gelişiminde kadın eğitiminin önemine ve kadının sosyal hayata katılmasına, kadınların bağımsızlık kazanmasına devamlı vurgu yapıyorlardı. Dönemin ileri gelenlerinden, gazeteci yazar Memmedağa Şahtahtinski kadın eğitimsizliğinin toplum için oluşturduğu tehlikeyi şöyle belirtiyordu – *Kadın eğitimi.... İlk, temel bilgiler verir ve İslam dünyasını temel sosyal hastalıktan kurtarır, çünkü kadınlar kapalı bir hayat sürmektedirler. Bu hayat tarzı fiziki ve idraki sağlık için zorunlu olan hareketlerin, bağımsızlığın olmaması onları şımarık ve çaresiz, zayıf, sağlıksız kılmaktadır. Onlardaki bu fiziksel ve idraki eksikliği anneler genetik olarak tabii ki, sadece kız çocuklara değil, hatta erkek çocuklara da aktarmaktadır* (Cabbarov, 2011, 7).

Azerbaycan'ın okumuş, kültürlü aydınları kadın eğitimsizliği ile ilgili problemleri sadece gündeme getirmiyor, aynı zamanda çözümler üretmeye çalışıyorlardı. Dönemin önemli eğitimcilerinden pedagog, Azerbaycan toplumunun aydınlanmasında önemli rolü olan Ekinci gazetesinin yayıncısı Hasan Bey Zardabi, Müslüman kızlar için bir sınıflı okulunun açılması için 1896 yılı 19 Ocak'ta Bakü gubernatoruna (vali) müracaat etmiş, fakat ret cevabı almıştı (Göyüşova, 1962, 8).

ALEKSANDROVKİ RUS-MÜSLÜMAN KIZ MEKTEBİ (1901-1918)

Bakü'de Müslüman kızlar için ilk dünyevi kız okulunun açılmasının ilk girişimi Çar Rusya'sı tarafından engellense de aynı yıl Azerbaycan'ın hayırsever milyoncusu Hacı Zeynel Abidin Tagiyev çevresindeki aydın kesimle birlikte bu defa okulun açılması için gerekli tüm masrafları üzerine götüreceğini ve okulun devamı için bankaya yüklü miktarda para yatıracağını taahhüt eden mektupla yeniden Çar Rusya'sının yetkili kurumları ile yazışmalara başladı. Okulun açılması ile ilgili yetkili kurumlar razı olmasına rağmen Hacı Z. Tagiyev bu konuda toplumun yukarıda bahsedilen hassasiyetini göz önünde bulundurarak ihtiyatlı davranıyordu. Okulla ilgili düşüncelerini Leipzig Üniversitesi mezunu, Azerbaycan'ın ileri gelen aydınlarından gazeteci ve siyasetçilerin M. Şahtahtinskiye yazdığı mektubunda şöyle anlatıyordu – *... bir yerli gibi ben Müslüman aile hayatını ve onun bütün eksikliklerini iyi biliyorum. Müslüman kadının şimdi içinde bulunduğu kapalı, fanatik hayattan zamanla çıkması için tek yol var- mektep ve yine de mektep. Fakat hemin mektebi öyle ustalıkla açmak gerekir ki, Müslümanlar yanlış düşüncelere kapılmadan onu benimsesinler ve kendi kızlarını güvenerek oraya göndersinler. İşte bu sebepten de hem öğrencilerin hem okul müdiresi hem de öğretmenlerin Müslüman olması gerektiğini de bildirdim, aksi halde oraya öğrencileri göndermeleri mümkün değil. Okul Müslümanların itimadını kazandıktan sonra zamanla, his olunmadan Rus medeni hayatının uygun unsurları uygulanabilir, fakat şimdi bu mümkün değil, zaman kendisi ne yapmak gerektiğini gösterecek. Okulda süpürgeci dışında başka erkeklerin girmesi kesinlikle yasak olmalı, süpürgeci de evli olmalıdır* (Cabbarov, 2011, 30, ARDEİA, f.675, siy.2., s.v.97,v.1).

Hacı Z. Tagiyev'in 24 Nisan 1896 yılında Kafkas Eğitim Dairesi başkanı P. Yankovskiy'e yazdığı mektubunda açılacak okulun Kafkas Eğitim Dairesinin 1 sınıflı okulları tipinde olacağını, aynı zamanda Müslüman ailenin ihtiyaçları doğrultusunda el işi ve ev işleri derslerinin okutulduğu ek 4. Sınıfın olması gerektiğini söylüyor, okulda 20 kişilik pansiyon olmalı, bütün öğrenciler, aynı zamanda okul müdiresi Azerbaycan Türkçesi, şeriat, Rus dili ve diğer bütün derslerin öğretmenlerinin de Müslüman olması gerektiğini belirtmişti. Mektubunda okulun amacı Müslümanlara Rus medeniyetini kazandırmak için onlara eğitim aracılığıyla insan haklarını idrak ettirmektir,

diye yazar (Cabbarov, 2011, 24, ARDEİA, f.675, siy.2., s.v.97, vv. 34-37). H.Z.Tagiyev Çar hükümetini okulun açılmasına razı salmak için açacağı okula İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'nın 50. Taç koyma merasimi anısına onun adını vermek istediğini de yazmıştı. Okul yönetmeliği hazırlanırken Tagiyev yönetmeliğin 3. Maddesinde okulun dört sınıflı progimnaziyaya¹ dönüştürülmesinin mümkünlüğünü de ilave ettirmesine rağmen Çar Rusya'sının Halk Maarif naziri İ.D. Delyanov, buna izin vermemiş, gelecekte Tagiyev bunu yapmak isterse ayrıca başvurması gerektiğini söylemişti (Cabbarov, 2011, 35, ARDEİA, f.309, siy.1., s.v.780, vv.41-43). Fakat buna rağmen okulun projesinde Müslüman kız okulunun hukukları başlığı altında, Müslüman kız mektebini tamamlayan öğrencilerin özel sınava tabii tutulmadan Halk Maarif Nazırlığından ilkokullarda, köy ve şehir okullarında öğretmenlik yapmak yetkisi olan sertifika alabilecekleri, kaydedilmiştir (Cabbarov, 2011, 28, ARDEİA, f.309, siy.1., s.v. 780, vv.33-37).

7 Ekim 1901 yılında 5 yıl sonra 57 öğrenciyle eğitim/öğretime başlayan Bakü Aleksandrinski Rus-Müslüman kız mektebinin yönetmeliğine göre yatılı eğitim öğretim yapan okula yalnız 7 yaşından büyük Müslüman kızlar kabul edilebilir ve yatılı kalmayan öğrencilerin de okumasına izin verilir. Yönetmeliğe göre okul müdiresi, Rus ve Azerbaycan dili öğretmenleri: din (şeriat) hocası Müslüman dinine mensup olmalıydı. Okulun amaç ve beklentileri okulun açılması için sunulan projede a) Çocukları eğitim kurumlarına hazırlamayabilmek, b) Tarım alanında temel bilgilere sahip olmakla birlikte sanayinin bütün alanlarını bilmek, c) Ev ortamında faydalı olan tüm el becerilerini bilmek, şekilde gösterilmiştir (Cabbarov, 2011, 28, ARDEİA, f.309, siy.1., s.v. 780, vv.33-37).

22 Nisan 1901 tarihli vakıf kurul toplantısı kararınca öğrenciler için okul kıyafeti olarak Dağıstan Müslüman kadın giyimi makbul hesap edilmiştir (Cabbarov, 2011, 48).

Okulun açılması ile ilgili Rusya'nın Müslümanlar yaşayan şehir ve arazilerinden (Simferapol, Tiflis, Riga, Petersburg, Astarhan, Kazan, Bahçesaray, Yevpatoriya, port-Petrovski, Vladivostok, Orenburg, Orsk, Saratov, Ufa, Harkov, Odessa, Yalta) dönemin meşhur Müslüman aydınlardan tebrik telgrafları gönderilmişti ki, onlar arasında İsmail Bey Kaspıralı da vardı. Bu telgraflar dönemin Kaspi gazetesinde yayınlanmıştı (Cabbarov, 2011, s. 75-78).

Kazan Müslümanları kız mektebinin açılış törenine gönderdikleri tebrik mektubunda ilk mekteptir ki, Müslümanlığın şartlarına uyulmakla birlikte Müslüman kızlar batı medeniyeti ile tanışacaklar diye belirtilmiştir (Cabbarov, 2011, 73).

Dönemin önemli aydınlardan ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ilk başbakanı A. Bey Topçubaşov okulun önemini şöyle ifade etmişti: Kadının eğitimi ve terbiyesi bir temel taşıdır ki, onsuz Müslümanların medeni, manevi ve iktisadi açıdan gelişimi mümkün değildir (Kaspi, 9 Ekim, 1901, Cabbarov, 2011, 73).

Açılış konuşmasında Hacı Z. Tagiyev konuşmasını şöyle bitirir: *Bugünkü açılış büyük bir planın yalnız başlangıcıdır. Siz binanın üst katını görüyorsunuz – ben onu öyle inşa ettirdim ki, üstünde bir kat daha yaptırmak mümkün olsun. Ben bunu yapacağım, çünkü bu mektep Müslüman kız gimnaziyasına (kız öğretmen okuluna) dönüştürülmelidir. Şimdi benim arzum budur* (Tagiyev, 9 Ekim, Kaspi, s. 73).

¹ Progimnaziya – çar Rusya'sında gimyaziyanın aşağı sınıflarının programına uygun genel eğitim kurumu. Progimnaziya'da gimnaziyanın 4 yıllık ilkokul programına uygun 4 sınıf vardı. Progimnaziyalar ilkokul öğretmeni unvanı almak için sınav yapma yetkisine sahipti.

Aşağıdaki tabloda Azerbaycan'da Müslüman kız öğrenciler için 7 Ekim 1901 yılından 1918 yılına kadar eğitim-öğretim yapan bu okulun yıllara göre öğrenci ve öğretmen sayıları yer almaktadır (Memmedov, 2011, 45).

Yıl	Öğretmenlerin sayı	Yıl	Öğrencilerin sayı
1901	5	1901	50
1908	7	1907	86
		1908	100
1912-1913	8	—	—
1915	11	1915	89
		1916	104
		1917	125

ALEKSANDROVKİ RUS-MÜSLÜMAN KIZ MEKTEBİNİN İLK ÖĞRETMENLERİ

Kız mektebinin ilk müdiresi olarak **Hanife Melikova** (Tiflis'teki Mukaddes Nina okulunun mezunu, aynı zamanda Hasan Bey Zerdabi'nin eşi, 1901-1909 yılları arasında okulun müdürlüğünü yapmış, 1909-da Bakü'de açılan ilk Rus-Tatar (Azerbaycan) şehir kız mektebine müdür tayin edilmiştir), müdür yardımcısı ve öğretmen **Meryem Sulkeviç** (Litva tatarlarından, Vilno kadın Gimnaziyası mezunu, okulda önce öğretmen sonra müdirelik yapmıştır. Baki Müslüman Kadın Hayriye Cemiyetinin üyesi), din ve Tatar dili (Azerbaycan Türkçesi-ES) öğretmeni **Esmet Memmed Emin Efendi** kızı görevlendirilmiş, Guba şehrinden **Sekine Ahundova**'nın (Azerbaycan'ın ilk kadın drama yazarı, daha sonra okulun dram derneğinin kurucusu) da öğretmenlik için başvurduğu bilinmektedir (Cabbarov, 53).

Okul Vakıf Kurulunun 22 Eylül 1902 yılı toplantısında okulda öğretmen olarak çalışmak için Taşkent'ten Taşkent Kadın Gimnaziyası (Öğretmenlik Okulu) mezunu, **Bibi Hacı Abdurahmanova**, Tiflis'ten Tiflis Mukaddes Nina okulu mezunu **Rehile Teregulova** (1910 yılında Bakü'de açılan III şehir Rus-Müslüman Kız Mektebi'nin müdiresi tayin edilmiş, Sovyet döneminde de öğretmenlik yapmıştır) ve Vladikafkas'tan Vladikafkas kadın progimnaziyası mezunu Fatime Teregulova başvuru yapmış, bunlardan ilk ikisinin görevlendirilmesi uygun görülmüştür (Cabbarov, 85-86).

Okulun öğretmenleri sırasında Azerbaycan'ın ilk kadın politikacılarından olan eğitimci **Sara Vezirova** (1889-1961) da var. 1907'de Bakü'deki Mukaddes Nina Kız Mektebi'nden mezun olduktan sonra Aleksandrovki Rus-Müslüman Kız Mektebinde öğretmenlik yapmış, 1910-1912 yıllarında Bakü'deki 2. Şehir Müslüman Kız Mektebi'nde müdürlük yapmıştır. Aktif sosyal siyasetle uğraşan Sara Vezirova aynı zamanda Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti'nin üyesi olmuştur. 1907 yılında okula öğretmen olarak alınan, Kazan'daki Rodionovski Asilzade Kızlar Enstitüsü mezunu **Sebire Abdurrahmanova** Azerbaycan'ın eğitim hayatında önemli rolü olan bir başka eğitimci kadınlardan biridir (Cabbarov, 2011, 161).

Okulun Vakıf Kurulu Başkanı H.Z.A. Tagiyev 'in 3 Kasım 1910 tarihli mektubu esasında okuldaki dört öğretmenin **Gülbahar Ahriyeva**, **Mina Memmedova**, **Gevher Gaziyeva**, **Palavandova Şehrebanu** olduğu anlaşılmaktadır (ARDTA: f. 309, sıy. 1, s.v. 805, v.37., Cabbarov 2011, 93).

Gülbahar Ahriyeva Bakü'deki Mukaddes Nina Kız Mektebi mezunudur, Aleksandrovski Kız Mektebi'nde hem öğretmen hem de bir dönem yönetici olarak çalışmıştır. Daha sonra Bakü ve Gence'de öğretmenlik yapmıştır. Gevher Gaziyeva önce Aleksandrovski Kız Mektebi'nde, daha sonra 3. Şehir Rus-Müslüman Kız Mektebi'nde, Bakü Pedagoji Yüksekokulunda öğretmenlik yapmış, eğitimsizliğe karşı mücadele etmiştir (Cabbarov, 2011, 161).

Azerbaycan'ın biyoloji bilimleri alanında ilk bilim kadınlarından biri olan **Selime Yakubova** (1890-1982) ilk eğitimini Tiflis'te almış, H.Z.A. Tagiyev 'in verdiği bursla Petersburg'da Bestujev adına Yüksek Öğretmenlik kursunu tamamlamıştır. Daha sonra Tagiyev tarafından Bakü'ye davet edilmiş ve Aleksandrovski Kız Okulunun ve iki yıllık öğretmenlik kurslarının müdürü olmuştur.

Aleksandrovski Kız Okulunun öğretmenleri arasında **Hatice Agayeva** ve **Şefika Efendizade** de var idi. Hatice Agayeva (1885-1958), Azerbaycan'ın ilk eğitimci kadınlardandır. 1902 yılında Taşkent'te kız okulunu bitirmiş, aynı yıl Bakü'ye gelmiş ve Aleksandrovski kız okulunda öğretmenlik yapmıştır. Daha sonra Gence Kız okulunun ve Mukaddes Nina Kız okulunun müdürlüğünü yapmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun başkan yardımcısı Hasan Bey Agayev'in eşi olan Hatice Hanım Sovyet döneminde başarılı öğretmen gibi "Lenin ordeni" (altın ödül) olsa da Stalin döneminin represiya kurbanlarından biridir (Cabbarov, 2011, 165). Aleksandrovski kız okulunun ilk öğretmenlerinden olan Şefika Efendizade (1883-1959) aynı zamanda gazeteci-yazar olarak Azerbaycan'ın eğitim ve kültür hayatına önemli katkılar yapmış bir isimdir.

ALEKSANDROVKİ RUS-MÜSLÜMAN KIZ MEKTEBİNİN TOPLUMUN EĞİTİLMESİNDE VE AYDINLANMASINDA ÖNEMLİ ROLÜ OLAN MEZUNLARI

Kaspi gazetesinin 13 Mayıs 1906 tarihli haberine göre Aleksandrovki Rus-Müslüman Kız Mektebi ilk 15 öğrenciyi başarıyla mezun etti. Mezunlar diploma alabilmek için Rusça, tarih, coğrafya, matematikten, Tatar dilinden (Azerbaycan Türkçesi-ES) din bilgisi ve kıraatten, yazılı ve sözlü sınavlar vermişler.

Okulun mezunlarını Azerbaycan'ın bilim, kültür, sosyal ve siyasi hayatında, toplumun aydınlanmasında çok önemli rol oynamışlar. Bu mezunlardan bazılarını daha yakından tanıyalım.

1. **Ayna Musabeyova (Sultanova)** – Azerbaycan'da kadın hareketinin en faal üyelerinden biri, XX yüzyılın en aktif kadın politikacılarından kız kardeşi Yahşi ile Aleksandrovki Rus-Müslüman okulunun ilk öğrencilerinden. Okulu bitirdikten sonra öğretmeni Rehile Teregulova onu "Mukaddes Nina "Kız Mektebine yazdırmıştır. 1912 yılında ilk öğretmenlerinden Hanife Melikova'nın müdiresi olduğu Rus-Tatar Kız Mektebinde öğretmenliğe başlamıştır. "Şark Kadını" dergisinin ilk editörlüğünü yapmıştır (Cabbarov, 2011, 160). Sovyet Azerbaycan'ının kurucu üyelerinden, 1930'lu yıllarda eğitim komiseri (bakanı), 1937 yılı represiya kurbanlarından biri olarak, dönemin başbakanı Mir Cefer Bağirov'un emri ile aktif politikacı eşi Hamit Sultanov'la birlikte ağır işkencelerden sonra kurşuna dizilmiştir (Genceli, 1991, 37).
2. **Nabat Nerimanova** – (1890-1975)- eğitimci, doktor. Kız kardeşi Kumru ile Aleksandrovski kız okulunda eğitim almıştır. Okulun ilk mezunlarından biridir. Bir süre Tiflis'te, Şeki'de, daha sonra Aleksandrovski okulunda öğretmenlik yapmıştır. Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti'nin üyesi idi. Öğretmenlik yapmakla birlikte yüksek tıp eğitimi alarak mikro biyoloji alanında bilimsel araştırmalar yapan ilk bayan doktorlardandır (Cabbarov, 2011, 160-161).
3. **Seide Şeyhzade** – (1889-1919)-Aleksandrovski kız okulunun ilk mezunlarından biridir, daha sonra da okulda öğretmenlik yapmıştır. Dönem basınında devamlı olarak kızların eğitiminin ve iyi yetiştirilmesinin önemi ile ilgili yayınlar yapmış, Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti'nin üyesi olmuştur (Cabbarov, 2011, 160-161).

4. **Sona Ahundova** (Bağırbeyova) – (1896-1982) Azerbaycan'ın tıp (oftalmoloji) alanındaki ilk kadın profesörlerinden olan Sona Ahundova Aleksandrovski Kız okulunun ilk mezunlarından. Eğitimini daha sonra Mukaddes Nina kız okulunda devam ettirmiş, yüksek öğrenimini Kiev Üniversitesinde alarak doktor olmuştur (Cabbarov, 2011, 164).
5. **Ümnise Bayramova** – (1902-1974), oftalmoloji doktoru, Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin gerçek üyesi, devlet adamı. İlk öğrenimini Aleksandrovski Kız Okulunda, üniversite eğitimini ise Azerbaycan Tıp Üniversitesinde almıştır. 30 yıla yakın Göz hastalıkları Enstitüsü'nde bölüm başkanlığı, 20 yıla yakın ise Azerbaycan Oftalmoloji Cemiyeti'nin başkanlığını yürütmüştür (Cabbarov, 2011, 164).
6. **Sona Ahundova** (1897-1971) – Aleksandrovski Kız Okulunun ilk mezunlarından, şair, devlet adamı. 1920'lerde Azerbaycan'da eğitimsizlikle yürütülen mücadelede önemli görevler almıştır. Dünyaca bilinen besteci Kara Karayev'in annesidir.
7. **Meryem Bayramaliyeva – Melik-Yeganova** (1898-1987) – eğitimci, kadın politikacı. İlk eğitimini "Nicat" Hayriye Cemiyeti'nin desteği ile Aleksandrovski Kız Mektebi'nde almıştır. Daha sonra Azerbaycan'ın güney bölgelerinden Lenkaran'da ilk Müslüman kız okulunda öğretmenlik ve okul müdürlüğü yapmış, burada ilk Kadın Hayriye Cemiyeti'ni kurmuştur. 1920-1921'de cehaletin ve eğitimsizliğin ortadan kaldırılması için ilk kadın eğitimi kursları açmış, o bölgenin tek bayan öğretmeni olarak, Sovyetlerin eğitim siyasetini yürüten önemli isimlerden biri olmuştur.
8. **Mina Memmedzade** – (1898 – 1935) - İlk eğitimini Aleksandrovski Kız Mektebi'nde almış, daha sonra da bu okulda öğretmenlik yapmıştır. Daha sonra Bakü'deki 6 Sayılı okulun yöneticisi olmuştur (Cabbarov, 2011, 162).
9. **İklime Haydarova** (1896-1980) –öğretmen. Derbent doğumlu İklime Hanım ilk öğrenimini Derbent'te alarak 1906 yılında Bakü'ye gelerek H.Z. A. Tagiyev'in kız okulunda eğitimini devam ettirmiştir. 1911 yılında mezun olunca okulda 6 ay stajyerlik yapmış, daha sonra Bakü'nün Balahanı köyünde açılan ilk kız okulunda öğretmen olmuştur. 1913-1917 yıllarında yeniden eğitim aldığı okula öğretmen olarak dönmüştür. 1920-1940 yıllarında Dağıstan'da öğretmenlik yapmış; daha sonra tekrar Bakü'ye dönerek uzun yıllar eğitim alanında çalışmıştır (Cabbarov, 2011, 165).
10. **Reyhan Topçubaşova** (1905-1970) – Azerbaycan'ın ilk kadın de ressamı ve devlet sanatçısı olan Reyhan Hanım ilk eğitimini H.Z. A. Tagiyev'in kız okulunda almıştır. Azerbaycan'nın ünlü tıp doktoru, Profesör Mustafa Topçubaşov'un eşi ve tıp profesörü İbrahim Topçubaşov'un annesidir (Cabbarov, 2011, 165).

Kaynaklar

- 1 Akhundov, F. (2007). The Foundation of the Intelligent Nation – Intelligent Woman. The Girls' School of H.Z.Tagiyev. Baku.
- 2 Aliyev, E. (2003). Azerbaycan SSR-də XX asrın siyasi repressiya kurbanları, "Hüquq edebiyatı" neşriyatı Bakü.
- 3 Azerbaycan tarihi. (2001). 7 cilt, Cilt V, Azərneşr, Bakı.
- 4 Bodman, H., Tohidi, N. Women in Muslim Societies, Diversity Within Unity.
- 5 Bünyadov, Z. (1993). "Kırmızı Terror" Elm kırımı, Facia. Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü.
- 6 Cabbarov, F. (2011). Hacı Zeynalabdin A. Tağıyevin kız mektebinin tarihinden, Ziya, Bakı.
- 7 Farideh, H. (2005). Azeri Women in Transition.

- ⁸ Gender Elmine Giriş. (2005). 1. Cilt – Garb Üniversitesi, Gender Araştırmaları Merkezi.
- ⁹ Geyuşova, Z.B. (1962). Zardabi G, İzbranniye stati i pisma\ Sostavleniye, predisloviye, komentarii i primechaniya, Baku.
- ¹⁰ Jabbarov, F. (2011). From the History of the Girls' School of H.Z.Tagiyev. Baku, State History Archive of the Azerbaijan Republic, Baku.
- ¹¹ Jabbarov, F. First secular school for women in the Muslim East <http://irs-az.com/new/pdf/201401/1389794842531468076.pdf>
- ¹² Memmedov, E. (2011). Repressiyanın kurbanı olan ziyalı /R.S. Elm, mekan, hayat, Münasebet 15.IV. 3s.
- ¹³ Suleymanov, M. (1990). The Things I Heard, Saw and Read. Baku, State Literature and Art Archive of Azerbaijan Republic, Baku.
- ¹⁴ Tairzade, H. (2000). İz istorii azerbaydjanckoy intelligentsii, Baku.

NAXÇIVANDA TƏHSİLİN VƏ PEDAQOJİ FİKRİN İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

NÜBAR SƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Pedaqogika və psixologiya" kafedrasının baş müəllimi. E-mail: nubar_seferli@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6219-4523>

Məqaləyə istinad:

Səferli N. (2023). Naxçıvanda təhsilin və pedaqoji fikrin inkişaf meyilləri. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (703), səh. 115-122

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 16.01.2023
Qəbul edilib: 02.02.2023

ANNOTASIYA

Azərbaycan və onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda hər zaman təhsilin qarşısında duran ən böyük məqsəd və vəzifə hərtərəfli inkişaf etmiş gənclərin yetişdirilməsi olub. Bunun üçün isə, ilk növbədə, savadlı kadr potensialı olmalı idi. XIX əsrdə Azərbaycanda pedaqoji hərəkatın başlıca problemlərindən biri pedaqoji kadr hazırlayan təhsil müəssisələrinin olmaması idi. Bu sahədə ilk addım XX əsrdə atıldı. Belə ki, həmin dövddə ilk dəfə seminariyalar açıldı, sonralar isə bu seminariyalar pedaqoji texnikumlara çevrildi. Azərbaycanın əksər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da texnikumlar kadr potensialına olan ehtiyacı ödəmədiyi üçün sonralar ali təhsil müəssisələri fəaliyyətə başladı. Məqalədə, əsasən, Sovet dövründə Naxçıvanda yaranan və fəaliyyət göstərən texnikumların və ali məktəblərin kadr hazırlığında rolu və yeri araşdırılıb.

Açar sözlər: Məktəblər, texnikumlar, institutlar, pedaqoji kadr hazırlığı.

THE PROGRESS TENDENCIES OF THE EDUCATION AND PEDAGOGICAL THOUGHT IN NAKHCHIVAN

NUBAR SAFARLI

Head teacher of the "Pedagogy and psychology" department, Nakhchivan State University. E-mail: nubar_seferli@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6219-4523>

To cite this article:

Safarli N. (2023). The progress tendencies of the education and pedagogical thought in Nakhchivan. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 703, Issue II, pp. 115–122

Article history

Received: 16.01.2023

Accepted: 02.02.2023

ABSTRACT

The major aim and duty of education in Azerbaijan and Nakhchivan, an integral part of it, has always been to educate well-developed youths. According to mentioned reason, first of all, there had to be the competent staff basis. As in all times, one of the principal problems for the pedagogical movement in Azerbaijan during the XIX century was lack of educational institutions that are the cornerstones in the field of preparation of the pedagogical staff. Although, the first step was taken in the XX century. Thus, throughout this period, seminaries were first opened, subsequently aforementioned seminaries were transformed into pedagogical technical schools. Owing to the fact that the technical staff did not provide the need for personnel staff, institutes and universities started to operate in Nakhchivan, as well as in most regions of Azerbaijan. The article chiefly examines and consistently demonstrates the role and position of technical schools, institutes and universities in personnel training that were created and operated in Nakhchivan during the Soviet period.

Keywords: Schools, technical schools, institutes, pedagogical staff training.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı sahəsində ilk addımlar atıldı. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi (1918), Gəncə Müəllimlər Seminariyasının (1914) və Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyətə başlaması (1919) milli pedaqoji kadr hazırlığında mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Sovet hakimiyyəti dövründə pedaqoji kadr hazırlığının yeni mərhələsi başlandı, məktəblər genişləndirildi. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Bakı, Gəncə, Quba, Tiflis və İrəvanda belə təhsil müəssisələri təşkil olundu. Ümumiyyətlə, 1922-ci ildə respublikada 7 müəllimlər seminariyası var idi. Bu təhsil ocaqları yaradılarkən tarixi təcrübəyə əsasən ilkin variantda seminariya kimi işə başlamışdı, lakin 1925/26-cı tədris ilindən pedaqoji texnikumlara çevrildi.

Naxçıvanda da müəllimlər seminariyasının açılması həmin illərə təsadüf edir. Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində saxlanan sənədlər və 1927-ci ildə nəşr olunmuş "Naxçıvan Zikur pedaqoji texnikumu" adlı məcmuə seminariyanın təşkili və fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verir. Muxtar Respublikada ilk dünyəvi məktəb Ehsan xan Kəngərlinin XIX əsrin 30-cu illərində açdığı rus-tatar qəza məktəbidir. XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda üsuli-cədid məktəbləri yaranmağa başladı. Ordubadda M.T.Sidqi tərəfindən "Əxtər" (1892), Naxçıvanda "Məktəbi-tərbiyə" (1894), "Qız məktəbi" (1896) kimi o dövr üçün uşaqlara zəngin bilik verən məktəblər təsis edildi. Bununla bərabər "Məhəlli məktəblər", "Məktəbi-xeyriyyə", "Rüşdiyyə" kimi məktəblər də fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, 1920-ci ilədək Naxçıvanda 45 məktəb yaradılmışdır¹.

1921-ci ildən etibarən Naxçıvanda təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə inkişaf meyilləri gücləndi. Bu və ya digər sahələrdə işləyəcək kadrların hazırlanması məqsədi ilə orta ixtisas məktəbləri-texnikumlar yaradıldı. Yeni yaranan

məktəblərin və texnikumların müəllim kadrlarına ehtiyacını təmin etmək məsələsi 1922-ci ilin avqustun 28-də öz işinə başlayan Naxçıvan müəllimlərinin birinci qurultayında qoyuldu. Qurultayın üçüncü günü müəllimlər seminariyasının açılması təklifini Əbdüləziz Rüstəmov (Naxçıvan Muxtar Respublikasının ilk maarif komissarı) verdi. Üç gün davam edən qurultayın qətnaməsinin beşinci maddəsində Naxçıvan şəhərində müəllimlər seminariyası açılması fikri irəli sürüldü (Naxçıvan Zikur pedaqoji texnikumu, 1927). Təxminən iki ay sonra, yəni 1922-ci il noyabrın 1-də Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığının iclası oldu. Həmid Mahmudovun (maarif xadimi, Azərbaycan müəllimlərinin Birinci qurultayının (1906) hazırlanması və keçirilməsində fəal iştirak edib) sədrliyi ilə keçirilən bu iclasda Naxçıvan şəhərində müəllimlər seminariyası yaradılması məsələsinə yenidən baxıldı və qərara alındı ki, bütün əsas tədbirlər on gün ərzində başa çatdırılsın. İclasda seminariyanın müdiri, onun müavinləri və müəllimlər təyin olundu. Təhsil müəssisəsinə rəhbərlik Qori seminariyasını və Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutunun tam kursunu bitirən, dövrünün tanınan pedaqoqlarından biri olan Xəlil Hacılarova tapşırıldı.

Texnikuma tələbə qəbulu üzrə 5 noyabr 1922-ci ildə imtahan komissiyasının üzvləri təyin edildi. 137 nömrəli əmrə əsasən göstərildi ki: "Bu gündən etibarən seminariya müdirinin təhti sədarətində yoldaşlar Əbdüləziz Rüstəmovun, Həsən Qazızadənin, Nazlı Nəcəfzadənin və Həsən Səfərzadənin iştirakı ilə Darülmüəllimə imtahan komissionu üzvləri təyin olunur. Məzkur komissiona təklif olunur bu gündən etibarən öz vəzifələrinə başlasınlar. Naxçıvanda seminariyaya daxil olmaq üçün müraciət edən şagirdlərdən imtahan etsinlər"².

Beləliklə, Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu 1922-ci il noyabrın 10-da öz işinə başladı. Texnikuma cəlb edilən 60 tələbədən 22-si birinci hazırlıq kursuna, 28-i ikinci hazırlıq kursuna,

^{1,2} Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, F. 1. s. 2, iş 40, 30 v.

10-u isə əsas sinfə daxil oldu.

Seminarıya o zaman Naxçıvanda fəaliyyət göstərən məşhur “Ünas” (qız) məktəbinin binasında yerləşdirildi. “Naxçıvan Zikur Pedaqoji Texnikumu” məcmuəsində texnikumun müdiri Xəlil Hacılarovun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, maddi-texniki baza cəhətdən seminarıyanın çətinlikləri var idi. Bu cür çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün texnikum Duz mədənləri idarəsinin himayəsinə verildi (Rzayev, 2018). Lakin Naxçıvan şəhərində bu seminarıyanın fəaliyyəti 1924/25-ci tədris ilində, demək olar ki, dayandırıldı. Seminarıyanın bazası əsasında Ordubad şəhərində də belə bir təhsil ocağı yaradıldı. Tələbələrədən 90 nəfəri Ordubad Pedaqoji Texnikumuna köçürüldü. Sonralar isə qabaqcıl maarif xadimlərinin təkid və tələbi ilə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı bu iki məktəbi Naxçıvan Zikur Pedaqoji Texnikumu adı altında birləşdirdi və Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu yaradıldı.

Texnikumun pedaqoji heyəti Naxçıvanda geniş maarifçilik fəaliyyəti ilə tanınan müəllimlərdən təşkil olunub. Texnikuma rəhbərlik yenə də Xəlil Hacılarova tapşırılıb. Texnikumdakı təlim-tərbiyə işlərinin gedişi haqqında fikir söyləməklə yanaşı, XX əsrin 20-ci illərinin ziddiyyətli və mürəkkəb inkişaf proseslərinin bu təhsil ocağına da təsirsiz qalmadığını yaddan çıxarmaq olmaz. Oktyabr inqilabından sonrakı ilk illərdə başqa sahələrdə olduğu kimi, təhsil və maarifin bütün sistemini tamamilə yenidən (bolşevikcəsinə) qurmaq işinə başlandı. Bu da bir sıra metodoloji səhvlərə gətirib çıxarırdı. Ənənə və varislik prinsipinin, tələblərinin məqsədyönlü şəkildə pozulması tədris planı və proqramlarının tez-tez dəyişilməsi və məcburi olmaması tədrisin keyfiyyətini xeyli aşağı saldı. Dərslər və tədris vəsaitləri yox dərəcəsində idi. Naxçıvan Zikur Pedaqoji Texnikumu belə bir şəraitdə fəaliyyətə başladığından təlim-tərbiyə işlərində də bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı oldu. Texnikumda istifadə olunan birinci proqram oktyabr inqilabının ilk ilində Rusiya məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həmin proqrama əsasən klassik ədəbiyyat geniş şəkildə tədris

olunur, dil dərsləri, demək olar ki, keçirilmirdi. İkinci proqramda məşhur təlim qaydası – məlumdan məchula getmək yolu əsas götürülərək əvvəlcə müasir ədəbiyyatın tədrisindən başlayıb, türklərin islamıyyətdən əvvəlki ədəbiyyatına doğru getmək nəzərdə tutulurdu. Bu məsələ, o dövrün Azərbaycan ictimai-pedaqoji mühitində geniş mübahisələrə və müzakirələrə səbəb oldu və yarasız sayılaraq rədd edildi. Maarif xadimi, jurnalist, tədqiqatçı və şair Şeyx Məhəmməd Rasizadə və o dövrə tanınmış müəllim Qənbər Hacı da məsələyə yanaşma tərzində o dövrün görkəmli pedaqoqlarının mövqeyini müdafiə etdi. Proqram haqqında müəlliflərin daha bir qeydində göstərildi: “həmin proqramın naqis tərəfi ondadır ki, ancaq osmanlı şivəsində vücuda gələn türk ədəbiyyatı ilə Azərbaycan türkcəsində olan ədəbi parçalar” saxlandı (Rzayev, 2018). Müəllimlərin fikrincə, hər iki ədəbiyyatın mütərəqqi əsasda inkişafına Qərb və rus ədəbiyyatının təsirsiz qalmadığı məlumdur. Buna görə də onlar tələbələrin dünya ədəbiyyatı ilə tanışlığının lüzumsuz olması fikri ilə razılaşırdılar.

1924/25-ci tədris ilindən texnikumda əvvəlcə “Dan ulduzu” adı ilə ayda 2 dəfə, sonralar “Gənc müəllim” adı ilə on gündən bir divar qəzeti nəşrə başladı. Qəzet mətbəədə yığılır, şəkillərdən istifadə olunurdu. Texnikumun Naxçıvanda nəşr olunan mətbuat orqanları ilə sıx əlaqəsi var idi. Müəllim və tələbələr ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji məqalə və yazıları ilə bu orqanlarda müntəzəm çıxış edirdilər. Bu məqalələrdə, əsasən, tələbələr üçün lazım olan elmi yeniliklər öz əksini tapırdı. İlk illərdə cəmi 100-ə yaxın kitab və didaktik materialla fəaliyyətə başlayan texnikum, artıq 1927-ci ildə 3500 nüsxədən ibarət sistemli kataloqa malik kitabxana yarada bildi. 1927-ci ildə ilk buraxılışı olan bu təhsil müəssisəsinin Naxçıvanda maarifin və pedaqoji kadrların ilk dəstəsinin hazırlanmasında xidmətləri əvəzsizdir. Azərbaycanın ümummilliyə lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyev bu texnikumun məzunudur. İlk təhsilini Naxçıvan şəhərində alan H. Əliyev o dövrə burada fəaliyyət göstərən orta məktəblər haqqında deyib: “XX əsrin

əvvəllərində Naxçıvanda təhsil və mədəniyyət çox geniş olub. Burada çox yüksək səviyyəli məktəblər var idi. Naxçıvanda insanlar çox yüksək təhsil alırdılar. Məktəblərdə verilən dərslər və şagirdlərin dərsləri qavramaları çox yüksək səviyyədə idi" ("Azərbaycan" qəzeti, 1994, 4 oktyabr).

Orta təhsilini bitirdikdən sonra iki il pedaqoji texnikumda təhsil alan ulu öndər Heydər Əliyev 1939-cu ildə Pedaqoji Texnikumu fərqlənmə ilə bitirib və M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunda təhsilini davam etdirib (1939-1941). Naxçıvanda aldığı təhsili Heydər Əliyev sonrakı illərdə minnətdarlıqla xatırlayırdı: "O dövrdə aldığım təhsil gələcək həyatımın bütün mərhələlərində mənə yardım edibdir"³. 60 ildən sonra, ona dərs deyən müəllimləri və onların tədris etdikləri fənlərin adlarını dəqiqliklə söyləməsi ümummilli liderin müəllimlərinə bəslədiyi dərin hörmətin ifadəsi idi.

Yüksək təhsil ənənələrinə malik texnikum sonralar Naxçıvanda fəaliyyət göstərən İkiillik Müəllimlər İnstitutunun, Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (Naxçıvan Dövlət Universitetinin) layiqli sələfi sayıla bilər.

Naxçıvan MSSR xalq Komissarları Şurasını 14 avqust 1939-cu il tarixli qərarı ilə yaradılan Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutu 1939-cu il sentyabrın 15-də cəmi iki fakültə ilə (dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat) fəaliyyətə başladı. Əvvəllər heç bir tədris avadanlıqları, kifayət qədər maddi-texniki bazası olmayan institut işgüzar və təşəbbüskar pedaqoji kollektivin səyləri ilə çox qısa vaxtda xeyli əyani vəsaitlərlə və tədris avadanlıqları ilə zənginləşdi. Ümumtəhsil məktəbləri üçün müəllim hazırlamaqda çox böyük rolu olan, müəllimlərin tərkib və təhsil dərəcələrinin artmasına böyük təsir edən C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutu 15 il yaxın davam edən fəaliyyəti dövründə, sözün əsl mənasında, Muxtar Respublikanın pedaqoji kadr potensialının yaranmasında müstəsna rol

oynadı. Həmin institutun yüzlərlə məzununu sonralar Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin, elminin, mədəniyyət və maarifinin aparıcı simaları kimi tanıdılar. İlk ilində (1939/40) cəmi iki fakültə üzrə fəaliyyətə başlayan instituta qəbul olunan 129 tələbədən 64 nəfəri 1941-ci ildə səfərbərliyə alınıb, 1941-1945-ci illər müharibəsinə göndərildiyindən ilk buraxılışda institutu cəmi 65 nəfər bitirdi. Onlardan 52 nəfəri ədəbiyyat, 13 nəfəri fizika-riyaziyyat ixtisası üzrə müəllimlik diplomu aldı. İlk məzunlardan 31 nəfəri qızlar idi (Məmmədov, 2004).

İnstitut tələbələrindən və məzunlarından 3 nəfərin – Qəzənfər Əkbərovun (1917-1944), Nəcəfqulu Rəfiyevin (1912-1972) və Abbas Quliyevin (1916-1997) müharibə dövründə çox böyük qəhrəmanlıqlar göstərərək Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülməsi Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunda tərbiyə işinin yüksək səviyyədə aparılmasını və qələbənin qazanılmasında institutun rolunu sübut edir.

Yenicə fəaliyyətə başlayan C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun ilkin fəaliyyət illəri çox ağır dövrə təsadüf etsə də, tələbə kontingenti və digər sahələrdə yaranan bir sıra çətinliklər və ciddi problemlər institutun pedaqoji heyətinin mübarizə ruhunu sındıra bilmədi. Onların gərgin və fədakar əməyi sayəsində müharibə illərində təhsil müəssisəsi öz fəaliyyətini dayandırmadı və əyani şöbənin dörd fakültəsi (dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat, tarix, təbiət-coğrafiya) üzrə 166 nəfər məzun oldu.

İnstitut 1939-1954-cü illərdə 4 fakültə üzrə (əyani və qiyabi şöbələr) fəaliyyət göstərmiş. Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun fəaliyyəti dövründə qiyabi təhsilə də xüsusi diqqət verilib, həmin dövrdə qiyabi təhsil sistemi ön plana çəkilməklə pedaqoji kadrların seçilib təhsilə cəlb olunmasına səy göstərilmiş.

XX əsrin 40-cü illərində Muxtar Respublikanın ucqar rayon və kəndlərində Azərbaycan SSR XMK-nin 17 fevral 1944-cü il tarixli 35 nömrəli əmrinə əsasən açılmış xüsusi kursları bitirən müəllimlər çalışırdılar. İbtidai məktəb müəllimləri hazırlayan 2 aylıq və natamam orta məktəbin

³ Tarix və onun problemləri, 2013, №2. Bakı Dövlət Universiteti.

V-VII sinifləri üçün müəllim hazırlayan 4 aylıq kursları bitirib müəllim işləyənlərin qiyabi təhsilə cəlb edilməsi də Naxçıvanda pedaqoji kadr hazırlığında mühüm mərhələ oldu. Müxtəlif illərdə C. Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun əyani və qiyabi şöbələrini 1159 nəfər bitirərək Naxçıvanda və Azərbaycanın digər rayonlarında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağa başladılar.

Qiyabi şöbə də daxil olmaqla Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun illər üzrə aşağıdakı sayda müdavimi olub:

1941-ci ildə 62 nəfər (o cümlədən qızlar 20 nəfər), 1942-ci ildə 37 nəfər (qızlar 17 nəfər), 1943-cü ildə 33 nəfər (qızlar 23 nəfər), 1944-cü ildə 49 nəfər (qızlar 24 nəfər), 1945-ci ildə 33 nəfər (qızlar 8 nəfər), 1946-cı ildə 42 nəfər (qızlar 8 nəfər), 1947-ci ildə 56 nəfər (qızlar 9 nəfər), 1948-ci ildə 73 nəfər (qızlar 11 nəfər), 1949-cu ildə 92 nəfər (qızlar 13 nəfər), 1950-ci ildə 111 nəfər (qızlar 20 nəfər), 1951-ci ildə 133 nəfər (qızlar 28 nəfər), 1952-ci ildə 200 nəfər (qızlar 39 nəfər), 1953-1954-cü illərdə 238 nəfər (qızlar 181 nəfər), cəmi 1159 nəfər (qızlar 381 nəfər) (Məmmədov, 2004).

Cəmiyyətin sürətlə artan tələbatı yeni təhsil müəssisələrinin açılmasını zəruri edirdi. Bu məqsədlə 1967-ci ildə Naxçıvan şəhərində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialı fəaliyyətə başladı. Filialda üç ixtisas – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix və riyaziyyat ixtisasları üzrə mütəxəssislər hazırlanırdı.

Naxçıvan filialına tarix elmləri namizədi, dosent Əli Əliyev (1967-1970) və coğrafiya elmləri namizədi, dosent Səfəralı Babayev (1970-1972) rəhbərlik ediblər. Moskva Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində SSRİ xalqları ədəbiyyatı kafedrasının professoru Əziz Şərif, (1961-1988) Azərbaycan Elmlər Akademiyasından Məmmədcəfər Cəfərov, professor Məmməd Hüseyin Təhmasib, professor Vəli Əliyev, Bakı Dövlət Universitetindən professorlar Abbas Zamanov, Fərhad Zeynalov, Yusif Seyidov, Maarif Əkbərov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetindən tanınmış alimlər – Cəfər Cəfərov, Abbasqulu Məhərrəmov, Quşdan Bağırov, Əlisa

Şükürov, Qardaşxan Orucov, Firudin Abdullayev və başqaları Naxçıvan filialında dərs deyiblər.

Tələbə Elmi Cəmiyyəti yaradılmışdı ki, bu da ali məktəbin tələbələrinin elmi yaradıcılığa həvəsləndirmək məqsədi daşıyırdı. Akademik İsa Həbibbəylinin söylədiyi kimi “Naxçıvan filialı özünün quruluşuna və maarifçi ənənələrinə görə Qafqazda ad-san qazanmış Qori Müəllimlər Seminariyası kimi regionun yeni maarifçilik hərəkatının hərəkatverici qüvvəsinə çevrilmişdir” (Həbibbəyli, 1992).

Naxçıvan filialı öz maddi-texniki bazası, kadr potensialı, qısa müddətdə əldə etdiyi təcrübə əsasında 12 iyul 1972-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 214 nömrəli qərarı ilə müstəqil pedaqoji instituta çevrildi və bu ali pedaqoji təhsil ocağına kimyaçı alim Yusif Məmmədəliyevin adı verildi. Dahi siyasətçi Heydər Əliyev özünün böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi bu maarifçi ideyası haqqında sonralar demişdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Universiteti Azərbaycanın ən dəyərli, qabaqcıl ali məktəblərindən, ali təhsil ocaqlarından biridir. Çox xoşbəxtəm ki, mən bu universitetin yaranmasının təməlini qoyan insanlardan biri və onun təşəbbüskarıyam. Universitetin ötən bu müddətdə nə qədər böyüməsini, inkişaf etməsini öz gözlərimlə görürəm... Mən bu gün böyük iftixar hissi keçirirəm ki, 30 il bundan öncə əsasını qoyduğumuz bu gözəl təhsil ocağı indi böyük şöhrətə malikdir”⁴.

Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda filial dövründən mövcud olan ixtisaslardan başqa fizika, kimya-biologiya, ümumi texniki fənlər ixtisasları üzrə də mütəxəssislərin hazırlanması da gerçəkləşdirildi.

Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun keçdiyi inkişaf yolunda bu ali təhsil ocağına müxtəlif illərdə rəhbərlik etmiş texnika elmləri doktoru, professor İsrail Məmmədovun (1972-1977), tarix elmləri doktoru, professor İshak Məmmədovun (1978-1984), fizika-riyaziyyat elmləri

⁴ Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, 2002, s.80.

doktoru, professor İsgəndər Cəfərovun (1985-1989) xidmətləri olub. Fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu 8247 nəfər bitirib.

Təhlil və hesablamalarımıza görə fəaliyyət göstərdiyi 18 il ərzində (1972-1990) Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun əməkdaşlarının müəllifliyi ilə 172 adda kitab nəşr edilib, 2 minə yaxın məqaləsi çap olunub. Pedaqoji İnstitutda təhsil alanlar içərisində bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, incəsənətin müxtəlif sahələrində işləmiş, dövlət idarələrində, müxtəlif informasiya vasitələrində yüksək bacarıq nümayiş etdiriblər. Regionda elmi-texniki nailiyyətlərin qazanılmasında, çoxəsrlik maarifçi-demokratik ənənələrin davam və inkişaf etdirilməsində, bölgədə ziyalı mühitinin dirçəldilməsində bu təhsil ocağının müdavimlərinin mühüm rolu vardır və bu tendensiya indi də davam edir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu Muxtar Respublikanın təhsil tarixində xüsusi yeri və əhəmiyyəti olan bir tədris ocağı olub. İnstitut özündən əvvəlki təhsil müəssisələrinin layiqli varisi, sonrakı dövrlərdə fəaliyyət göstərən bu tip tədris ocaqlarının çox yaxşı ənənələrə malik sələfi sayıla bilər. İnstitutun elmi kadr potensialı, tədris-tərbiyə sahəsində qazandığı nailiyyətlər, müsbət təcrübə regionun digər ali təhsil müəssisələri üçün faydalı olub.

Müstəqil ali məktəbin yaradılması Muxtar Respublika məktəblərini peşəkar kadrlarla təmin etməyə şərait yaratdı. Təhsil sahəsində qazandığı uğurlar və güclü elmi-pedaqoji kadr potensialının olması nəzərə alınaraq Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu 29 dekabr 1990-cı ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinə çevrildi.

Hazırda Naxçıvan Dövlət Universiteti regionda ən nüfuzlu, qabaqcıl təhsil ənənələrinə malik tədris ocaqlarından biridir. Yarandığı gündən beynəlxalq tərəfdaşlığa önəm verən Universitet hazırda doxsandan çox xarici təhsil ocağı ilə əməkdaşlıq edir. Naxçıvan Dövlət Universiteti 2013-cü ilin mayından Mövlana Mübadilə Proqramına qoşulub. Mübadilə çərçivəsində

universitet müəllimləri bir həftədən üç ay müddətində, tələbələr isə altı aydan (bir semestr) – on iki ayadək (2 semestr) mübadilə proqramında iştirak edərək başqa ölkələrin qabaqcıl təcrübələrini mənimsəyib öz fəaliyyət sahələrində tətbiq edirlər. Müstəqil Azərbaycanın gənc nəslinin dünyagörüşünün inkişafına xidmət edən “Heydər Əliyev Universiteti” Naxçıvan Dövlət Universitetində əsl dövlətçilik məktəbi kimi uğurla fəaliyyət göstərir.

NƏTİCƏ

Naxçivanda ali məktəblərin inkişaf tarixi elmi və ictimai əhəmiyyətə malik tədqiqat sahəsidir. Bu cəhət, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan xalqının təhsil və pedaqoji fikir tarixinin qədim və zəngin ənənələrə sökəndiyini təsdiq edir, ölkənin təhsil sisteminin tamlığını, onun pillələri arasında qarşılıqlı əlaqələri əks etdirir. Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən cəhət həm də ali təhsilin hər hansı bir cəmiyyət və dövlətlərin tarixində inkişafın bütün istiqamətlərində mühüm rol oynamasıdır. Ali təhsil müəssisələrinin tarixi təcrübəsinin öyrənilməsi ona görə vacibdir ki, ilk növbədə, onun cəmiyyət strukturu ilə inteqrasiyası müəyyənləşir, təlim-tərbiyə prosesinin konkret təşkili formaları üzə çıxır, tələbələrlə müəllimlər arasında münasibətlər haqqında anlayışlar formalaşır, bu münasibətlərin konkret tarixi şəraitdə öyrənmə prosesinə verdiyi səmərəni müəyyənləşdirmək mümkün olur. Problemin öyrənilməsi həm də ona görə vacibdir ki, bakalavr hazırlanan təhsil müəssisələrinin sosial həyata verdiyi bəhrəni müəyyənləşdirmək, onların tarixi təcrübəsini əsas götürüb yeni şəraitdə inkişaf etdirmək, ali məktəbin dövlət orqanları ilə, elmi-pedaqoji mühitlə qarşılıqlı əlaqələrini aşkar etmək imkanı olur. Məqaləni aktuallaşdıran aşağıdakı cəhətləri xüsusi qeyd etməyi lazım bilirik:

1) Naxçivanda fəaliyyət göstərmiş ilk texnikum və institutlarla bağlı indiyədək xüsusi tədqiqat işləri aparılmayıb;

2) Tədqiqat mövzusu kimi seçdiyimiz Naxçivanda fəaliyyət göstərmiş ilk texnikum

və institutların elmi-pedaqoji, sosial-iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən, həmçinin maddi, tədris-təchizat baxımından araşdırılmasına indiyədək diqqət yetirilməyib;

3) Naxçıvanda ali təhsilin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi problemi gələcək təhsil quruculuğu baxımından da aktualıq kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ "Azərbaycan" qəzeti. 1994, 4 oktyabr.
- ² Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan, "Qeyrət" nəşriyyatı, 2002, s.80.
- ³ Həbibbəyli, İ. (1992). Naxçıvan Universitetinin yetirmələri. Bakı, N. Tusi adına ADPU- nun nəşriyyatı, s.120.
- ⁴ Məmmədov, V. (2001). Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutu. Bakı, Çənlibel nəşriyyatı, s.140.
- ⁵ Məmmədov, V. (2004). Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Naxçıvan, Əcəmi, s.136.
- ⁶ Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, F. 1. s. 2, iş 40, 30 v.
- ⁷ Naxçıvan Zikur pedaqoji texnikumu. Naxçıvan, 1927. s. 50.
- ⁸ Rzayev, V. (2018). Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 392 səh.
- ⁹ Tarix və onun problemləri, 2013, №2 Bakı Dövlət Universiteti.

2024-cü ilin aprel ayında "Azərbaycan məktəbi" jurnalının nəşrə başlamasının 100 ili tamam olur. Uzun illər respublikamızda yeganə elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal kimi fəaliyyət göstərən "Azərbaycan məktəbi" böyük inkişaf yolu keçib, xalq maarifinin inkişafında müstəsna rol oynayıb, pedaqogika, psixologiya elmlərinin formalaşmasında özünəməxsus yer tutub, pedaqoji fikrimizin qiymətli xəzinəsi kimi təhsil tariximizə daxil olub. Fəaliyyətinin qısa xarakteristikasını verməli olsaq, deyə bilərik ki, jurnal:

- respublikada savadsızlığın ləğv edilməsində;
- ümumi icbari ibtidai, yediillik, səkkizillik və orta təhsilin təcridən tətbiqində;
- məktəb təhsilinin elmi-pedaqoji cəhətdən təkmilləşdirilməsində;
- yeni təlim üsulları, təlim-tərbiyənin forma və metodlarının təşkili və tətbiqində;
- gənc nəslin tərbiyəsi işinin təşkili və yerinə yetirilməsində;
- təhsili idarə edən orqanlar tərəfindən irəli sürülmüş vəzifələrin həyata keçirilməsində;
- müəllim hazırlığında səmərəli fəaliyyət göstərən.

Redaksiya təhsil sahəsindəki tarixi missiyasını nəzərə alaraq "Azərbaycan məktəbi"nin 100 illik yubileyi ərəfəsində müxtəlif illərdə jurnalda çap olunmuş, indi də aktuallığını itirməyən seçmə məqalələri təqdim edir.

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ. 1952. №3 / Pedaqoji və psixoloji məsələlər

DƏRS ÖYRƏNMƏYİN YOLLARINI ŞAĞIRDLƏRƏ ÖYRƏTMƏK

MƏRDAN MURADXANOV

Pedaqoji elmər namizədi

Təlimdə məqsəd şagirdləri yalnız biliklərlə silahlandırmaq deyil, həm də onlara müəyyən vərdiş və bacarıqlar verməkdir. Bu bacarıqlar içərisində müstəqil çalışmaq bacarığı çox mühüm yer tutur. Şagird müstəqil çalışmaq bacarığına yiyələndikcə, onun bilik almaq, öz görüş dairəsini genişləndirmək imkanları artır. O, pedaqoqun rəhbərliyi altında müstəqil çalışmanın yollarını öyrənməklə, sonradan müəllimsiz də kitablardan,

ictimai həyatdan bilik ala bilər. Kitabdan istifadə etmək, müşahidə, təhlil və müqayisə aparmaq kimi müstəqil çalışmaq bacarıqları şagirdlərə öz üzərində işləyib biliklərini artırmaq üçün geniş imkanlar verir.

Uşaqlarda müstəqil çalışmaq bacarığının inkişaf etdirilməsinə olduqca böyük əhəmiyyət verən görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinski bu münasibətlə yazır: "Həmişə yadda saxlanılmalıdır ki, şagirdə ancaq bu və ya başqa biliklər vermək deyil, həm də onda müstəqil olaraq, müəllimsiz yeni biliklər əldə etmək üçün arzu yaratmaq və bacarıq vermək lazımdır, belə ki, müəllim şagirdi tərək etdikdə də bu qabiliyyət onda

To cite this article:

Muradxanov M. (1952). Teaching students how to learn. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Issue III.

qalmalı və şagirdə yalnız kitabdan deyil, həm də onu əhatə edən şeylərdən, həyatı hadisələrdən faydalı biliklər almaq vasitəsi verməlidir.

Hər yerdən özü üçün faydalı qida alan belə bir zehni qüvvəyə yiyələnmiş adam bütün ömrü boyu öyrənməklə məşğul olacaqdır ki, bu da hər bir məktəb təliminin başlıca vəzifələrindən birini təşkil edir”.

Bilavasitə ümumtəhsil məktəbində müvəffəqiyyətlə oxumaq üçün də müstəqil çalışmaq bacarığı əldə etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Hər bir müəllim öz fənni üzrə hər dərstdə şagirdlərə müstəqil icra etmək üçün kitab üzrə oxuyub nağıl etməyi öyrənmək, əzbərləmək, məsələ və misallar həll etmək, müşahidə aparmaq və s. tapşırıqlar verir. Təkbəşinə çalışmaq bacarığına malik olan şagird bu tapşırıqları asanlıqla yerinə yetirir və beləliklə təlimin pillələri üzrə müvəffəqiyyətlə irəliləyir. Müstəqil çalışmağı bacarmayan şagird isə, işə necə girişməyi, öyrənməyin səmərəli yollarını bilmədiyindən, verilən tapşırıqların üstündə çalışsın da həll edə bilmir və ya da yarım saatda görülməli iş üzərində iki saat vaxt sərf edir. Buradan şagirdin ev tapşırıqları üzərində həddən artıq çalışması, kifayət qədər istirahət edə bilməməsi, bəzi hallarda isə tapşırıqları icrasız buraxması kimi mənfi nəticələr baş verir.

Tədqiqat göstərir ki, əvvələn şagirdlərin ev tapşırıqları ilə həddən artıq yüklənməsi, digər tərəfdən, şagirdlərin dərslər öyrənmək yollarını bilməməsi ev tapşırıqlarının icra edilməməsinin başlıca səbəblərini təşkil edir. Tapşırıqları icra edə bilməmək, icra zamanı həddən artıq çətinlik çəkmək halları müntəzəm surətdə davam edirsə, bu, şagirdi təlim tapşırıqlarına icrası mümkün olmayan və ona görə də icrasız buraxıla bilən şey kimi baxmağa sövq edir və sonradan təlim işinə məsuliyyətsiz yanaşmaq kimi daha mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Bütün bunları nəzərə alaraq hər bir müəllim ibtidai məktəbdən başlayaraq şagirdləri müstəqil çalışmağa alışdırmalı, onlara təkbəşinə işləməyi, ayrı-ayrı tapşırıqların icra yollarını öyrətməli, müstəqil çalışmaq bacarıqları aşılamalıdır. Belə müəllimlər, Uşinskiyin dedi ki, şagirdlərə əvvəlcə öyrənməyin yollarını öyrədir,

ancaq bundan sonra müstəqil icra etmək üçün onlara müvafiq tapşırıqlar verirlər. Məhz buna görə də onların şagirdləri dərslər tapşırıqlarının icrası qarşısında aciz qalmırlar.

Şagirdlərə müstəqil çalışmaq bacarığını aşılamaq olduqca geniş və çoxcəhətli məsələdir – buraya şagirdin ümumi zehni inkişafı, müşahidə, müqayisə, təhlil və tərtib etmək, nəticə çıxarmaq, öz biliyini tətbiq etmək, məsələ və misalları həll etmək, inşa yazmaq, nağıl və əzbər öyrənmək, yaddasaxlamanın səmərəli yollarından, kitabdan istifadə etmək və s. məsələlər daxildir. Biz bu məqalədə yalnız dərslər öyrənməyin səmərəli yollarını öyrətməklə əlaqədar olan məsələlər sahəsində metodik göstərişlər verməyi nəzərdə tuturuq.

Şagirdlər dərslər öyrənərkən, ilk növbədə dərslər kitabı üzərində işləməli olurlar. Şagird müəllimin dərstdə izah etdiyi bilikləri daha yaxşı dərk etmək, onu hafizəsində möhkəmlətmək üçün dərslər kitabına müraciət edir. Bundan əlavə ümumiyyətlə, kitab və o cümlədən dərslər şagird üçün mühüm bilik mənbələrindən biridir. Kitabdan istifadə etməyi bacarmaq, orada yazılanları dərk etmək şagirdin görüş dairəsini genişləndirdiyi kimi, ümumi zehni inkişafına da böyük xidmət göstərir.

Lakin kitabda yazılanları oxuyub başa düşmək, kitabdan istifadə etmək üçün sadəcə savada yiyələnmək kifayət deyildir. Oxunan mətnədə başlıca fikirləri ayırmaq, onun konspektini tutmaq, planını tərtib etmək bacarığını kəsb etmək uzun müddətli prosesdir. Müəllim müntəzəm surətdə rəhbərlik etməzsə, bütün bu bacarıqlar şagirddə çox gec yaranar. Şagird müstəqil çalışmaq vərdişi qazanana kimi dərslər kitabı üzərində əziyyətli saatlar keçirir, dərslər öyrənmək üçün ayrılmış vaxtdan bəzən səmərəsiz istifadə edir.

Bu dediklərimizdən belə nəticə çıxarılmalıdır ki, şagirdlərdə kitab üzərində işləmək bacarığının yaranmasını başlı-başına buraxmaq olmaz. Müəllim bu işə müntəzəm surətdə rəhbərlik etməlidir. Hər bir müəllim, ibtidai məktəbin ilk siniflərindən başlayaraq, orta məktəbin son siniflərinə qədər şagirdlərə müntəzəm surətdə kitab üzərində işləmək yollarını öyrətməlidir.

Orta məktəb şagirdləri dərsliklər, məsələ və təmrin kitabları, ilk mənbələr, qəzet və jurnallar, lüğət və arayış kitabları, əlavə bədii və elmi ədəbiyyat üzərində çalışırlar. Bunların hər biri üzərində işləməyin səmərəli yolları vardır ki, müəllim bu yolları sinifdə uşaqlara öyrətməlidir.

Hər şeydən əvvəl şagirdləri kitabın quruluşu ilə tanış etməlidir, çünki bu quruluşu bilmək oxunan parçanı anlamağa xeyli kömək göstərir. Məsələn, müəllim uşaqlara kitabda ümumi mövzunu əhatə edən fəsilər, həmin mövzunun tərkib hissələrini təşkil edən yarım fəsilər, bir fikri o biri fikirdən ayıran paraqraflar, abzaslar (sətirbaşı yazılar), əsas fikirləri, məfhumları və ya adları gözə xüsusilə çarpdırmaq üçün işlədilən kursiv və qara şriftlərin mənasını, mətni izah edən sxemlər, xəritələr, diaqramların əhəmiyyətini, kitabın mündəricatından necə istifadə etməyi yaxşı başa salmalıdır. Daha sonra şagirdlərə lüğətlərdən, arayış kitablarından istifadə etmək yollarını öyrətməlidir.

Bu işdə ana dili müəllimi daha çox fəaliyyət göstərməlidir. Lakin bu məsələlərin öyrədilməsini ancaq ana dili müəlliminin üzərinə atmaq olmaz. Hər bir fənn müəllimi öz fənni üzrə olan dərs kitabı üzərində işləməyin yollarını şagirdlərə öyrətməlidir. Bu, əvvəlcə ona görə vacibdir ki, dərsliklərin quruluşu biri-birindən fərqlənir. O biri tərəfdən, məsələn, fizika dərsləri üzərində işləməklə ana dili dərsləri üzərində işləmək arasında müəyyən fərq var. Bu fərqi şagirdlərə ancaq fənn müəllimi öyrədə bilər.

Kitabın quruluşu ilə bərabər, müəllim kitabı oxuyarkən mətnin başlıca fikirlərini müəyyən etməyi şagirdlərə öyrətməlidir. Lakin bir-iki göstəriş verməklə buna nail olmaq mümkün deyildir, bunun üzərində uzun müddət müntəzəm surətdə çalışmaq lazımdır. Bəzən orta məktəbi qurtaranlar içərisində mətndən başlıca fikirləri seçib konspekt tutmağı bacarmayan şagirdlərə təsadüf edilir. Mətnin hamısı onlara əsas fikir kimi gəlir və buna görə də konspekt əvəzinə mətnin, demək olar ki, üzünü köçürürlər. Bu, müəllimlərin həmin şagirdlərlə orta məktəbdə lazımı iş aparmamasının nəticəsidir.

Oxunan parçada əsas fikirləri ayırmağı öyrətməkdən ötrü müəllim aradığı sinifdə şagird-

lərlə birlikdə dərslikdən və başqa kitabdan bu fikirləri ayırmaq sahəsində əməli məşğələlər keçirməlidir. Bunun ən əlverişli üsulu izahlı qıraətdir: sinifdə müəllim mövzu ilə əlaqədar olaraq mətni abzaslar üzrə oxudur və hər abzas oxunduqdan sonra onun əsas fikrini qısaca ifadə etməyi şagirdlərə tövsiyə edir: lazımı təshihdən sonra o biri abzasa keçir. Sonra şagirdlərdən bütün oxunan parçanın əsas fikirlərini söyləməyi tapşırır. Beləliklə müəllim səhvləri islah edərək, düzgün fikirləri bəyənməklə şagirdlərə mətndə başlıca fikirləri tapmağı əməli surətdə öyrədir.

Hər abzasda başlıca fikirlərin tapılması, eyni zamanda mətnin planını tərtib etməklə nəticələnir. Hərgah biz şagirdləri oxunan parçanın başlıca fikirlərini tapmağa və onun planını tərtib etməyə alışdırsaq, eyni zamanda mətnin konspektini tutmağı da öyrətmiş olarıq.

Bəzi müəllimlər bu münasibətlə belə bir üsuldan da istifadə edirlər: dərslikdən və ya başqa kitabdan 2-3 səhifə oxumağı və ən başlıca fikirləri müəyyən etməyi, sonra isə oxunmuş parçanın məzmununu iki səhifədə qısaca yazmağı şagirdlərə tapşırırlar. Yazılmış iki səhifəlik materialı bir səhifədə, sonra yarım səhifədə və nəhayət 3-4 sətirdə ifadə etməyi tapşırırlar. Beləliklə, şagirdlər tədricən yazını ikinci dərəcəli əhəmiyyəti olan təfsilatdan azad edib, ən başlıca fikirləri qeyd edirlər. Bütün bu işlər əvvəllər müəllimin rəhbərliyi altında sinifdə aparılır, sonra şagirdlərə ev tapşırığı şəklində verilir. Yuxarı siniflərdə şagirdlər, artıq oxunan mətnin konspektini tutmağı bacarmalıdırlar.

Vaxtaşırı şagirdlərin konspektini sinifdə yoxlamaq, onları birgə müzakirə etmək, səhvləri göstərmək, yaxşı konspekt nümunələrini fərqləndirmək və bu kimi vasitələrdən istifadə etmək mümkündür. Konspekt tutmaq bacarığı birdən-birə əmələ gəlmir. VII-VIII siniflərdən başlayaraq, şagirdləri konspekt tutmaq üzərində müntəzəm işləmək lazımdır. Yalnız bu vasitə ilə şagirdlərdə konspekt tutmaq bacarığı yaratmaq mümkündür. Kitabı düşüncəli surətdə oxumağı şagirdlərə öyrətmək üçün oxuduqları materialı keçmiş biliklərlə əlaqələndirməyə, müqayisələr etməyə, oxuduqları parçada səbəb

və nəticə əlaqələrini tapmağa alışdırmaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa, müəllim şagirdlərə öz fənni üzrə dərslərdəki sxemləri, formulları necə oxumağı, qanun və nəticələrin, izahat və misalların hansı şrifflərlə yığıldığını və s. göstərməlidir. Kitabdakı şəkil və sxemlərə mətni oxuyub qurtarandan sonra deyil, kitabda göstəriləni qayda üzrə (yəni yeri gəldikcə) fikir vermək lazım olduğunu və bunların mətni başa düşməyə necə kömək göstərdiyini şagirdlərə izah etməlidir.

Hər bir müəllim ev tapşırığı verən zaman şagirdlərə dərslərdə nə kimi çətinliklərə rast gələ biləcəklərini və həmin çətinlikləri hansı yollarla aradan qaldırmaq mümkün olduğunu qabaqcadan öyrətməlidir. Məsələn, müəllim mətndə təsadüf ediləcək çətin sözləri haradan öyrənmək mümkün olduğunu göstərməli, bu və ya başqa fikri yaxşı başa düşmək üçün keçmiş paraqraflardan hansılarını nəzərdən keçirmək lazım gəldiyini, həmin səhifədəki çizgi və sxemi necə oxumaq, çəkilən şəkildə nələrə diqqət yetirmək lazım olduğunu qabaqcadan şagirdlərə söyləməlidir ki, onlar sonradan bu çətinliklər qarşısında aciz qalmasınlar.

Şagirdlərə dərs öyrənməyin yollarını öyrətmək işində əzbərçiliklə mübarizənin böyük əhəmiyyəti vardır. Mənası dərk edilməyən əzbərlənmiş bilik həqiqi bilik deyildir. O, şagirdə nə yuxarı siniflərdə, nə də həyatda lazım olur. Bunu hər bir şagirdə yaxşı başa salmaq, əzbərçiliyin zərərini onlara aydınlaşdırmaq lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, şagird mənasını bilmədiyi heç bir şeiri, formulu, ifadəni, mətni və s. əzbərləməsin. Bunun üçün şagirdlər dərsə cavab verərkən səbəb və nəticə əlaqələrini aşkara çıxaran “nə üçün”, “necə əmələ gəldi” kimi sualları tez-tez vermək və şagirdin diqqətini bu əlaqələr üzərində toplamaq lazımdır. Hərgah müəllim bu cür sorğudan müntəzəm istifadə edərsə, o şagirdləri dərs öyrənərkən səbəb və nəticə əlaqələrini axtarmağa təhrik edər.

Adətən əzbərçiliyə meyil edən şagirdlər misal gətirərkən həmişə dərs kitabında qeyd edilmiş misalları təkrar edirlər. Müəllim ev tapşırıqları verərkən dərs kitabındakına uyğun

başqa həyati misallar üzərində fikirləşməyi və 3-4 belə misal tapmağı şagirdlərə tapşırılmalıdır. Dərsləri soruşan zaman da yenə onlara dərs kitabında yazılmamış misallar göstərməyi təklif etməlidir. Bütün bunlar dərs hazırlayarkən şagirdləri dərslərin mətninə çox bağlı olmamağa alışdırır. Şagirdləri kitab dili ilə deyil, öz sözləri ilə nağıl etməyə alışdırmaq lazımdır.

Şüurlu dərs öyrənmək üçün müqayisələrin də əhəmiyyəti böyükdür. Uşinski müqayisənin öyrənmə prosesində əsas üsul olduğunu qeyd edərək yazır: “Təbiət cisimlərindən hər hansı birini aydın başa düşülməsini istəyirsinizsə onu, ən oxşar olan cisimlərdən fərqləndirin və onda, ən uzaq olan cisimlərə oxşar cəhətlər tapın; ancaq bu zaman siz cismin bütün əsas əlamətlərini aydınlaşdırarsınız, bu isə onu anlamaq deməkdir”. Şagirdləri müqayisə və fərqləndirməyə alışdırmaq lazımdır; bunun üçün müəllim əvvələn, dərstdə öz izahatı zamanı belə müqayisələrdən yeri gəldikcə istifadə etməli və ikincisi – dərs soruşarkən şagirdlərdən əşyaları, hadisələri müqayisə etməyi, onlarda fərqlər və oxşar cəhətlər tapmağı tələb etməlidir. Sınıfda belə müqayisələrə alışan şagirdlər ev tapşırıqlarını yerinə yetirərkən də müqayisələrdən istifadə edəcəkdir.

Dərs öyrənməkdə təkrar böyük yer tutur. Şeir əzbərləmək, formulları yadda saxlamaq və s. təkrarsız mümkün deyildir. Nağıl etməyi öyrənən zamanda da məzmunu möhkəm yadda saxlamaqdan ötrü şagird mətni bir neçə dəfə təkrar etməli olur. Müəllim təkrarlamının səmərəli yollarını şagirdlərə öyrətməklə onların işini xeyli asanlaşdırmış olar.

Elmi surətdə müəyyən edilmişdir ki, şeiri ucdantutma bir neçə dəfə təkrarlamaqdansa, tez-tez təkrarı dayandırılıb öyrənilən mətni öz-özünə danışmaq daha yaxşı nəticə verir. Məsələn, şagirdlərdən biri şeiri əzbərləyərkən onun hamısını 10-15 dəfə dalbadal oxuyur və sonra kitabı örtüb əzbərdən söyləyir. İkinci şagird isə şeiri əzbərləyərkən, onu başdan-ayağa 3-4 dəfə oxuyandan sonra kitabı örtüb əzbərdən söyləməyə çalışır; çoxlu səhvlər buraxdığını görüb yenə 2-3 dəfə oxuyur; sonra yenə əzbərdən deməyə cəhd edir; habelə ta yaxşı əzbərləyəne

kimi bu üsulla işləyir. Təcrübə göstərmişdir ki, ikinci üsul daha səmərəli olub şeirin möhkəm yadda qalmasını təmin edir. Çünki bu zaman şagird öyrəndiyi şeir üzərində diqqətini daha çox toplamağa, daha gərgin işləməyə məcbur olur. K.D.Uşinski tamamilə haqlı olaraq deyir ki, "bir səhifəni 10 dəfə diqqətsiz oxumaq olar və o, yadda qalmaya bilər, lakin diqqəti toplamadan bu səhifədə yazılanları nağıl etmək mümkün deyildir". Məlumdur ki, diqqəti toplayıb dərs öyrənəndə, öyrənilən material daha yaxşı yadda qalır.

Dil və ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərə şeir əzbərləməyin səmərəli yolunu öyrədərək onları daha fəal üsullarla öyrənməyə sövq etməlidirlər. Dərs öyrənərkən şagirdin oxuduğu mətni öz-özünə nağıl etməsinin çox faydası vardır. Müşahidələr göstərir ki, bəzi şagirdlər dərs kitabından evə verilən materialı bir dəfə oxuduqdan sonra onu tam bildiklərini zənn edir və başqa dərsə keçirlər. Oxunan mətn onlara tamamilə tanış gəldiyindən onlar materialı öz-özlərinə nağıl etməyə ehtiyac hiss etmirlər. Lakin ertəsi gün müəllim həmin dərsi soruşanda özləri də dərsi bilmədiklərinə təəccüb edirlər. Bunun səbəbi odur ki, həmin şagirdlər dərs öyrənərkən materialla ancaq tanış olur, lakin onu başqalarına danışa biləcək dərəcədə öyrənmirlər. Şagirdin kitabdan oxuduğu parçanı bir-iki dəfə oxuyub başa düşdükdən sonra öz-özünə nağıl etməsinin lazım olduğunu müəllim ona izah etməlidir. Bu ancaq nağıl etməyə aid deyildir. Hərgah şagird yazılı yoxlama işə hazırlaşarsa, evdə o, yazı təmrinlərini icra etməyə çalışmalı, coğrafiya dərslərini öyrənərkən xəritədəki şəhərləri, çayları, dağları və s. öz xəritəsində göstərməlidir və s. Dərslərini belə hazırlayan şagird heç bir vaxt sinifdə, müəllimin yanında cavab verməkdə aciz qalmaz. Bunu şagirdlərin başa düşməsinə nail olmaq lazımdır.

Psixologiya elmi göstərir ki, əzbər öyrəniləcək şeiri və ya başqa materialı bir dəfədə öyrənmək çoxlu təkrar tələb edir. Məsələn, hərgah sinfə bir şeiri dörd gün ərzində əzbərləmək tapşırılmışsa, onu bir gündə əzbərləmək üçün tutaq ki, 20 dəfə təkrar etmək lazımdır; halbuki onu əzbərləmək üçün dörd gün ərzində hər

gün 3-4 dəfə təkrar etmək kifayət edər. Bu həm az təkrar tələb edir, həm də uzun müddət yadda qalır. Bunu şagirdlərə başa salaraq, onların şeiri fasilələrlə öyrənmələrinə nail olunmalıdır.

Yenə bu səbəbə görədir ki, il ərzində dərslərin öyrənilməsində səhlənkarlıq edən və ancaq imtahan qabağı gecə-gündüz dərsləri təkrarlamaqla imtahana hazırlaşan şagirdlər imtahan qurtarandan sonra tezliklə öyrəndiklərini yaddan çıxarırlar. Buna görə şagirdlərə ilin ikinci yarısından etibarən hər gündü dərslərini öyrənməklə bərabər, keçmiş dərsləri də təkrar etməyin zəruriyyəti başa salınmalıdır. Beləliklə, şagirdlər bir tərəfdən imtahana asanlıqla hazırlaşır, o biri tərəfdən öyrəndiklərini illərlə yadda saxlayırlar.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi şagirdlər şeiri əzbərləyərkən onun hər beytini 10-15 dəfə təkrarlayaraq öyrənirlər. Bunun səhv üsul olduğunu şagirdlərə başa salmaq lazımdır. Çünki şeiri beytlərlə əzbərləyərkən hafizədə eyni beytin ikinci sətrinin axırı ilə birinci sətrinin başlanğıcı arasında lazım olmayan və hətta əzbərləməyə maneçilik törədən bir assosiasiya (əlaqə) əmələ gəlir. Halbuki həqiqətdə beytin ikinci sətrinin axırı ilə o biri beytin birinci sətri arasında assosiasiyanın yaranması zəruridir. Bunu nəzərə alaraq, şagirdləri şeiri beytlərə bölmədən bütöv halda təkrarlamağa alıxdırmaq lazımdır. Əlbəttə, şeir uzun olan vaxt onu parçalara bölmədən bütöv öyrənmək çətinidir və onu hissələrə bölərək öyrənmək lazım gəlir. Lakin bu zaman şeiri mənaca iki-üç bitkin hissəyə bölüb öyrənmək məsləhətdir. Mənaca bitkin hissələri ayrı-ayrı təkrar edib əzbərlədikdən sonra, şeiri yenə başdan-ayağa kimi bir neçə dəfə bütövlükdə təkrar etmək lazımdır ki, həmin hissələr arasında möhkəm əlaqə yaransın. Çətin şeiri yuxudan qabaq iki-üç dəfə təkrar etmək yaxşı yadda saxlamaq üçün faydalıdır. Bütün bunlar, şeiri öyrənmənin səmərəli yollarını bilməməsi üzündən onu çox çətinliklə əzbərləyən bir çox şagirdləri çətinlikdən qurtara bilər.

Dərs öyrənmənin səmərəli yollarından biri də biliyin yaddan çıxmasınının qabağını almaqdır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yaddan çıxma əvvəllər daha sürətli olur, sonralar isə getdikcə

yavaşdır. Məsələn, əzbərlənmiş material birinci, ikinci və üçüncü günlər daha sürətlə yaddan çıxır, çünki başlıca təfəsilat ilk günlər unudulur, sonralar (məsələn, 10 gündən sonra) yaddan çıxmanın sürəti azalır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, evə verilən tapşırıqları elə həmin gün, yaddan çıxmağa qoymayaraq, öyrənmək lazımdır. Bəzi şagirdlər belə etmirlər. Onlar, məsələn, coğrafiyadan verilmiş ev tapşırığını həmin gün deyil, üç gündən sonra hazırlamağa başlayır və coğrafiya dərsinin dörd gündən sonra olacağını nəzərə alaraq, onu indidən hazırlamağın mənasız olduğunu zənn edirlər. Lakin üç gündən sonra coğrafiya kitabını oxuyanda, sinifdə müəllimin bu barədə verdiyi izahatdan yadda çox az şeylər qaldığı aydın olur; coğrafiya kitabında yazılmış məlumat onlara tamamilə yeni gəlir. Hərgah onlar bu gün verilən tapşırığı sonraya təxirə salmadan, elə həmin gün və ya heç olmazsa ertəsi gün öyrənsəydilər, müəllimin bu barədə dərstdə verdiyi izahat yadlarından çıxmazdı və onlar coğrafiya kitabından hələ də tanış olan materialı öyrənərdilər. Tanış məlumatı öyrənmək isə tanış olmayan və yaddan çıxmış materialı öyrənməkdən həm asandır, həm də az vaxt tələb edir. Müəllim dərs öyrənməyi təxirə salmağın zərərini şagirdlərə başa salmaqla onları sinifdə keçdikləri dərsləri unutmadan təkrarlamağa sövq etməlidir.

Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, dərs öyrənərkən eyni növdən olan məşğələləri bir-birinin ardınca öyrənmək əlverişli deyildir. Məsələn, rusca və azərbaycancadan qrammatik qaydalar; ədəbiyyat və tarixi nəqlən öyrənmək eyni növlü məşğələlərdir. Bunları bir-birinin dalınca öyrənəndə yadda yaxşı qalmır. Əksinə, müxtəlif növlü məşğələlər bir-birinin dalınca öyrəniləndə hafizədə yaxşı qalır. Məsələn, fizikadan çalışmaları həll edəndən sonra botanikadan və ya tarixdən verilmiş tapşırığı öyrənmək daha yaxşıdır. Bu zaman bu iki növ bilik bir-birinə hafizədə mane olmur və hər ikisi yadda yaxşı qalır.

Nəhayət, axırncı məsləhətimiz gündəlik rejimə aiddir. Bəzi uşaqlar məktəbdən gələn kimi, istirahət etmədən ev tapşırıqlarını icra etməyə başlayırlar. Onlar dərslərini yorğun

başla hazırladıqlarından bir saatlıq işə iki-üç saat vaxt sərf edirlər. Məktəbdə 4-5 dərs oxuduqdan sonra şagirdin beyni yorulur. Buna görə dərslərdən sonra beynə ən azı iki-üç saat istirahət verilməlidir. Yaxşı işləmək üçün yaxşı da istirahət etmək lazımdır. Beləliklə müəllim şagirdə işlə istirahəti, zehni işlə fiziki işi növbələməyin əhəmiyyətini başa salmalı və onun öz gündəlik rejimini tərtib edərkən bunları nəzərə almasına nail olmalıdır.

Ümumiyyətlə, hər bir sinif rəhbəri gündəlik rejim ətrafında lazımı izahat apararaq hər şagirdin rejim üzrə yaşaması və çalışmasına nail olmalıdır. Bunun üçün sinif rəhbəri öz sinfinin yaş səviyyəsini nəzərə alaraq şagirdlərə nümunəvi gündəlik rejim təklif etməlidir. Rejimi şagirdlərin valideyninə də izah edib, onların bu məsələdə kömək göstərməsi və nəzarətini təmin etmək lazımdır.

Hər bir müəllim öz fənni üzrə və sinif rəhbəri öz sinfi üzrə dərs öyrənməyin səmərəli yolları barədə şagirdlərlə tez-tez söhbətlər keçirib, bu yolları onlara başa salmağa çalışmalı; bu yolların bəzilərinə dair xüsusi təmrinlər aparıb onları əməli surətdə şagirdlərə öyrətməlidir. Şagirdlər bu öyrənmə yollarından istifadə etməklə dərslərini öyrənmək üçün ayırdıqları vaxtdan səmərəli istifadə edər və dərslərini yüksək keyfiyyətdə öyrənərlər.

MƏQALƏ MÜƏLLİFLƏRİ ÜÇÜN TƏLİMAT

- Təqdim edilən məqalə orijinal olmalı, əvvəllər hansısa nəşrdə yayımlanmamalıdır.
- Məqalənin məzmunu və quruluşu aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:
  - problemin qoyuluşu (məqalədə həlli axtarılan məsələ);
  - məsələnin həlli üçün mövcud metodoloji yanaşmaların təhlili;
  - tədqiqat hissəsi;
  - dəlillər sistemi və elmi əsaslandırma;
  - tədqiqatın nəticələri;
  - istifadə edilmiş ədəbiyyat.
- Məqalənin həcmi 40 min simvoldan (və ya 8 min sözdən) artıq olmamalıdır.
- Məqalənin birinci səhifəsində (Azərbaycan və İngilis dillərində) aşağıdakı məlumatlar yer alır:
  - müəllifin adı, soyadı;
  - müəllif haqqında qısa məlumat (elmi dərəcə, vəzifə, iş yeri, e-mail ünvanı, tel. nömrəsi);
  - məqalənin adı;
  - məqalənin xülasəsi (maksimum 200 söz);
  - açar sözlər (5-7 söz).
- Məqalənin sonunda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə (əvvəl Azərbaycan dilində, sonra xarici dildə), *APA Citation* formatında aşağıdakı nümunələrə əsasən verilir:

a) Kitablara istinad:

Əliyev, F. Ə., Ağayev, Ş. S. (2011). *Azərbaycanda elmin problemləri və inkişaf perspektivləri*. Bakı, Elm nəşriyyatı, 151 s.

b) Jurnallara istinad:

Mikayılova, Ü. (2019). Azərbaycanca inklüziv təhsil islahatları. *Azərbaycan məktəbi*. №3, səh. 37-48.

c) İnternet səhifələri:

UNESCO (2013). *World Heritage list*. <http://whc.unesco.org/en/list>

• Əlyazmalar Microsoft Word formatında qəbul olunur.

E-mail: editor@as-journal.edu.az; info@as-journal.edu.az

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

- The submitted manuscripts must be original work that has not been previously published and is not under consideration elsewhere.
- All manuscripts must contain the required sections:
  - Title, Author information (position, rank, highest academic degree obtained, and contact information);
  - Abstract (maximum 200 words);
  - Keywords (5-7 words);
  - Introduction, Materials and Methods, Results, Discussion, Conclusions;
  - References.
- A typical paper for this journal should be no more than 8000 words.
- References should be prepared according to APA Citation Format.
- Accepted file format is: Microsoft Word

E-mail: editor@as-journal.edu.az; info@as-journal.edu.az

"MAX OFSET" MMC m tb əsində  ap olunub.
Formatı: 60x90/8. H cmi: 16,5  .v.
Tiraj: 5000